

**«ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУДЫҢ БАСЫМ
БАҒЫТТАРЫ»**

халықаралық ғылыми конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
25-26 желтоқсан 2023

PROCEEDINGS

of the international scientific conference
**«PRIORITY DIRECTIONS OF SCIENCE AND
EDUCATION DEVELOPMENT»**
25-26 december 2023

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции
**«ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ»**
25-26 декабря 2023

Астана, 2023

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ғ96

Редакция алқасы:

А.А. Амангельдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангельдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Ғ96 Ғылым мен білім беруді дамытудың басым бағыттары: халықаралық ғылыми конф. мат. = Приоритетные направления развития науки и образования: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceedings international scientific conference: Priority directions of science and education development. – Астана: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2023. – 266 б. – қазақша, орысша, ағылшынша

ISBN 978-601-08-3715-7

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген. Мақаланың мазмұны мен жіберілген қателерге автор жауап береді.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования. Ответственность за содержание статьи и допущенные ошибки несет автор.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education. The author is responsible for the content of the article and mistakes.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES

ҒТАМР 02.51.15

XXI ҒАСЫРДА ӘЛ-ФАРАБИДІҢ КЕМЕЛ АДАМ ИДЕЯСЫНЫҢ МӘНІ

Д.Ш. Орынбасар

Магистрант, Л.Н Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

М.У. Исаева

Ғылыми жетекші, ф.ғ.к., Л.Н Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Бұл мақала Фарабидің кемел адам туралы идеясын және оның қазіргі әлемдегі маңыздылығын, соның ішінде білімге, мәдениетаралық өзара әрекеттесуге және жаһандық үйлесімділікке деген ұмтылысын талдайды. Бұл жұмыс Әбу Насыр Әл-Фарабидің шығармашылығындағы этикалық көзқарастарды талдауға арналған, ол жеке тұлғаны тәрбиелеу, гуманистік көзқарастарды қалыптастыру, сондай-ақ оның адамгершілік қасиеттерін дамыту процесінде туындайтын сұрақтарға жауап табуға ықпал етеді. Ғалымның білімді болудағы, бақытқа жетудегі, қайырымды қала тұрғындарының ізгі қоғам құрудағы әрекеттері қандай болу керек деген сұрақтарға жауабы айқын көрініс тапқан. Кемел адам болу жайлы ойларын Ж. Баласағұн мен Абайдың тұжырымдарымен салыстырып, даналардың айтқысы келген көзқарастарының үндестігін дәлелдеген. Әл-Фарабидің кемелденген адам тұлғасында болуы керек қасиеттерді қазіргі заманмен байланыстыра отырып, жан-жақты ашып көрсеткен.

Түйін сөздер: кемел адам, тұлға, қоғам, гуманистік көзқарас, ғылым, ізгілік.

Әбу Насыр Әл-Фараби – «екінші ұстаз» (Аристотельден кейін) деген атпен белгілі, ислам мәдениетінің алтын ғасырында көрнекті философ, логик және саяси ғалым болған. Оның еңбектері философия, саясат, этика және ғылымды қоса алғанда, білімнің әртүрлі салаларын қамтиды. Әл-Фарабидің идеологиялық мұрасы ерекше үлкен және алуан түрлі. Бұған мұсылман шығысында ғана емес, бүкіл әлемде кеңінен танымал болған көптеген еңбектер дәлел бола алады. Адамгершілік, гуманизм мәселелеріне ерекше мән берді, оны адамның бақытқа жетуінің негізі деп санады. Энциклопедиялық ғалымның әлеуметтік, этикалық, философиялық көзқарастарының қалыптасуына, ең алдымен, Орта Азия халықтарының, Орта және Таяу Шығыс елдерінің өзіндік мәдениеті, Ежелгі грек философиясы, атап айтқанда Аристотель мұрасы, сондай-ақ сол кезеңдегі идеологиялар үлкен әсер етті. Тәуелсіз және өзіндік

философиялық ойлауы бар ғалым бүкіл энциклопедиялық жүйені құрды. Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінің маңыздылығы мен қызметінің маңыздылығын оның бай ғылыми мұрасын зерттеген сайын айғақтала түседі.

Талдау.

IX ғасырда Әл-Фараби насихаттаған кемел адам туралы идея ХХІ ғасырда да өзекті болып қала береді. Әртүрлі мәдениеттер, діндер мен идеологиялар соқтығысатын қазіргі қоғам жағдайында Фарабидің мінсіз адам туралы идеясы үйлесімділікті, білім мен адамгершілікті түсінудің анықтамалық нүктесіне айналады. Фарабидегі кемел адамның идеясы тек білімге ие болумен шектелмейді. Ол үшін кемел адам – даналыққа, мейірімділікке және әділеттілікке ие адам. Бұл ақыл, жан және дене үйлесімін білдіреді. Фараби адамгершілік және зияткерлік құндылықтардың иесі ретінде жеке тұлғаны жетілдіруге үлкен мән берді. Фараби үшін даналық тек білімді ғана емес, оны күнделікті өмірде қолдана білуді де білдіреді. Кемел адам қоғамның игілігі үшін негізделген шешімдер қабылдай алатын дана көшбасшы болуы керек. Фарабидің пікірінше, мейірімділік қоғамға жанқиярлықпен қызмет етуде және оның барлық мүшелерінің әл-ауқатына ұмтылуда көрінеді. Әділеттілік, өз кезегінде, қоғамдық қатынастардағы теңдік пен адалдыққа негізделген [1, 2 б.].

Фарабидің кемел адам философиясы ежелгі қытай, үнді, грек пәлсапаларында да кездеседі. Себебі әр халықтың кемел адам жайында өз түсініктері, көзқарасы, пайымы болған. Қазақ даласында да кемелденген тұлға турасында айтылған тұжырымдар кездеседі. Мәселен Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде» адамның кемелдігі кісілік қасиеттерден көрінеді десе, Абай «Толық адам» концепциясын ұсынады. Бұл даналардың бір-бірінің үндестігін, ойларының сабақтастығын көрсетеді.

Білім алудағы мінсіз адам.

Фарабидің қазіргі қоғамның даму жүйесіндегі кемел адам туралы идеясының мәні неде? Адамның кемелдікке жету жолындағы әуелгі қажет нәрсе – білім. Адам баласы дүниеге келіп, ес біле бастағаннан-ақ дұрыс пен бұрысты ажырату, үлкенді сыйлау, жаман әдеттерден аулақ болу сынды қасиеттерді меңгеру үшін әуелі білім керек. Осы тұрғыда білім мінсіздікке жетудің әуелгі сатысы болып табылады. Білім жеке тұлғаны қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын қазіргі әлемде Фарабидің «Кемел адам» тұжырымдамасы білім беру жүйесінде үлгі бола алады. Жаһандану заманында бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасу үшін үнемі білім алу маңызды. Ең алдымен, білім тек дағдылар мен білімді қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар әрбір адамның адамгершілік қасиеттерін дамытуға ұмтылуы керек. Фараби көргендей кемел адам тек интеллектуалды ғана емес, сонымен бірге адамгершілік қасиеттерге ие болуы керек. Бұл білім тек техникалық және кәсіби аспектілерді ғана емес, сонымен қатар этика, мейірімділік пен әділеттілік сынды адамгершілік қасиеттерді үйретуі керек дегенді білдіреді. Жетілген тұлғаны тәрбиелеу үшін «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген басты қағиданы ұсынды. Ғалым тәрбиелеу әдістерін

«Қатты әдіс» пен «Жұмсақ әдіс» деп екіге бөліп қарастырады. Ол білім мен тәрбиелеудің мақсаттарын жеке-жеке анықтап кеткен. Қазіргі тәрбие үрдісі тұрғысынан қарағанда «қатты әдіс» деп отырғаны – «жазалау», ал «жұмсақ әдіс» деп отырғаны – «мадақтау». [2, 10-б] Демек, Фараби ұрпақ тәрбиесіне ықпал ету негіздерін алғаш ұсынған, оның тиімділігін дәлелдеп кеткен ғалым десек, қателеспейміз. Сондықтан да қазіргі таңда да, келешекте де Әл-Фарабидің білім-тәрбиеге қатысты айтқан ұғымдары әлі талай ғасыр бізге азық болары сөзсіз.

Гуманистік идеяларға толы философиялық көзқарастары ғұламаның «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері», «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», сияқты көптеген трактаттарында сипатталған. Ол «Бақытқа жету жайында» атты еңбегінде тәрбиеге анықтама бере келіп: «Тәрбиелеу дегеніміз – халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту әдісі деген сөз... осы қасиеттер және бұлармен байланысты әрекеттер адамдардың жан-дүниесін баурап алатындай және адамдарды осыған жан-тәнімен құштар ететіндей болуы көзделеді» – деп жазды [3, 78 б.]. Қоғамда мінсіз адамды – болашақ кемел адамды тәрбиелеудің жолдарын көрсетіп кеткен ғалым еңбегі өміршең екені даусыз.

Мәдениетаралық өзара іс-қимыл және Фараби идеалы.

Бүгінгі әлем әртүрлі мәдениеттер, тілдер мен дәстүрлер қатар өмір сүретін қарқынды мәдениетаралық өзара әрекеттестіктің куәсі болды. Бұл тұрғыда Фарабидің кемел адам туралы идеясы әртүрлі мәдениеттердегі адамдарды біріктіре алатын ортақ негіз бола алады. Мұндағы басты аспект – айырмашылықтарды құрметтеу және үйлесімділікке ұмтылу. Фарабидің пікірінше, мінсіз адам өз саласында жетістікке жеткен адам ғана емес, сонымен қатар әртүрлі пікірлер мен мәдениеттерді құрметтейтін және бағалайтын адам. Жаһандандудың түрлі өзгерісіне ұшырап жатқан мәдениеттерді жақындастыруда ғалымның мәдениетаралық диалог пен толеранттылық туралы идеялары шешуші рөл атқарады. Қазіргі қоғамда адамнан тек білімді болуды талап етпей, жоғары деңгейдегі мәдениеттілікті көргісі келеді. Адам баласының тұлғалық дамуының негізгі өлшемдері жалпыадамзаттық құндылықтарға бағытталуымен, ізгілік, зиялылық, белсенділік, толеранттық, құрмет, сенім секілді қасиеттері арқылы бағаланады. Фараби бабамыз да кемел адамның бойынан көргісі келген қасиеттердің бірі ретінде бір-бірін алаламай, дініне, діліне, тіліне, түріне, ұлтына қарамай, бір-бірін құрметтеуді алғашқы шарт екенін айтады. Бүгінгі күні әлемде орын алып жатқан жаһандық келіспеушіліктерге қарап: «Тек кемел ақыл-ой ғана адамдар арасындағы жанжалдың мағынасыздығын көрсетеді және олар ең жоғарғы ізгілікке жету үшін бір келісімге келуі тиіс» – деген сөзінің әлі де өмір шындығы екенін бағамдауға болады. Адамзат әлемдік өркениет пен мәдениет тарихында терең із қалдырғанының арқасында ұлы ойшылдардың арасында лайықты орын алады.

«Қайырымды қала тұрғандарына» тән кемелдік.

Фарабидің ізгілік жайлы ойлары осы шығармасында нақты көрініс табады. Кемел адам қоғамда дұрыс іс-әрекет жасайтын ақыл иесі деп есептейтін ғалым халықты пайдалы болуға шақырады. Шынайы адамгершілік қасиеттерге негізделген қарым-қатынас бақытты өмірге жеткізеді. Дүниеге көзқарасын «Қайырымды қала тұрғындары», «Әлеуметтік-этикалық», «Бақытқа жету туралы» атты трактаттарында адам қоғамының шығуы, оның өмір сүру формалары, адамның мінез-құлқы, әділетті әкімнің бейнесі туралы ой тұжырымдайды. Қоғамның құрылымын талдай келіп, ол адамдардың өмір сүру ортасы ретінде қала халқын алады. Үлгілі құрылым ретінде «қайырымды қаланы» таңдайды. Ізгі мемлекет (қала) туралы ілімін жасауда әл Фараби Платонға еліктеп, мемлекеттің әр мүшесі белгілі бір қызмет атқаратын адам тәніне ұқсас етіп қарастырады. Ізгі мемлекеттің тууы, ең алдымен, мемлекет басшысына, оның ақыл-парасатына, тәрбиесіне тікелей тәуелді деп қорытынды жасайды [4, 128 б.].

Әл-Фарабидің ұғымынша, қайырымды мемлекет басқаруға лайық мінсіз, кемел адамның қалыптасуы отбасы тәрбиесінен басталады. Өркениетке жетудің жолы сол қоғамға қажетті тұлғаны тәрбиелеп шығару деп, жас кезінен жетілдіру қажет он екі қасиетті атап көрсетеді. Ғалымның мінсіз тұжырымы бойынша: дене мүшелері мінсіз, жадында сақтайтын, аңғарымпаз, өнер-білімге құштар, қанағатшыл, шыншыл, ізгі ниетті, әділетті, тік мінезді, шешім шығара алатын, батыл, өткіз сөз иесі болуы қажет. Осы қасиеттерді бала кезден қалыптастырып, «кемел адам» тәрбиелеп шығаруды, адам табиғатын, қала құрылымын, ел билейтін басшының қандай болуы керектігін зерделейді. «Адамның бойында бірінші пайымдағыш объектілердің пайда болуы – оның алғашқы жетістігі. Адамға бұлар оның ең биік кемелдену дәрежесіне жетуіне қызмет ету мақсатымен берілген» [5, 307 б.]. Ал кемелденудің ең биік дәрежесі – бақыт, адамзат үшін ең қымбат, бағалы құндылық – бақыт екенін, ал бақыт дегеніміз адамның рухани жетілу дегенді айтқысы келеді. Фарабидің негізгі идеясы -»философтардың мединасы» немесе «дана мемлекет» тұжырымдамасы. Осы тұжырымдамаға сәйкес идеалды қоғам философиялық білім мен ғалымдардың басшылығынан құрылуы керек. Бірақ «философтар мединасының» мәні тек білім орталығы ғана емес, сонымен бірге қоғамда тұрақтылық пен үйлесімділікті қамтамасыз ете алатын идеалды адамды тәрбиелеуде.

XXI ғасырда осы кемел адам дәрежесіне жету ең өзекті мәселеге айналды деуге болады. Ал осы бақытқа жеткізетін адам – ұстаз деген Фараби ұстаз бойында ізеттілік, даналық, асқан пайымдылық, шыншылдық, тапқырлық, қанағатшылдық, білгірлік, шеберлік т.б. болу керек екенін айтады. «Ұстаз тарапынан барынша ынталылық пен табан-дылық қажет, өйткені бұлар, жұрт айтқандай, там-шысымен тас тесетін бейнебір су тәрізді» деген ғұламаның сөзінің жаны бар [5, 256 б.]. Сондықтан да қайырымды басшы мен ізгі қоғамның мүшелерін тәрбиелеу әуелі ата-ана, одан кейін ұстаздардың мойнына артылар жүк. Жаһандану дәуірінде жалпыадамзаттық құндылықтардың кейінгі

орынға шығып, жеке бастың ғана, тек өзінің құлқын ойлайтындардың көбеюі Фарабидің кемел адам ілімін қайта жаңғыртуды қажет етіп тұрғандай. Қазіргі таңда ұлттық санамызға теріс әсер етіп жатқан, зиянды іс әрекеттер осының айғағы десек те қателеспейміз. Қазақстан Республикасының президенті Қ.К.Тоқавтың да Абайдың «Толық адам» концепциясын негізінде жұмыс жасауды қолға алуы бекер емес. Екі ғұламаның тұжырымдары бойынша қоғамды, келер ұрпақты тәрбиелеу жүйесі құрылса, нағыз ізгі ниеттегі қайырымды қала тұрғындарына айналарымыз хақ. Себебі екі данышпанның сөздері бір жерден шығады. Фарабидің кемел адамының сипаттары Абайдың толық адамына сәйкес келеді.

Саясаттағы даналық.

Фараби саясат пен қоғамды басқаруға да ерекше ден қойған. Оның себебі де жоқ емес. Қай заманды алып қарасақ та, ел билеушілерге қарапайым халықтың көңілі толған емес. Халықтың бақытты өмір сүруі үшін басқару ісін қолға алу керек дей келе, ізгі қоғам құрушы, ел басқарушы адамның бойында болу керек қасиеттерді талдап көрсетеді. Әлеуметтік қоғамда саясаттағы кемел адамның нағыз үлгісін көшбасшылардың даналығы мен парасаттылық принциптеріне негіздейді. Ел басқаратын көшбасшы да айтылған адамгершілік қасиеттерді бойына сіндіріп кемел адамға айналса, қала тұрғындарының бақытты болуына толық сенім бар.

Қорытынды.

Фарабидің кемел адам туралы идеялары ХХІ ғасырда терең із қалдырады. Оның ізгілік, үйлесімділік, білім, даналық, этика, төзімділік және қоршаған ортаға қамқорлық туралы ілімдері адамдарды әділ, тұрақты және үйлесімді қоғам құруға шабыттандырады. Уақыт көрсеткендей, Фараби енгізген іргелі принциптер қазіргі әлемде өзекті және сұранысқа ие болып қала береді. Кемел адамға айналу ізгілік пен жақсылықтың жалпыға ортақ жақсы қасиеттерінің бірлестігінен туады, яғни философиялық тұрғыда қарасақ, адамның бақытқа жету жолы – білім алумен қатар саналы түрде дамуында және басқаларға оң әсер етуінде. Қорыта айтқанда, адам «сапасын» жақсартпай, білімі мен біліктілігін жетілдірмей, қоғамды ізгілендірмей, қуатты мемлекет құру мүмкін еместігін, бақытқа жетудің неғайбыл екендігін түсінгеніміз абзал. Жас ұрпақты тәрбиелеуде, келешек қайырымды қала тұрғындарын өсіру үшін Әл-Фараби бабамыздың ұсынып кеткен «Кемел адам» тұжырымын негізге алып, әрекет ету кезек күттірмейтін мәселе деуге болады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Әбу Насыр әл-Фараби. Бақытқа жету жайында: монография / Әбу Насыр әл-Фараби; араб тіл. ауд. және түсініктеме берген Ж. Сандыбаев. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2020. – 65 б.

2 Көбесов А. Әбу Насыр Әл-Фараби. – Алматы, 2004. – 176 б.

3 Юсубов Ж.К. Әбу Насыр Әл-Фарабидің адамгершілік жетілдіру философиясы. Ғалым. – 2013. – № 4 (51). – 337 б.

4 Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары. Азаматтық саясат. Бақытқа жол сілтеу. Бақытқа жету жайында // «Бағзы замандардан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы». Жиырма томдық: «Әл-Фараби философиясы». – Астана: Аударма, 2006. – 2 Т. – 507 б.

5 Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайындағы трактат // Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, «Ғылым», 1973. – 446 б.

ҒТАМР 03.20

1920-1930 ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАНДА ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК СИПАТЫ

А.Б. Әжібаева

Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Ж.С. Бегимбаева

Ғылыми жетекші, т.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Тәуелсіздік алғаннан бері еліміз Қазақстан тарихын терең зерттей бастады. Осылайша, бүкіл аумақты қамтыған саяси қуғын-сүргін толық және егжей-тегжейлі зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Тарихымыздағы сталиндік аласапыран билік еткендіктен, тарихи оқиғалар бұрмаланып, үкімет қалағандай тарихымызда айтылып жатқандарыда аз емес. Қазіргі уақытта жаңа материалдар көбірек шығарылып жатыр, дегенмен ашық айтылып жатқандары аз. Осы мақсатта өткен тарихымыздың өзекті мәселелерін ақылмен пайымдауға да күш салуымыз қажет. Соның бірі 1920-1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің ұлттық рухымызды тұншықтырған тұстары. Ұлт еңсесін түсіріп, тексіздікке жол ашқан кеңестік билікті ақылмен зерделеу қазақ тарихының кісілік келбетін айқындамақ. Сол бір сәттерде қарапайым халық, адам тапқыр болғандықтан зардап шекті, ал ондай ақылды адамдарды басып тастап отырғанын білеміз.

Түйін сөздер: КСРО, қуғын-сүргін, билік, репрессия.

Қазақстан халықтары, жалпы елдер сияқты, саяси қуғын-сүргін нәтижесінде үлкен шығынға ұшырады. Ұлттық саясатты реформалау, теріс саяси-экономикалық және ұлттық-этникалық факторлармен тоғысу республикада әлеуметтік шиеленісті тудыруға ықпал етті. 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басында КСРО-да, оның ішінде Қазақстанда да демократияландыру процесі дами бастады, нәтижесінде зорлық-зомбылықпен қоныс аударған халықтарға қарсы жаппай қуғын-сүргінге байланысты құжаттарды құпиясыздандыру басталды [1].

Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 30 желтоқсандағы жарлығымен 1997 жыл республикамызда жалпыұлттық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы болып жарияланды. Саяси қуғын-сүргін жылдарында зардап шеккен адамдарды еске алу мақсатында 31 мамыр Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні болып жарияланды.

Сталинизмді зерттеу – 1920-1950 жылдардағы кеңестік режимнің репрессиялық саяси жүйесі. ғылыми ойдың өзекті мәселесі болып қала береді. 1980-1990 жылдардың аяғында орын алған саяси қуғын-сүргін тақырыбына қоғамдық қызығушылықтың өршуі біртіндеп жойылды. Алайда, бұл мемлекеттік террордың құрбандары ұмытылды дегенді білдірмейді. Жалпы, соңғы 20 жылда мемлекет саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалту туралы заңдар шығарды, «саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу кітаптары» жарық көрді. Қазақстанның барлық облыстарында бұл оқиғалар орта және жоғары мектепте оқытылады. Алайда, Қазақстандағы кеңестік режимдегі қылмыстардың ауқымы соншалық, бұл не істеу керектігінің аз ғана бөлігі. Ұсынылған мақалада 1920 жылдардың бірінші жартысы-1950 жылдардың ортасында КСРО-дағы саяси қуғын-сүргінді Қазақстан мысалында қарауға әрекет жасалды. Саяси қуғын-сүргін 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін бірден басталды. 1917 жылдан бастап 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында саяси қуғын-сүргін жаппай сипатқа ие болды, ауыл шаруашылығын мәжбүрлі ұжымдастыру және жеделдетілген индустрияландыру басталды [2]. Мемлекеттік террор әлеуметтік жұмылдыру моделіне енгізілді, саяси режим өз халқының жекелеген (нысаналы топтарына) қарсы кең ауқымда жүйелі түрде әзірленді және қолданды. Кеңес мемлекетінің репрессиялық саясатын талдай отырып, біздің ойымызша, *Қазақстандағы репрессияның келесі негізгі кезеңдерін бөліп көрсетуге болады:*

1. 1917-1920 жж. қазаннан бастап Ұлттық зиялы қауымға қатысты қуғын-сүргін. («Алаш», «Шура – и-Исламия» және «Алаш Орда», «Түркістан мұхтарияты» ұлттық автономиясының үкіметі).

2. 1920 жылдың ортасынан 1930 жылдардың басына дейін. Қуғын-сүргінге Қазақстанда Кеңес өкіметін орнатқан «ескі» большевиктердің партиялық-кеңестік элитасы, сондай-ақ «Кіші Қазан» саясатына қарсы шыққан жаңа буын коммунистері Ф.И. Голощекин (Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасов, С.Сейфуллин, С. Мендешев және т.б.) қатысты.

3. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың бірінші жартысында зорлық-зомбылықпен ұжымдастыруға қатысты қуғын-сүргін.

4. 1930 жылдар. «Диверсия» және «зиян келтірді» деп айыптаған империялық-техникалық кадрларға қарсы қуғын-сүргін. («Балқаш дело», «Шахтер дело»).

5. 1937-1938 жылдар, Жаппай саяси қуғын-сүргін («Үлкен террор»). Халықтың барлық дерлік топтарына қатысты қуғын-сүргін.

6. 1930 жылдардың ортасы мен 1940 жылдардың аяғы. Қазақстандағы халықтарды – поляктарды, корейлерді, немістерді, ингуштарды, шешендерді, Қырым татарларын және т.б. депортациялауға байланысты қуғын-сүргін.

7. 1940 жылдың ортасынан 1950 жылдардың басына дейін Гитлер лагерлерінен өткен қазақстандық зиялы қауымға (Бекмаханов, Исмаилов, Әуезов және т.б.) қарсы қуғын-сүргін [3].

Репрессияның барлық кезеңдері үшін, менің ойымызша, келесі жалпы сипаттамаларды бөліп көрсетуге болады:

1. Саяси шешімдерді әзірлеу және оларды кеңестік арнайы мақсаттарда жүзеге асыру синхрондылығы, қызметтермен.

2. Қуғын-сүргін соттан тыс органдар болған кезде жеңілдетілген түрде жүргізілді.

3. КСРО-да қуғын-сүргінге ұшыраған халықтың санаттары анықталды және олардың аймақтардағы санына шектеу қойылды.

4. Қуғын-сүргінге ұшыраған органдардың штаттары күрт өсті.

5. Мәжбүрлі еңбек жүйесі қалыптасты (түзеу-еңбек лагерлері, түрмелер, колониялар, арнайы құрылымдар, контингент).

6. «Жаулар» деп аталатындармен күресу үшін идеологиялық үгіт-насихат науқанын жүргізу.

7. Элитаның айтарлықтай өзгеруі жағдайында қуғын-сүргінді жүзеге асыру және олардың айналуы. Қуғын-сүргін партиядан шығару, қызметінен шеттету, шығарып жіберу, жер аудару, бас бостандығынан айыру және жоғары жаза қолдану түрінде жүргізілді [4].

Партия ұйымдарында тазарту жұмыстары жүргізілді. Негізгі айыптаулар троцкизмге, сталиндік қуғын-сүргіннің сүйікті объектісі болған оңшыл және Ұлттық жалтарушыларға тиесілі немесе жанашырлық болды, сталиндік жүйе бойынша олар моральдық және физикалық жойылуға ұшырады. 1921 жылы Қазақстанда алғашқы бас тазарту кезеңінде партиялардан 2 мың адам шығарылды. 1929-1930 жылдары 5,8. 1935 жылы-15,4 мың адам, 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін кезеңінде БКП (б)-дан 9223 коммунист шығарылды. 20-шы жылдардың екінші жартысында. Қазақстандағы қоғамдық-саяси өмір күрт өзгерді. 1925 жылы желтоқсанда өткен украиналық партия конференцияларының «ауылды кеңестендіру» туралы шешімі таптық күрестің күрт шиеленісуіне серпін берді. Осылайша, республикада 1937-1938 жылдардағы күштеп ұжымдастыру және жаппай қуғын-сүргін кезеңінде қазақ халқының ойға келмейтін зілзалалары мен трагедияларына алып келген «кіші қазанды» өткізу үшін идеологиялық база құрылды. 1928 жылдың соңында жалған айыппен «буржуазиялық ұлтшылдар» қатарынан 44 адам – «Алаш Орданың» бұрынғы қайраткерлері – М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Х. Ғаббасов, А. Байтұрсынов және басқалар қамауға алынып, қуғын-сүргінге ұшырады; М. Тынышбаев, Ж. Ақпаев, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов және басқалары 1930 жылдың қыркүйек-қазан айларында қамауға алынды. 20-шы жылдардың аяғы мен 30-шы жылдардың басында КСРО-ның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы дағдарыс күшейген сайын, антисоветтік элементтер мен жерасты ұйымдарын іздестіру кең ауқымға ие болды. Жаппай саяси қуғын-сүргін-Қазақстан тарихындағы ең қайғылы беттердің бірі. Орталық Қазақстан аумағында ГУЛАГ құрылымының ең ірі лагері (лагерлердің мемлекеттік басқармасы) – Қарағанды лагері (Карлаг) болды. Республика іс жүзінде бір үлкен түрмеге айналды. 1928-1934 жылдардағы заңнамада жаппай репрессиялық механизмді құру бойынша жұмыс жүргізілді. террор. Жазалау

заңдары ең шешуші ұғымдар-»диверсия», «зиянкестер», жазалау органдарының жүйесі құрылды. Репрессиялар кездейсоқ емес, бірақ «теориялық тұрғыдан негізделген»акциялармен мұқият дайындалған. 5 жыл ішінде 1929-1933 жылдар аралығында Қазақстанда бронкамен көтерме саудада 22933 адамға қатысты 9085 іс және қабылданған шешімдер қаралды, оның ішінде ең жоғары жазаға-атуға 3386 адам үкім шығарылды, концлагерьлерге 3 жылдан 10 жылға дейін-13151 адам қамалды [5].

Тоталитарлық биліктің қалыптасуының тікелей нәтижесі репрессиялық машинаның ашылуы болды. Осының нәтижесінде Алаш партиясының орталық саясатына қарсы шыққан қатысушыларын саяси қудалаудың күшеюі орын алды. Бұдан кейін адам және республика құқықтарының бұзылуы орын алды. Большевиктердің белсенді саяси қарсыластары ғана емес, сонымен бірге олардың саясатымен келіспейтіндер де қуғын-сүргіннің құрбаны болды. Қуғын-сүргін әлеуметтік негізде де жүргізілді: бұрынғы полицейлерге, жандармдарға, патша үкіметінің шенеуніктеріне, діни қызметкерлерге, кәсіпкерлерге қарсы.

1937-1938 жылдардағы репрессиялық заңнама «халықтың жауын»іздеуде истерияның күшеюі жағдайында қалыптасты. «Халық жауы» терминін Сталин 07.01.1933 Ж.БКП (б) ОК біріктіру пленумында енгізді. Атылғандардың шамамен 1/3 бөлігі-жұмысшылар, бестен бір бөлігі-шаруалар, 9% – арнайы қоныс аударушылар, жартысы – зиялы қауым. Жазалау органдарының лексиконында осы кезеңге арнайы термин пайда болды – «бояулар», ол жүйеге қарсы топтық, контрреволюциялық қылмыстарды ұлтшыл, диверсиялық-зиянды, фашистік-тыңшылық, кулак-бүлікші, кулак-зиянкестер, казак-ақ гвардиялық, тыңшылық, террористік, панисламистік, шіркеу-сектанттық, правотроцкистік, бандиттік және басқа да антисоветтік топтар. Антисоветтік Саяси партиялар бойынша қамауға алынғандар мен сотталғандар алашордашылар, Социалистік революционерлер, меньшевиктер, сионистер, оңшылдар және т.б. ретінде «боялған».

«Үлкен террорды» нормативтік қамтамасыз етуде үлкен операциялар сериясын реттейтін 1937-1938 жылдардағы НКВД құпия бұйрықтары мен бұйрықтары маңызды рөл атқарды. әр түрлі «саяси түсті», әлеуметтік мәртебесі мен ұлты бар адамдар тобына. Ең қатыгездердің қатарына 1937 жылғы 30 шілдедегі № 00447 және 1937 жылғы 15 тамыздағы № 00486 жедел бұйрықтар жатады. Олардың біріншісі ОПТУ-НКВД-ның «қара тізіміне» енген барлық адамдарды қуғын-сүргінге ұшырату бойынша кең ауқымды операцияны жүргізу бойынша егжей-тегжейлі нұсқаулықты ұсынды, онда қуғын-сүргінге ұшыраған контингенттің тән белгілері мен жіктелуі ашылды. Сонымен, бірінші санатта «ең дұшпандық» элементтер болды. Олар «дереу қамауға алынып, үштікке қатысты істерін қарады – ату» [6].

Екіншісіне барлық басқа белсенді емес, бірақ әлі де дұшпандық элементтер кірді. Олар 8 жылдан 10 жылға дейін қамауға алынып, лагерьлерге қамауға алынды, олардың ішіндегі ең қатыгез және әлеуметтік қауіпті үштіктің анықтамасы бойынша сол мерзімге түрмеге жабылды. Тергеу жеделдетілген және жеңілдетілген тәртіппен жүргізілуі керек екендігі атап өтілді және бірінші

санат бойынша үкімді орындау-үкімнің уақыты мен орнының құпиясын толық сақтай отырып. КСРО одағы НКВД-ның 1937 жылғы 15 тамыздағы № 00486 «Отанын сатқандардың әйелдеріне, әскери алқа мен І және ІІ санаттар бойынша әскери үштікпен сотталған оңшыл-цкистік және диверсиялық ұйымдардың мүшелеріне қатысты қуғын-сүргін басталғаны туралы» жедел бұйрығы қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың ауқымын едәуір кеңейтті [6].

Қорытындылай келе, саяси қуғын-сүргін салдарынан конформизм, бюрократизм, жағымпаздану секілді көптеген адами дамуға кереғар теріс түсініктер өмірден орын алып, тамырын тереңге жайды. Алаш зиялыларының «большевиктер ылаңы көпке кетер, биліктен кеткенше талайды былғап кетер» – деген мазмұндағы даналығының ақиқатына біз куә болып отырмыз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Страницы трагических судеб. А.С. Грибанова, А.Н. Зулкашева и др. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. – 448 с.

2 Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938. ред. Д.Дегитова, – Алматы: Казакстан, 1998. – 336 с.

3 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) в пяти томах. Том 4, ред. Акишев К.А. – Алматы: «Атамұра», 2009. – 768 с.

4 Из истории депортации Казахстана 1935-1939 гг. Айдарбеков З.С., – Алматы: LEM, 2014. – 740 с.

5 Политические репрессии и их последствия: сборник статей и воспоминаний // под ред.С.Ф. Мажитова. – Алматы, 2009. – 158 с.

6 Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане. Сост.: М.К. Қойгелдиев, В.И. Полулях, Ш.Б. Тлеубаев. – Алматы: Алаш, 2013. – 393 с.

SRSTI 02.41.41

JOHN RAWLS' THEORY OF JUSTICE: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS

A.T. Yegizbay

Master's student, Eurasian National University, Astana

The article examines the system of thoughts of the American philosopher John Rawls. The concept of justice, outlined by him in the book «The Theory of Justice», has occupied an important place in the history of political philosophy. The emphasis on the fairness of basic social institutions is the main feature of Rawls' political philosophy. Rawls deduces two principles of justice from the general concept of justice. To discover and substantiate these principles, Rawls introduces a few concepts, such as: the starting position, the curtain of ignorance, Maximin's rule.

Keywords: Rawls, deontological liberalism, theory of justice, original position, veil of ignorance, social contract.

Throughout the development of philosophical thought, the phenomenon of justice has been comprehended in the ideas of many thinkers, from antiquity to the present day. Representatives of each epoch have contributed to the understanding of this phenomenon. Nevertheless, the issue of justice remains relevant. John Rawls is an American political and moral philosopher of the 20th century, a theorist of social liberalism, and the founder of his own theory of justice. He wrote his main work, *The Theory of Justice*, in 1971. Since the publication of this work, we can talk about the beginning of the modern theory of justice. John Rawls begins his work by defining the method of how exactly the principles of justice should be sought. Using logical methods of induction and deduction, Rawls identified principles that intuitively seemed right to him because of reflective consideration. Rawls proposed an ethical theory, the application of the principles of which leads to intuitively approved judgments. In other words, he argues that a good theory of justice should express in a systematic way our intuitive sense of justice. «These propositions seem to express our intuitive conviction of the primacy of justice» [1, p. 4].

Justice as Fairness.

In *A Theory of Justice*, Rawls begins with the statement that, «Justice is the first virtue of social institution» [1, p. 3], meaning that a good society is one structured according to principals of justice. Rawls asserts that existing theories of justice, developed in the field of philosophy, are not adequate: «My guiding aim is to work out a theory of justice that is a viable alternative to these doctrines which have

long dominated our philosophical tradition» [1, p. 3]. He calls his theory-aimed at formulating a conception of the basic structure of society in accordance with social justice-justice as fairness.

Rawls sets forth to determine the essential principles of justice on which a good society may be based. He explains the importance of principles of justice for two key purposes: first, to «provide a way of assigning rights and duties in the basic institutions of society»; and secondly, to «define the appropriate distribution of the benefits and burdens» [1, p. 4] of society. He observes that, by his definition, well-ordered societies are rare since «what is just and unjust is usually in dispute» [1, p. 5]. He further notes that a well-ordered and perfectly just society must be formulated in a way that addresses the problems of efficiency, coordination, and stability.

Original position.

According to Rawls, in the original position, people are behind a «veil of ignorance». They do not know exactly what position they occupy; what their interest is, the level of their supposed well – being – whether they are poor or rich, the degree of belonging to a social class. Also, people are not completely unaware of their profession, their preferences. At the same time, they have only the most general information about themselves and their society. They know how society works in principle; they know the basic sociological patterns. But they cannot apply this knowledge to themselves because they do not know exactly what position in society they occupy [2, p. 173]. In a situation of «veil of ignorance», people would choose objective principles of justice instead of striving for their selfish interests. And these principles should have a sign of objectivity and universality. «First, it's a society that is effectively regulated by a public conception of justice such that everyone accepts, and knows that others likewise accept, the same principles of justice» [4, p. 31].

Drawing an analogy with Immanuel Kant, it can be said that for the German philosopher it was important to find a principle free from all empiricism. Kant was looking for a principle emanating from the autonomous will. «Will is the ability either to create objects corresponding to representations, or to determine oneself to produce them (it does not matter whether physical ability is sufficient for this or not), i.e. its causality» [3, p. 24]. But Rawls has a perfect excellent understanding of this issue. Rawls places man and society in a hypothetical situation where empirical experience affects people. Rawls argues that in the original position, we should not think of real people, but imagine an ideal model of a person who chooses the principles of justice in this situation. The person here is thought to be reasonable. Reasonable people, according to Rawls, are people who want to unite in society and find the principles of cohabitation. This criterion of reasonableness implies that people in the original position will sooner or later come to the choice of any principles.

Another characteristic feature of people in the original position is their rationality. People in the original position understand that they can have a certain concept of good. Everyone has their own idea of a properly lived life. Everyone has some values, their own life goals, dreams, ideals. And it is important for a person in the original position, in the conditions of the veil of ignorance, to establish such

principles of justice so that in the future they will have the opportunity to realize their values, goals and ideals. This is the characteristic of the rationality of individuals in the original position. Rawls have emphasized that this original position is purely hypothetical [1, p. 20].

Distribution of «primary social benefits».

According to Rawls, we must build our society in such a way that everyone can build his life in this society according to his desire and subjective vision. But at the same time, so as not to interfere with other people, not to violate other people's interests. Therefore, it is necessary to introduce such principles that would make it possible to build an appropriate society. These principles should primarily concern the distribution of so-called primary benefits. John Rawls refers to the primary benefits: 1) fundamental rights and freedoms; 2) opportunities associated with holding high positions in public administration (power opportunities). At the same time, the ability to have any kind of power, to influence other people implies the indispensable presence of appropriate abilities and character traits in an individual. Primary benefits also include income and wealth. So, in the original position, people choose the principles of justice, which relate to the distribution of primary benefits. Having defined these principles of justice, we will understand exactly how our society should be organized. In the future, when the veil of ignorance is lifted, individuals will find themselves in a society organized in accordance with the principles of justice chosen by themselves. In this society, every citizen will have the right to his share of primary benefits and will be able to realize his personal life goals. Rawls here sets out the task of finding these principles of the distribution of primary benefits.

The method of reflexive equilibrium.

In the situation of the original situation, each person can offer his own options for the necessary principles of justice. Another person may object to this and offer their principles of justice. Each of these people makes their own arguments in favor of their position. A person can reconsider his point of view being convinced by the arguments of an opponent. The point of view itself is born from the intuitions of everyone. Having an inner idea, a certain intuition, a person forms it in the form of a clearly expressed principle of justice and offers it to other people for discussion.

In general, the method of reflexive equilibrium implies that an individual, with the help of reflection, tries to balance his moral intuitions, arguments concerning specific situations, and at the same time analyzes and considers the principles and arguments of other people. Thus, a certain balance is formed between these three factors – one's own intuitions and moral principles, specific situations in practice and the vision of the moral principles of other people in society. This is the essence of the reflexive equilibrium method. We analyze moral intuitions and try to build principles of justice on their basis.

Principles of justice.

There are two principles of justice in Rawls' concept. The first principle can be called the principle of equal freedoms. According to this principle, each person should be provided with the widest set (maximization) of fundamental freedoms

necessary for him to realize his life goals. These freedoms must satisfy two moral qualities of a person – a sense of justice and the ability to have their own concept of the good. As the main ones, Rawls calls freedom of thought, freedom of conscience, freedom of speech, freedom of association, etc. Rawls' second principle of justice consists of two sub-principles: fair equality of opportunity and the principle of difference. The second principle states that social and economic inequalities should be organized in such a way that they are simultaneously: (a) make positions and positions open to all in conditions of fair equality of opportunity and (b) lead to the greatest benefit of the least successful (the principle of distinction).

Conclusions.

John Rawls is a leading expert in American political thought and in modern world philosophy. In developing his concept of justice, Rawls was guided by the intention to present it as an alternative to the prevailing doctrines at that time, such as classical utilitarianism, intuitionism, etc. This concept is an attempt to apply the theory of the social contract, presented in the works of Hobbes, Rousseau, Kant. Rawls described the politico-philosophical method of social contract as an effort to establish the principle of a just organization of society. Rawls' interpretation of the social contract as a model of reasonable collective choice shows the applied significance of the contractual concept.

Rawls' theory of justice is a rational model of social equality of honest opportunities. The social contract is considered in this theory as a model of reasonable collective choice. According to Rawls, all social values should be equally distributed in society, except in cases where unequal distribution gives an advantage to the least successful groups. The exchange between the two principles of justice (the principle of freedoms and the principle of differences) is prohibited, since the basic freedoms – political freedom, freedom of conscience, freedom of thought, freedom of the individual – cannot be exchanged for economic well-being.

Despite its deontological nature, Rawls' theory does not impose strict restrictions on individuals, instead imposing them on institutions and power. Rawls' Theory of Justice is deservedly considered one of the most serious works in the field of analytical philosophy of the twentieth century. And the very idea of justice as a system of freedom, equality of opportunity and protection of the least successful looks relevant and promising.

References

- 1 Rawls J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
- 2 Rawls J. *Justice as Fairness* // *Philosophical Review*, 67(2), 1958. P. 164-194.
- 3 Kant I. (1993). *Critique of Practical Reason*. New York: Macmillan.
- 4 Sterba J.P. (1988). *How to Make People Just*. Rowman and Littlefield.

**ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

SRSTI 06.81.12

COMPARATIVE ANALYSIS OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY DEVELOPMENT IN GLOBAL MARKETS

Zheng Yajun

*EMBA-Business Administration, Al-Farabi Kazakh National University,
Al-Farabi Business School, Almaty*

S.K. Tazhieva

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
DBA Program Coordinator at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty*

This article provides a comprehensive analysis of the state and directions of development of Corporate Social Responsibility (CSR) in different national markets. It examines the current landscape of CSR practices in developed and emerging markets, highlighting key trends, challenges, and future directions. The article explores the role of government involvement, stakeholder engagement, and the impact of global trends on CSR development. The findings contribute to a better understanding of the diverse approaches to CSR across national markets and provide insights for businesses and policymakers seeking to enhance their CSR strategies.

Keywords: Corporate Social Responsibility, national markets, developed markets, emerging markets, government involvement, stakeholder engagement, global trends, sustainability, ethical practices.

Corporate Social Responsibility (CSR) has become an integral aspect of corporate strategy, reflecting a commitment to ethical practices, sustainability, and societal well-being. This research conducts a detailed comparative analysis of CSR development in global markets, aiming to discern trends, challenges, and best practices across diverse industries and regions.

CSR in Developed Markets explores the state of CSR in developed markets such as the United States, Canada, and Western European countries. It examines the drivers behind CSR adoption, including consumer demand, regulatory requirements, and investor expectations. The section highlights the key areas of focus for CSR initiatives in these markets, such as environmental sustainability, employee well-being, and community engagement. Additionally, it discusses the growing emphasis on transparency and reporting, with companies publishing annual CSR reports to showcase their efforts [2, p. 22].

Enhancements to CSR in Developed Markets Section delves into the landscape of Corporate Social Responsibility (CSR) in highly developed markets, namely the

United States, Canada, and Western European countries. The exploration unfolds the multifaceted nature of CSR adoption, shaped by diverse influences.

1. Consumer Demand as a Catalyst:

Consumer demand acts as a powerful impetus, steering companies towards CSR integration.

The discerning nature of consumers in developed markets propels businesses to align their values with those of their customer base, fostering a sense of social responsibility.

2. Regulatory Dynamics Driving CSR:

Regulatory frameworks in these developed markets play a pivotal role in shaping CSR agendas.

Companies navigate and comply with stringent regulations, viewing CSR as not only a moral obligation but also as a means to align with legal requirements.

3. Investor Influence on CSR Evolution:

Investor expectations emerge as a crucial force driving CSR evolution.

Investors in developed markets increasingly factor in a company's CSR practices when making investment decisions, amplifying the financial incentive for robust CSR strategies.

4. Holistic CSR Focus Areas:

CSR initiatives in these markets extend beyond philanthropy to embrace holistic focus areas.

Environmental sustainability, employee well-being, and community engagement emerge as central pillars, reflecting a comprehensive commitment to societal and ecological welfare.

5. Transparency and Accountability:

The commitment to transparency has become a hallmark of CSR practices in developed markets.

Annual CSR reports serve as dynamic tools for companies to transparently communicate their efforts, fostering accountability and building trust among stakeholders.

6. Collaborative Industry Reporting:

Acknowledges the trend of collaborative reporting within industries.

Companies join forces to collectively address industry-specific challenges, sharing best practices and collectively advancing CSR standards.

7. Innovation as a CSR Driver:

Companies adopt innovative strategies to remain at the forefront of CSR.

Innovations in CSR initiatives not only contribute to societal impact but also bolster brand reputation and competitiveness in these highly competitive markets.

8. Adaptability to Changing Landscapes:

Acknowledges the adaptability imperative for companies in these markets.

As globalization, technological advancements, and societal shifts unfold, companies must demonstrate agility in adapting CSR strategies to remain relevant and impactful.

CSR in Emerging Markets shifts the focus to emerging markets, Latin America, and Africa. It examines the rise of CSR activities in these economies as companies recognize the need to address social and environmental issues alongside their business operations. The section explores the specific areas of focus for CSR initiatives in emerging markets, such as poverty alleviation, education, healthcare, and environmental conservation. It also discusses the challenges faced by companies in these markets, including limited resources, weak regulatory frameworks, and cultural differences.

Government Involvement and Regulation analyzes the role of governments in promoting CSR in different national markets. It examines the various approaches taken by governments, ranging from mandatory CSR reporting requirements to voluntary initiatives and industry self-regulation. The section discusses the impact of government involvement on the development and implementation of CSR practices within a country. It also explores the effectiveness of government regulations and incentives in driving CSR adoption and highlights best practices from different national markets [3, p. 45-46].

Stakeholder Engagement and Future Directions focuses on stakeholder engagement and future directions for CSR development. It emphasizes the importance of collaboration and engagement with various stakeholders, including employees, customers, communities, and NGOs. The section discusses the role of stakeholders in holding companies accountable for their CSR commitments and explores the challenges and opportunities in stakeholder engagement. Additionally, it examines future trends and global factors that will shape the evolution of CSR practices, such as environmental sustainability, technology integration, and addressing social inequalities.

Here are some examples and analysis of the state and directions of Corporate Social Responsibility (CSR) development in different national markets:

Example:	Analysis:
<p><i>CSR in Developed Markets – United States</i> In the United States, CSR has gained significant traction, driven by consumer demand, regulatory requirements, and investor expectations. Companies like Patagonia and Ben & Jerry's have become pioneers in integrating CSR into their business models. They focus on areas such as environmental sustainability, fair trade, and employee well-being. The state of CSR in the US is characterized by a strong emphasis on transparency and reporting, with companies publishing annual CSR reports to showcase their efforts. This level of transparency helps build trust with stakeholders and demonstrates a commitment to responsible business practices.</p>	<p>The strong presence of CSR in developed markets like the United States reflects the growing awareness and importance of sustainability and ethical practices. Companies in these markets have recognized the need to align their business operations with societal and environmental concerns. The emphasis on transparency and reporting also indicates a shift towards greater accountability and a desire to demonstrate the positive impact of CSR initiatives.</p>

<p><i>CSR in Emerging Markets – India.</i> In India, CSR has gained momentum with the introduction of the Companies Act 2013, which mandates companies meeting certain criteria to spend a portion of their profits on CSR activities. This has led to increased CSR initiatives focused on education, healthcare, and poverty alleviation. Companies like Tata Group and Infosys have implemented impactful CSR programs, addressing social and environmental challenges in the country. However, challenges such as limited resources, weak regulatory frameworks, and cultural differences pose obstacles to the widespread adoption of CSR practices.</p>	<p>The development of CSR in emerging markets like India is influenced by both regulatory requirements and societal needs. The Companies Act 2013 has played a crucial role in driving CSR activities by making it a legal obligation for qualifying companies. However, the challenges faced in emerging markets, such as limited resources and weak regulatory frameworks, highlight the need for capacity building and collaboration between businesses, government, and civil society to overcome these barriers.</p>
<p><i>Government Involvement and Regulation – Denmark.</i> Denmark is known for its strong government involvement in promoting CSR. The country has implemented mandatory CSR reporting requirements for certain companies, ensuring transparency and accountability. The Danish government also provides support and guidance to businesses in implementing CSR practices. This proactive approach has led to a high level of CSR integration in Danish companies, with a focus on environmental sustainability and social responsibility.</p>	<p>The example of Denmark demonstrates the impact of government involvement and regulation on CSR development. By implementing mandatory reporting requirements and providing support to businesses, the government creates a conducive environment for CSR practices to flourish. This approach not only ensures transparency but also encourages companies to take responsibility for their social and environmental impacts.</p>
<p><i>Stakeholder Engagement and Future Directions – Unilever.</i> Unilever, a multinational consumer goods company, has been at the forefront of stakeholder engagement and future directions in CSR. The company actively engages with various stakeholders, including employees, customers, suppliers, and NGOs, to shape its CSR initiatives. Unilever's Sustainable Living Plan focuses on sustainable sourcing, reducing environmental impact, and improving social well-being. The company's commitment to stakeholder engagement and its focus on long-term sustainability reflect the future direction of CSR.</p>	<p>Unilever's approach to stakeholder engagement exemplifies the importance of collaboration and inclusivity in CSR. By involving stakeholders in decision-making processes, companies can gain valuable insights, build trust, and ensure that their CSR initiatives align with the needs and expectations of the communities they serve. Unilever's focus on long-term sustainability also reflects the future direction of CSR, as companies increasingly recognize the importance of addressing environmental and social challenges for the well-being of future generations.</p>

Overall, these examples and analysis highlight the diverse approaches to CSR development in different national markets. While developed markets have made significant progress, emerging markets face unique challenges. Government involvement, stakeholder engagement, and future trends play crucial roles in shaping

the direction of CSR. By understanding these dynamics, businesses and policymakers can enhance their CSR strategies and contribute to sustainable and ethical practices on a global scale.

The comparative analysis of CSR development in different national markets provides valuable insights into the diverse approaches and challenges faced by businesses worldwide. By understanding the state and directions of CSR in developed and emerging markets, companies and policymakers can enhance their CSR strategies and contribute to sustainable and ethical practices. The findings of this study contribute to the broader understanding of CSR development and provide a foundation for future research in this field.

References

- 1 Carroll A.B. (2008). Corporate Social Responsibility and Management: What Do We Know and Where Do We Go From Here? *The Academy of Management Perspectives*, 22(2), 38-55.
- 2 Porter M.E., & Kramer M.R. (2006). Strategy & Society: The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility. *Harvard Business Review*, 84(12), 78-92.
- 3 Wood D.J. (1991). Corporate Social Performance Revisited. *The Academy of Management Review*, 16(4), 691-718.
- 4 Matten D., & Moon J. (2008). «Implicit» and «Explicit» CSR: A Conceptual Framework for a Comparative Understanding of Corporate Social Responsibility. *Academy of Management Review*, 33(2), 404-424.
- 5 McWilliams A., & Siegel D. (2001). Corporate Social Responsibility: A Theory of the Firm Perspective. *Academy of Management Review*, 26(1), 117-127.
- 6 Visser W. (2006). Revisiting Carroll's CSR Pyramid: An African Perspective. In *Corporate Citizenship in Developing Countries* (pp. 29-56). Greenleaf Publishing.

SRSTI 06.81.12

MANAGEMENT METHODS OF A MODERN ORGANIZATION AND WAYS TO IMPROVE THEM

Jia Xiao

*EMBA-Business Administration, Al-Farabi Kazakh National University,
Al-Farabi Business School, Almaty*

S.K. Tazhieva

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
DBA Program Coordinator at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty*

This article explores the management methods employed by modern organizations and discusses ways to improve them. Effective management is crucial for the success and sustainability of any organization in today's dynamic business environment. The article examines various management approaches, including traditional and contemporary methods, and highlights the importance of adapting to changing trends and technologies. It also discusses key strategies to enhance management practices, such as fostering a culture of innovation, embracing digital transformation, promoting employee empowerment, and implementing agile methodologies. By implementing these improvements, organizations can optimize their management methods and achieve greater efficiency, productivity, and competitiveness.

Key words: management methods, modern organization, improvement strategies, innovation, digital transformation, employee empowerment, agile methodologies.

Effective management is essential for the success of any organization in today's fast-paced and competitive business landscape. As organizations strive to stay ahead, they need to adopt modern management methods that align with the evolving needs and expectations of employees, customers, and stakeholders. This article explores the management methods employed by modern organizations and provides insights into ways to improve them for enhanced performance and success.

Traditional vs. Contemporary Management Methods.

This section compares traditional management methods with contemporary approaches. Traditional methods, such as hierarchical structures and top-down decision-making, have been prevalent for decades. However, contemporary management methods, such as participative management, matrix structures, and cross-functional teams, have gained popularity due to their focus on collaboration,

flexibility, and innovation. The section highlights the advantages and limitations of both approaches and emphasizes the need for organizations to adapt to changing trends and technologies.

Fostering a Culture of Innovation.

Innovation is a key driver of success in the modern business landscape. This section explores the importance of fostering a culture of innovation within organizations. It discusses strategies such as encouraging creativity, promoting risk-taking, and providing resources for research and development. By creating an environment that values and supports innovation, organizations can enhance their management methods and stay ahead in a rapidly evolving marketplace.

Embracing Digital Transformation.

Digital transformation has revolutionized the way organizations operate and manage their processes. This section highlights the significance of embracing digital technologies to improve management methods. It discusses the benefits of automation, data analytics, cloud computing, and artificial intelligence in streamlining operations, enhancing decision-making, and improving communication. By leveraging digital tools and technologies, organizations can optimize their management practices and achieve greater efficiency and productivity.

Promoting Employee Empowerment.

Empowering employees is crucial for effective management in modern organizations. This section explores the importance of promoting employee empowerment and autonomy. It discusses strategies such as decentralized decision-making, fostering a culture of trust and open communication, and providing opportunities for skill development and career growth. By empowering employees, organizations can tap into their full potential, foster innovation, and improve overall performance.

Implementing Agile Methodologies.

Agile methodologies have gained popularity in recent years due to their ability to adapt to changing market dynamics and customer needs. This section discusses the benefits of implementing agile methodologies in management practices. It explores concepts such as iterative planning, cross-functional teams, and continuous improvement. By embracing agility, organizations can respond quickly to market changes, enhance collaboration, and deliver value to customers more efficiently.

Here are some examples and analysis related to management methods of a modern organization and ways to improve them:

Example:	Analysis:
<p><i>Google's Innovation Culture</i> Google is renowned for its innovative management methods and fostering a culture of innovation. The company encourages employees to spend 20% of their time on personal projects, which has led to the development of successful products like Gmail</p>	<p>Google's example highlights the importance of fostering a culture of innovation within organizations. By providing employees with the freedom to explore their ideas and experiment, organizations can tap into their creative potential and drive innovation. This approach not only enhances management</p>

<p>and Google Maps. This approach empowers employees to explore their creative ideas and promotes a sense of ownership and engagement. Google's innovation culture has contributed to its success and market leadership in the technology industry.</p>	<p>methods but also attracts and retains top talent who are motivated by the opportunity to make a meaningful impact.</p>
<p><i>Amazon's Digital Transformation</i> Amazon has embraced digital transformation to optimize its management methods and enhance operational efficiency. The company leverages advanced technologies, such as robotics, artificial intelligence, and data analytics, to streamline its supply chain, improve inventory management, and enhance customer experience. Amazon's digital transformation has enabled it to scale rapidly, adapt to changing market demands, and maintain a competitive edge in the e-commerce industry.</p>	<p>Amazon's example demonstrates the significance of embracing digital transformation to improve management methods. By leveraging technology, organizations can automate repetitive tasks, gain valuable insights from data, and make data-driven decisions. This not only improves operational efficiency but also enables organizations to deliver personalized experiences to customers and stay ahead in a digital-first world.</p>
<p><i>Zappos' Employee Empowerment</i> Zappos, an online shoe and clothing retailer, is known for its commitment to employee empowerment. The company encourages employees to take ownership of their work and provides them with the autonomy to make decisions. Zappos also focuses on creating a positive work culture and emphasizes the importance of employee well-being and personal growth. This approach has resulted in high employee satisfaction, customer loyalty, and business success.</p>	<p>Zappos' example highlights the impact of employee empowerment on management methods. By empowering employees and giving them the freedom to make decisions, organizations can foster a sense of ownership, creativity, and accountability. This leads to increased employee satisfaction, productivity, and customer satisfaction. Employee empowerment also promotes a positive work culture and attracts top talent who are motivated by opportunities for growth and development.</p>
<p><i>Agile Methodologies in Project Management</i> Agile methodologies, such as Scrum and Kanban, have gained popularity in project management due to their flexibility and adaptability. These methodologies emphasize iterative planning, cross-functional collaboration, and continuous improvement. By breaking down projects into smaller, manageable tasks and involving stakeholders throughout the process, organizations can respond quickly to changing requirements, minimize risks, and deliver projects more efficiently.</p>	<p>Agile methodologies offer a fresh approach to project management, particularly in fast-paced and dynamic environments. By embracing agility, organizations can improve communication, enhance collaboration, and increase project success rates. Agile methodologies also promote transparency and accountability, as progress is regularly reviewed and adjusted based on feedback. This iterative approach allows organizations to adapt to evolving market needs and deliver value to customers more effectively.</p>

Overall, these examples and analysis demonstrate the importance of adopting modern management methods and continuously seeking ways to improve them. By

fostering a culture of innovation, embracing digital transformation, promoting employee empowerment, and implementing agile methodologies, organizations can optimize their management practices and achieve greater efficiency, productivity, and competitiveness in today's rapidly evolving business landscape.

Effective management methods are crucial for the success and sustainability of modern organizations. By adopting contemporary approaches, fostering a culture of innovation, embracing digital transformation, promoting employee empowerment, and implementing agile methodologies, organizations can improve their management practices and achieve greater efficiency, productivity, and competitiveness.

In conclusion, the management methods employed by modern organizations play a vital role in their success and ability to adapt to the ever-changing business landscape. Traditional methods have their merits, but contemporary approaches offer new opportunities for collaboration, innovation, and flexibility. By fostering a culture of innovation, organizations can tap into the creative potential of their employees and stay ahead of the competition. Embracing digital transformation enables organizations to leverage technology to streamline operations, enhance decision-making, and improve communication. Promoting employee empowerment fosters a sense of ownership and engagement, leading to increased productivity and job satisfaction. Implementing agile methodologies allows organizations to respond quickly to market changes and deliver value to customers more efficiently.

To improve management methods, organizations must be open to change and willing to embrace new ideas and technologies. It requires a shift in mindset and a commitment to continuous improvement. By implementing the strategies discussed in this article, organizations can optimize their management practices and position themselves for long-term success.

In a rapidly evolving business environment, organizations that prioritize effective management methods and continuously seek ways to improve them will have a competitive advantage. By staying agile, innovative, and responsive to the needs of employees and customers, organizations can navigate challenges, seize opportunities, and thrive in the modern business landscape.

References

1 Certainly, here is a list of references for the proposed article on «Evolution and Enhancement of Management Methods in Modern Organizations».

2 Drucker P.F. (1999). Management Challenges for the 21st Century. Harper Business.

3 Agile Alliance. (2001). Agile Manifesto. Retrieved from <https://agilemanifesto.org/>.

4 Brynjolfsson E., & McAfee A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W.W. Norton & Company.

5 Davenport T.H. (2013). Keeping Up with the Quants: Your Guide to Understanding and Using Analytics. Harvard Business Press.

6 Goleman D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. Bantam Books.

7 Christensen C.M. (2016). *The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Harvard Business Review Press.

8 Pink D.H. (2011). *Drive: The Surprising Truth About What Motivates Us*. Riverhead Books.

9 O'Reilly C.A., & Tushman M.L. (2008). Ambidexterity as a Dynamic Capability: Resolving the Innovator's Dilemma. *Research in Organizational Behavior*, 28, 185-206.

10 Kaplan R.S., & Norton D.P. (1996). *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action*. Harvard Business Review Press.

SRSTI 06.81.12

INNOVATIVE TRANSFORMATIONS IN IMPROVING THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE COMPANY

Qiao Yi

*EMBA-Business Administration, Al-Farabi Kazakh National University,
Al-Farabi Business School, Almaty*

G. Nietalina

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty*

For economic development, innovation is the best solution in the developing world. The article analyzes the organizational structure of the company, which will be improved by the introduction of innovative approaches. Innovative transformations introduce new paradigms that encourage adaptation, flexibility and teamwork. Empirical, theoretical, analytical methods were used in the course of the study. The practical significance lies in the fact that change through innovation goes beyond traditional methods. In conclusion, it should be noted that the changes are due to the development of leadership qualities and the desire for innovation, which lead the company to efficiency, development, long-term success.

Key words: innovative transformations, organizational structures, digital transformation, new perspectives, comprehensive strategies.

In today's developing world, in an ever-changing business environment, companies are always looking for new ways to improve their organizational structures [1]. There are five types of organizational structures for any organization. The simplest of them is a linear structure, in this structure the power is held by one head, he controls the business process, the structure is suitable for small enterprises, the disadvantage is that perhaps the head will use the power for his own purposes. The following organizational structure is functional, here the head delegates some of his functions without losing control, he transfers some functions to second managers, for example, the CEO, after him the directors of departments, etc. This structure is suitable for organizations where large volumes of production are produced, the disadvantage is the lack of communication between employees. A divisional organizational structure is a structure where companies divide employees into different sub-departments. For example, marketing, finance, production, etc. departments will function in one organization. This structure is suitable for organizations with large numbers of branches, the disadvantage is the emergence of

competition between departments. And matrix and project organizational structures are a combination of the above-mentioned structures, for example, in a matrix structure, employees are subordinated in double subordination, which means by function and by project. For example, one employee reports to the project manager as well as to the department director. It is suitable for companies carrying out various projects with a long period of time. The disadvantage is the incomplete power of the manager and the low efficiency of the employees. And the project structure is inversely matrix, it forms a structure for each individual project, for example, the project manager manages the project, when the project ends, his board is closed. This structure is suitable for companies that are testing a new product, and the disadvantage is the financing of each project, since it carries a load. Choosing the type of organizational structure for any company, it is advisable to pay attention to how the organizational structure of large companies is built [2].

What should be considered when creating an organizational structure. Choosing an organizational structure is the key to far-reaching consequences. He shapes all day-to-day operations and determines how to manage all other situations that arise. When making decisions about creation, you should always ask a few questions. First, it is necessary to identify the department that occupies an important place for further success. Does the chosen strategy take its place correctly and does it answer all the questions? Secondly, whether the remuneration of employees corresponds to their positions in this operation. This is said so that everyone knows about fairness, and in addition, proper remuneration increases motivation and productivity. Thirdly, whether all managers have all the qualities that their position requires, this is necessary for correct and effective decision-making. Increasing their ability to respond more quickly to certain cases. Fourth, you will need a clear protocol for the team. The balance between efficiency and adherence to a hierarchical structure can confirm all unnecessary conflicts. And fifth, development is always one of the important stages in any business, it is also worth thinking about how the structure can develop in the future. The correct restructuring of the organizational structure to meet the changing needs of the business, without disrupting operational activities.

The organizational structure of the company defines the hierarchy, reporting relationships, communication channels and workflow within the organization. It also structures how companies organize, coordinate and control different types of operations, as well as different tasks and responsibilities to achieve their goals. Pays more attention to collaboration with external parties than to a strict internal structure such as partners, suppliers and contractors. It can also adapt more easily to the changing demands of the industry. But more often than not, companies adapt their structures over time in accordance with changing strategies, market conditions and the needs of the organization. Using a flexible and adaptive structure that promotes sustainability and adaptability is one of the main strategies of any company. Companies encourage innovation and initiative by supporting potential solutions from within, encouraging autonomy and ownership. Ultimately, effective structural change requires a holistic strategy that takes into account both people and processes.

A company can thrive in the face of changing challenges by adopting a culture of open communication, flexibility, and continuous learning. It promotes innovation and sustainable growth.

For the high efficiency of the company's activities, there are many types of innovations. The Organization for Economic Cooperation and Development cites innovative transformations as the application of a new method to an organization in internal and external business practices or relationships [3], and American researcher Gary Hamel argues that innovative transformations will lead to changes in the methods, practices and policies of traditional management, which leads to changes in management effectiveness [4].

Innovative transformations in any company solve the short-term goals of the company and benefit from the current profits generated by stable output. One of the types is organizational innovation – it is a transformation in companies aimed at increasing productivity, creative flexibility, efficiency and profit of organizations. These innovations are duly considered by experts in the field of functional management organization as one of the functions of the enterprise, along with production and marketing. Organizational innovations always affect the human capital in an organization. The next is process innovation. These innovative transformations in the organizational structure allow for increased opportunities or improved service. For example, this is the automation of processes or the regulation of various processes for company employees. In the long run, this helps the organization achieve its global goals. With a change in the organizational structure or administrative processes, management innovations or administrative innovations are introduced in the company, they develop and implement organizational activities such as organizational administrative processes, organizational structure and the social system of employees within the company. These innovative transformations involve internship programs, employee rules, procedures, management systems and various training programs.

Innovative transformations in the organizational structure of the company affect competitiveness, the distribution of roles between different levels of management and employees.

The modernization of the organizational structure of any company is a certain process of change within the company that requires a qualitative analysis from the head.

In a corporate climate that is constantly evolving, innovation is crucial for both individuals and organizations. The additional value that innovation brings to the work of an organization lies in its definition. Most management scientists argue that an organization's ability to innovate is still the main factor determining its effectiveness. Innovation management includes five key elements: communication, process, organization, strategy and training [5]. A strategy is a well-thought-out innovation plan. The senior management team and the management of the organization should cooperate in developing an innovative strategy that will guide the creative efforts of the organization. Organizational culture and structure promote innovation. The Company is obliged to ensure the availability of a comprehensive network of creative

institutions. The process includes elements such as organization size, adaptability, and geographic reach. If these elements are not created, the company will not be able to use innovation to gain a competitive advantage. Effective internal and external communications are necessary for a company to ensure the creation of new resources and products. You can provide your employees with fresh knowledge and monitor their application through training. In order to present new perspectives and serve as a turning point on the path to creativity, innovation and transformation, new information must be accessible [6]. These five areas really help the company to develop an innovative culture among its employees, which in turn promotes organizational innovation. The importance of innovation for the growth of society, as well as the competitiveness of organizations. In addition, it has been found that innovative transformations are significantly influenced by internal organizational variables such as learning ability, technological advances, interests and social values.

In fact, innovative transformation involves more than just putting forward creative ideas; it also involves developing a culture or mentality. A culture of open communication, where all opinions of employees are appreciated and listened to, contributes to the creation of an inspiring environment.

Numerous methods of innovation that support the development of the organization's structure through creative changes.

1) Adaptable methods. Through the use of this technique, the structure will gain flexibility, adaptability and interactive development.

2) Digital transformation. It is possible to radically change the organizational structure, using technologies to automate procedures, combine data between departments and optimize operations. Cloud solutions, artificial intelligence-based analytics and Internet of Things gadgets are being implemented to improve productivity.

3) The plane of the organizational structure. Reducing hierarchy levels encourages frank communication and speeds up decision-making. This encourages teamwork among employees and gives them the opportunity to own their positions.

4) Incubators or laboratories. Employee experimentation and brainstorming are encouraged when special areas or initiatives for innovation are created. These areas foster creativity and facilitate the generation of fresh concepts that can have a beneficial impact on the structure of the organization.

5) Multidisciplinary groups. Diversity of perspectives and experiences is encouraged when forming interdisciplinary teams and overcoming isolation. This strategy uses different skill sets to encourage creativity and problem solving.

6) Employee engagement and empowerment

Innovation can be stimulated by giving employees more autonomy, learning opportunities, and decision-making. Employees are more likely to generate creative ideas when they feel appreciated and engaged.

7) Education and professional training. Employees are constantly up to date with the latest trends and technologies through continuous training. This contributes to the growth of the organizational structure's ability to be creative and adaptable.

8) The template. An innovative approach to problem solving is facilitated by artistic thinking. This involves creating ideas, recognizing problems, prototyping, iteratively testing solutions, and building empathy among users.

9) Customer orientation. Innovations are implemented when the customer's requirements and experience are prioritized. Optimizing the organizational structure to prioritize customer needs can lead to improved quality of goods and services, as well as wider market placement.

10) Cooperation and partnerships. Collaboration with other organizations, such as startups, established businesses, or research institutes, can help an organization develop new ideas and creative solutions.

Creative organizational reforms require a comprehensive strategy that includes technology, culture, and strategic goals. In a rapidly changing corporate environment, this means a willingness to adapt, invest in the professional development of your employees and never stop adapting to be competitive. Using these strategies, enterprises can upgrade their organizational structures and cultivate an innovative culture that allows them to thrive in rapidly developing markets [7].

Innovative transformation is a key component of every company. Restructuring organizational structures for innovation is not just a fad, but rather a strategic necessity. This is a fundamental rethink of how a company functions, cooperates and thrives – a paradigm shift. In addition, by applying all these approaches in practice, the company is able to quickly respond to changes in customer demand, adapt to market fluctuations and install systems faster. Creative restructuring of organizational structures is an ongoing process, not a one-time event. This requires flexibility, resilience and an unwavering commitment to change. Organizations can create an ecosystem that can withstand change by integrating agile approaches, digital transformation, encouraging innovation, empowering employees, and prioritizing customers. It's about nurturing an attitude that welcomes change, looks for ways to achieve more, and isn't afraid to take risks in unexplored areas. Using these revolutionary tactics, companies not only strengthen their structures, but also lay the foundation for long-term expansion, significance and achievements in a dynamic commercial environment.

References

1 Protasova A.A. (2017) Improvement of the organizational structure: causes, stages of changes, consequences. Scientific and methodological electronic journal «Concept». URL: <https://e-koncept.ru/2017/470008.html>.

2 10 types of organizational structures (+ org charts for implementation). URL: <https://www.lucidchart.com/blog/types-of-organizational-structures>.

3 OECD (2005) The Oslo Manual on Measuring Scientific and Technological Activities. Recommendations for the collection and interpretation of innovative data. 3rd edition, OECD Eurostat, Paris. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264013100-ru>.

4 Hamel G. (2006) The why, what and how of management innovation. Harvard Business Review 84 (2): 72-84.

5 Alkharbi I., (Jamil R., Mahmoud N. and Shakaryan A.). (2019). Organizational innovations: an overview document. Open Journal of Business and Management. URL: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=93538>.

6 Stefan F. Dieffenbacher. (2023). Organizational structure plays a vital role in shaping business innovation. Digital Coding magazine. URL: <https://digitalleadership.com/blog/organizational-structure/>.

7 Fomin I.G. (2018). Modernization of the organizational structure of the production enterprise. St. Petersburg State Electrotechnical University «LETI» named after V.I. Ulyanov (Lenin). URL: [https://discourse.etu.ru/assets/files/fomina-i.g\(1\).pdf](https://discourse.etu.ru/assets/files/fomina-i.g(1).pdf).

SRSTI 06.81.12

**RESEARCH ON THE PROBLEMS AND COUNTERMEASURES OF
CROSS-BORDER E-COMMERCE DEVELOPMENT BY SMALL AND
MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN CHINA**

Wu Xiao Xiang

*EMBA-Business Administration, Al-Farabi Kazakh National University,
Al-Farabi Business School, Almaty*

S. Masakova

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty*

This article examines the obstacles faced by small and medium-sized enterprises in China engaged in cross-border e-commerce. Using the analytical research method, important issues such as competitiveness in the market, regulatory obstacles and logistical problems of the enterprise were investigated. Using the empirical research method, countermeasures have been identified, such as the introduction of technology, strategic cooperation and compliance with international trade rules. The results of this study show various types of government assistance to enterprises in order to increase the efficiency and sustainability of cross-border e-commerce.

Keywords: e-commerce, countermeasures, cross-border logistics, e-commerce development, small and medium-sized enterprises.

China's small and medium-sized enterprises account for 60% of China's total GDP and provide 80% of jobs. These enterprises receive various tax benefits and financial assistance from the state. These enterprises play an important role in China's economic development.

The formation of cross-border e-commerce is carried out by the availability of the Internet and the development of technology, which provides an opportunity for people from all over the world to use services and buy goods through various platforms. Cross-border e-commerce in China has great prospects and is spreading due to the Chinese craving for online retail. E-commerce is a trend that is inevitable with the growth of many businesses within the framework of Internet marketing. Such a huge volume of small and medium-sized enterprises in China allows for the expanded spread of cross-border e-commerce [1].

This is the age of new innovations, new technologies. China's market economy is developing in the field of international trade, opening up new opportunities for the country's economic growth. The demand for small and multiple batches of foreign

orders began to have a major impact on the traditional form of transactions on foreign trade orders. The industrial economic chain of cross-border electronic commerce has not only begun to contribute to the transformation and modernization of the country's industrial economy, but has also created new economic growth opportunities for small and medium-sized enterprises. This is due to the consistent policy of the national government, which has implemented a number of dividend policies against the background of the development of intelligent logistics. China's consumer demand for safe and high-quality goods has increased further, and the advent of the consumer era has also created a new point of economic growth. And the second stage of development is openness to the outside world, that is, cross-border e-commerce is necessary for the development of the national economy and is an important means of redistributing resources to enter the world market. And this development will certainly increase China's openness to the outside world.

For small and medium-sized enterprises, the development of cross-border e-commerce has been positive, as it has facilitated the process of cross-border commercial turnover, promoted economic growth in various countries, and facilitated the opening and creation of international brands for small and medium-sized enterprises. On a virtual digital online marketing platform, it reduces the cost of transactions between most small and medium-sized enterprises and the global market, and helps promote equality and mutual benefit. And thus, this same global trade model has increased China's openness to the outside world. The third is to increase the level of domestic consumers. Cross-border e-commerce helps Chinese consumers by providing high-quality products that meet their requirements and have a beneficial effect on their lives. Small and medium-sized businesses benefit from the cross-border e-commerce regime that small and medium-sized enterprises are implementing, as it reduces the spread of intermediaries, reduces product management and logistics costs, and lowers the prices of consumer goods. It also creates conditions for the import of safe, high-quality and diversified goods to China. The emergence of cross-border e-commerce has led to a marked reduction in transaction costs for small and medium-sized businesses. This, in turn, increased the well-being of domestic consumers and global trade, as well as promoted fair competition and long-term healthy growth of the global economic market. By this point, small and medium-sized businesses had been given a chance to grow through the development of cross-border e-commerce. China's small and medium-sized businesses will undoubtedly face a boom in cross-border e-commerce as a result of the process of global economic integration [1].

For example, consider the development of cross-border e-commerce in Hangzhou. According to statistics from the weekly Times, the border area from Hangzhou to Taizhou has become one of the largest pilot e-commerce zones. As a result, almost 8,000 thousand international e-commerce manufacturing enterprises have been created. In fact, from 2016 to 2020, the total volume of imports and housing construction reached 2634.7 billion yuan, with an average increase of 7.90% from 2016 to 2019 and an increase of 5.90% in 2020, as shown in Figure 1. Among them, of course, are those who suffered from the COVID-19 epidemic in 2020,

during which the number of consumers of cross-border e-commerce platforms gradually increased. The total value of goods imported and exported to Hangzhou was 593.4 billion yuan. The volume of exports amounted to 369.3 billion yuan, which is 2.10% more than a year earlier, while the volume of imports amounted to 224.1 billion yuan, which is 12.90% more than in the previous year. In Hangzhou, through cross-border e-commerce, a kind of «window» has been created covering import and export trade in e-commerce. It started as a network cycle and gradually accelerated the development of a cross-border e-commerce data model, the formation of a specific model of cooperation with third-party platforms, logistics, finance and other aspects [2].

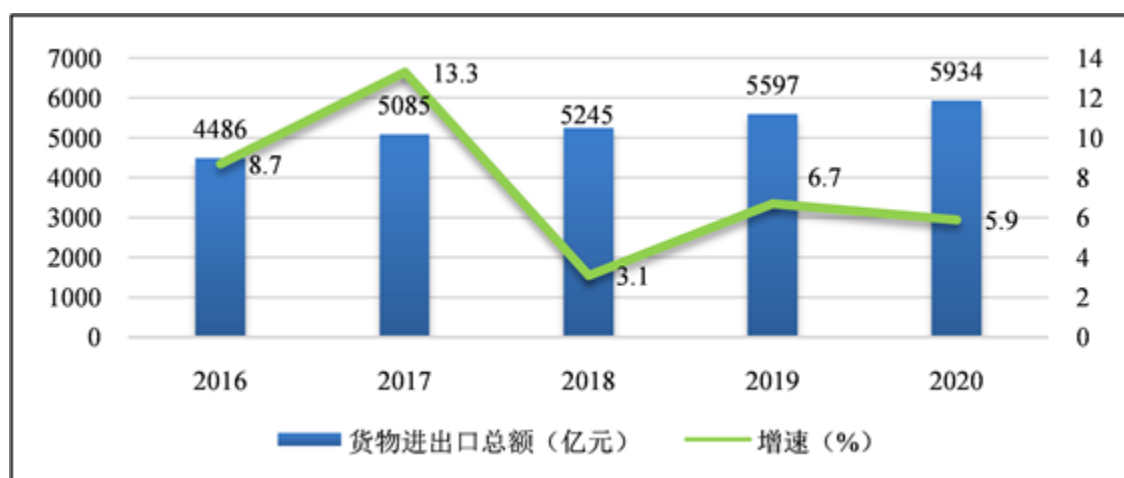

Figure 1. Hangzhou Statistical Bureau of the National Statistical Bulletin on Economic and Social Development.

And if we consider the development of cross-border e-commerce in China as a whole, then, according to customs statistics, the same cross-border import and export e-commerce operations in China increased from 90.24 billion yuan in 2017 to 1980 billion yuan in 2021. According to customs statistics, the volume of cross-border e-commerce import and export operations in China increased by 0.5% year-on-year in the first quarter of 2022 and by 28.6% year-on-year in the first half of 2022. Currently, China's cross-border e-commerce has moved from rapid growth to a mature stage of development with good sustainability. As for the regions, the regional model of cross-border e-commerce is stable in the east and weak in the west. Firstly, the coastal zone in the east occupies a fairly prominent place. Most of China's five largest provinces and cities are located in the eastern part of the country. coastal regions, while Guangdong Province has surpassed other countries in recent years in terms of total imports and exports of cross-border retail imports and e-commerce exports. Secondly, the country is leading in terms of the growth rate of cross-border e-commerce in the western and central regions. Most of the five largest provinces and cities in China in terms of cross-border retail imports and exports are located in the west and center of the country [2].

And as for the current problems in the development of cross-border e-

commerce in small and medium-sized enterprises. The first is the impact of cross-border e-commerce on small and medium-sized enterprises. It has become one of the important tools for appealing global businesses, especially for small and medium-sized enterprises that seek access to the international market. In China, the means of such trade create both opportunities and problems for businesses. And the purpose of this study is to identify and analyze the problems they face. Some of the common problems are logical difficulties, regulatory barriers, and market competition. E-commerce, including shipping, customs, clearance and supply chain management, is most often faced with logistical difficulties. Greater support and inefficiency of operational processes can lead to major disadvantages, such as customer dissatisfaction and increased operating costs. As for regulatory law, complex and, in most cases, changing rules on the international market pose a serious problem. Compliance with all rules, all legal frameworks, taxes and customs procedures can lead to a loss of time. And the third is market competition. The main problem here will be fierce competition in the market, recognized international players and local enterprises can immediately take their place in the market with the help of their resources, which, of course, will make it difficult for small and medium-sized enterprises to find a place in the market and demonstrate their capabilities and resources to attract customers [3].

Small and medium-sized enterprises should take into account support policies in order to increase their potential and train their workforce. Initiatives sponsored by the government and industry associations can both contribute to the expansion of training programs and open up new prospects for international e-commerce. In addition, when it comes to supporting laws, legislators should consider developing measures that streamline administrative processes, offer monetary rewards, and contribute to creating a climate conducive to the success of small and medium-sized enterprises in international e-commerce. The problems with development are compounded as it quickly reaches its limits. The previous list includes a wide range of problem categories. However, the main industrial problems hindering the growth of international e-commerce are the following: Brands are crucial for international exports, and this should not be underestimated. An increasing number of business and alternative technology platforms are paying more attention to building their brands. Their goal is to create a premium brand for certain products and increase the overall value of the organization. This is a form of advertising. The export of Chinese cross-border e-commerce includes many everyday consumer goods such as digital products, accessories, clothing, etc. Although, of course, there is no large scale for this, but there are many types. At the same time, these products do not have high prices and occupy the market at low prices, without relying heavily on the quality and corporate image of the products themselves. Accordingly, the profits from cross-border e-commerce will continue to decline, and the development of cross-border e-commerce will largely decline lower and lower. Currently, many cross-border e-commerce enterprises are also at the stage of brand integration. Currently, lack of competitiveness is a characteristic feature of cross-border e-commerce in China. Development reaches its limits too quickly, which exacerbates the problems. There

are many different types of problems in the above list. Nevertheless, the main industrial problems hindering the expansion of global e-commerce are as follows: The importance of brands for global exports cannot be overestimated. Creating your own brands is becoming increasingly important for alternative technology platforms and business platforms. Their goal is to create a high-end brand for certain products and increase the overall value of the organization [3].

Having considered the development and problems of cross-border e-commerce, we will further consider what is becoming relevant at this stage. And this is building cross-border compliance with e-commerce requirements. By 2020, China's cross-border e-commerce export organizations had to make adjustments as a result of the ongoing efforts of the major global cross-border e-commerce platforms to strengthen the platform's rules. Amazon revised its platform management guidelines in May 2021 and made it very clear that if a customer complained about a violation, the product would be taken off the shelves and the store would close; in addition, sellers would not be allowed to open multiple stores on the same website; and finally, small postcards would be used. postcards are prizes and other methods [4].

They should not be offered in exchange for compliments. The actual brand of the product must match the way the online brand is presented. Chinese sellers should follow the new platform management guidelines. According to third-party organizations, the tightening of Amazon platform standards has affected almost 50,000 Chinese enterprises since May 2021. In addition, PayPal's risk controls have tightened since the end of March 2022, explicitly implying that PayPal has the authority to limit, revoke, suspend and freeze accounts, freeze funds and impose a \$2,500 fine for each transaction that violates the Rules of Fair Use by Users. As the rules governing the main cross-border e-commerce platforms become increasingly stringent, compliance with the export requirements of cross-border e-commerce in China will create additional difficulties [4].

And, in addition, four different types of countermeasures should be considered to hinder the growth of international e-commerce. First, strategic relationships can help small and medium-sized businesses solve logistical problems and expand their global reach through collaboration with payment gateways, e-commerce platforms and international logistics service providers. As we enter a new era of innovation, the introduction of advanced technologies such as block chain, artificial intelligence and data analysis can instantly optimize processes, improve supply chain visibility and increase the overall efficiency of international e-commerce. Navigating a complex regulatory environment requires regulatory compliance procedures, such as constant monitoring of legislative changes, interaction with regulatory authorities, and investments in regulatory compliance management systems. Thanks to differentiation and branding, small and medium-sized businesses can survive in market competition by emphasizing their unique value propositions, improving the quality of their products and developing a recognizable corporate identity that attracts customers around the world [5]. By focusing on distinctive value propositions, prioritizing product quality and developing a distinctive brand image that is attractive to customers around the world, small and medium-sized businesses can survive in

market competition [5]. If cross-border e-commerce develops safely and stably, and does not address problems, it is necessary to create a full-fledged credit system. The imperfect creditworthiness of both sides of the transaction can lead to financial risks for cross-border trading activities in the field of e-commerce and contributes to the fact that each time there will be more problems and risks associated with product quality and intellectual property rights. Considering the evolution of numerous large Chinese e-commerce companies such as Ali Baba and Dalong.com The importance of credit should not be overlooked by systems and secured transactions, as is the case with other e-commerce platforms. Despite the fact that Chinese business platforms appeared earlier than in other countries, an adequate structure of credit guarantees has not yet been created. A negative information reaction between buyers and sellers will inevitably arise if there are potential security risks in the process of cross-border online payments, and if this occurs simultaneously with the influence of the regulatory system, religious beliefs, culture and other factors [6].

Another example is ASNA. ASNA Clothing Company is an example of typical small and medium-sized enterprises in China's fashion industry, which is rapidly developing and has chosen a potential path of cross-border e-commerce. Originally created for the production of stylish clothing, ASNA has expanded its field of activity by entering foreign markets.

While studying the complex regulatory framework, ASNA has paid special attention to the problems they face in connection with various international laws, tariffs and issues related to compliance with regulatory requirements.

An analysis of the logistical challenges faced by ASNA in relation to inventory management, shipping and customs clearance, as well as how these issues affect the efficiency and financial success of the cross-border operations of these enterprises.

As for the ASNA methods, they studied how cultural differences affect consumer behavior and used this information to modify their products and marketing strategies to meet the needs of different markets and cultural preferences.

By consistently evaluating cybersecurity and technology protection measures, ASNA can successfully identify the dangers and challenges associated with data protection, online fraud, and maintaining a secure cross-border e-commerce platform.

And as for the challenges, it is proposed to establish strategic partnerships with logistics service providers, customs clearance agencies and local distributors to improve the efficiency of the ASNA supply chain and overcome regulatory difficulties.

The company also proposes to emphasize the importance of cultural analysis and global marketing research for the adaptation of products and all developed strategies that have been selected taking into account specific preferences and requirements for various international levels and markets.

And, in addition, ASNA provides information on challenges and countermeasures for the development of cross-border e-commerce in order to overcome the difficulties of the global market through the practice of applying strategies.

The cross-border e-commerce industry in China presents both significant

obstacles and great potential for small and medium-sized businesses. Using a few simple examples as a case study, this paper examined the various difficulties faced by small and medium-sized enterprises and proposed a set of tactical solutions to support sustainable development in this rapidly developing industry. Based on all the data, a case study is developed, countermeasures are taken, and the actual results turn out to be favorable and productive. Shorter delivery times and increased customer satisfaction are the results of optimized logistics. Cultural adaptation strategies increase brand awareness and expand market penetration. Investments in technology and cybersecurity create a secure digital ecosystem that preserves consumer data and promotes greater trust. Financial diversity facilitates cross-border transactions and reduces the risks associated with changes in exchange rates. Thus, the problems faced by small and medium-sized enterprises involved in international e-commerce are multifaceted, but they can be dealt with. Moreover, if feasible, future cross-border e-commerce for Chinese small and medium-sized enterprises is likely to depend on constant innovation, teamwork and flexibility. Small and medium-sized enterprises must be adaptable and recognize change as a necessary component of growth as global markets and technologies evolve. Government support, industry cooperation and commitment to sustainable practices will collectively determine the trajectory of cross-border e-commerce, ensuring that Chinese small and medium-sized enterprises continue to thrive in the global market.

References

- 1 Chinese E-Commerce Research Center. (2018). Discussion on the development trends and issues of cross-border e-commerce for small and medium-sized businesses. China Federation of Logistics and Procurement. URL: <http://www.chinawuliu.com.cn/xsyj/201802/14/328767.html>.
- 2 Lee Yanko. (Zheng Deyi, Tian Guang). (2021). A study on the development of cross-border e-commerce of small and medium-sized enterprises in Hangzhou. *Frontiers of Social Sciences*. URL: <https://www.hanspub.org/journal/PaperInformation.aspx?paperID=44528>.
- 3 Liaocheng Yu Zhao Yan University Business School. (2021). A brief analysis of the existing problems and measures to counter cross-border e-commerce in my country. *Modern Business Magazine*. URL: <https://www.xdsyzzs.com/shangyeliutong/6582.html>.
- 4 China Trade Bureau. (2022). New trends, new challenges, counteraction measures and proposals for the development of cross-border e-commerce in my country. URL: <http://www.chongyi.gov.cn/cyxrmzf/c103574/202210/02a76672151d4608a53c3f152c995e69.html>.
- 5 Lin Zhang. (2023). A study of the current situation, problems and measures to counter cross-border e-commerce between China and ASEAN within the framework of RCEP. E3S 409 Conference Network. URL: https://www.researchgate.net/publication/372824792_Research_on_Current_Situatio

n_Problems_and_Countermeasures_of_Cross-border_E-commerce_between_China_and_ASEAN_under_the_RCEP_Background.

6 Aijun Liu, (Morris Axial, Yan Yan Shi). (2022). The development and problems of cross-border e-commerce in China: a systematic review of the literature. *Journal of Theoretical and Applied E-Commerce Research*. URL: <https://doi.org/10.3390/jtaer17010004>.

ГРНТИ 06.81.85

ОПТИМИЗАЦИЯ ФИНАНСОВЫХ ПОТОКОВ: ОСНОВНЫЕ ШАГИ И ПОДХОДЫ НА ПРОИЗВОДСТВЕННОМ ПРЕДПРИЯТИИ

Н.С. Алжанова

Каспийский Общественный Университет, г. Алматы

Статья рассматривает процесс оптимизации финансового потока на производственном предприятии. Шаги включают детальное анализированное текущего состояния, измерение ключевых показателей, и формирование стратегии оптимизации. Рассмотрены методы улучшения ликвидности, рентабельности и оборачиваемости активов. Отмечено важное воздействие внутренних нормативов и финансовой отчетности. Подчеркнута ценность использования современных инструментов анализа данных, таких как Power BI, для визуализации, интерактивного анализа и автоматизации отчетности.

Ключевые слова: финансовый поток, денежный поток, оптимизация, финансовая отчетность, финансовые коэффициенты, бизнес-аналитика, Power BI.

Современная производственная среда подразумевает не только производство товаров, но и эффективное управление финансовыми ресурсами предприятия. Оптимизация финансовых потоков на производственном предприятии становится ключевым фактором для обеспечения его устойчивого развития и достижения финансовой стабильности.

Под «оптимизацией финансового потока» понимается достижение установленных целевых ориентиров внешнеэкономической деятельности путём снижения финансовых рисков и сокращения потребностей в заемных источниках финансирования как результата более рационального использования денежных средств. Если говорить простым языком, то благодаря оптимизации мы можем максимизировать финансовые результаты путём минимизации затрат.

В современных научно-исследовательских изданиях понятие «финансовый поток» отождествляют с понятием «денежный поток», не проводя между ними каких-либо различий. На наш взгляд для начала стоит определить, что мы понимаем под «финансами» предприятия.

Финансы хозяйствующих субъектов представляют собой экономические отношения, связанные с созданием, распределением и использованием финансовых ресурсов при производстве и реализации продукции, работ и оказании услуг [1, с. 166]. Исходя из этого, финансовый поток – это движение финансовых ресурсов на протяжении определенного промежутка времени.

Общее правило гласит: для оптимизации любого объекта необходимо сначала узнать его текущее состояние. Если не знать, какова природа рассматриваемого процесса и как он функционирует, будет очень сложно определить, какие инициативы следует предпринять и окажутся ли они в итоге эффективными.

Далее рассмотрим ключевые шаги в улучшении финансового потока на предприятии. На схеме ниже вы найдете визуализацию первого этапа этого процесса, начиная с детального документирования текущего состояния. Этот этап является фундаментом для дальнейших усовершенствований, позволяя понять текущие проблемы и потенциальные области улучшений (Рис.1).

Рис. 1 Основные шаги оптимизации финансовых потоков.

Первым шагом в усовершенствовании финансового потока является детальное документирование текущего состояния, включая сбор всех необходимых документов и анализ существующих процедур для выявления ключевых областей улучшений. В рамках первого этапа важными источниками информации служат внутренние нормативные акты, и, особенно, финансовая отчетность. Эти документы не только предоставляют обширную информацию о правилах и процедурах внутри организации, но и играют ключевую роль в понимании финансового здоровья предприятия, что существенно для оптимизации всего бизнеса в целом.

Четырьмя основными отчетами, содержащимися в годовой финансовой отчетности, являются бухгалтерский баланс, отчет о прибылях и убытках, отчет об изменениях в капитале и отчет о движении денежных средств.

Бухгалтерский баланс даёт нам характеристику финансового состояния фирмы на определенную дату и отражает общую сумму активов, равную сумме ее обязательств и собственного капитала. Этот отчет можно рассматривать как

моментальный снимок финансового положения предприятия на определенный момент времени [2, с. 112].

Мы определили, что бухгалтерский баланс – это отчет показывающий финансовое положение на определенный момент времени, то отчет о прибылях и убытках это отчет характеризующий предприятие на конкретный промежуток времени, например, календарный квартал.

На основании этих двух форм отчетов составляются другие производные формы финансовой отчетности, такие как отчет об изменениях в капитале и отчет о движении денежных средств.

Одним из ключевых элементов в процессе оптимизации финансового потока является отчет о движении денежных средств. Этот отчет предоставляет детальное представление о том, как операционная, инвестиционная и финансовая деятельность оказывают влияние на движение денежных средств за отчетный период.

Отчет о движении денежных средств дает четкое представление о том, откуда и куда направляются финансы предприятия. Он анализирует, насколько успешно компания управляет своими денежными ресурсами и как эффективно использует их в своей текущей операционной деятельности.

Важно отметить, что, в отличие от бухгалтерского баланса, который предоставляет снимок финансового состояния на определенный момент времени, и отчета о прибылях и убытках, который фиксирует результаты за определенный период, отчет о движении денежных средств фокусируется на движении денежных средств внутри компании.

Следующим важным этапом в процессе оптимизации финансового потока является измерение ключевых показателей и их оценка, основываясь на информации, содержащейся в финансовых отчетах. Проанализировав бухгалтерский баланс, отчет о прибылях и убытках, а также отчет о движении денежных средств, необходимо выделить и измерить те показатели, которые наилучшим образом отражают финансовое состояние и эффективность предприятия.

В международной практике для измерения ключевых показателей используют инструмент – финансовые коэффициенты. Финансовый коэффициент – показатель, представляющий связь между двумя учетными показателями и полученный делением одного из них на другой [3, с. 249].

Одними из финансовых коэффициентов, на которые следует обратить внимание при оптимизации финансового потока являются:

1) Коэффициент ликвидности – оценивает способность предприятия оплачивать свои обязательства, иными словами даёт нам представление о текущей платежеспособности фирмы, о возможности её поддержания в случае не предвиденных обстоятельств [3, с. 253]. Анализ коэффициента ликвидности в контексте оптимизации финансовых потоков предоставляет комплексное представление о готовности компании к эффективному управлению текущими обязательствами и обеспечению бесперебойной деятельности. Подход, основанный на балансе между ликвидностью и эффективностью использования

ресурсов, способствует более устойчивому и эффективному финансовому потоку.

2) Коэффициент рентабельности – измеряет процент прибыли относительно вложенных средств и является показателем эффективности инвестиций или бизнес-процессов [3, с. 272].

Анализ коэффициентов рентабельности важен для тщательной оптимизации финансовых потоков компании. Когда мы рассматриваем ROA (Return on Assets – Рентабельность Активов), мы фактически изучаем, насколько компания эффективно использует свои активы для создания прибыли. Высокий ROA может свидетельствовать о том, что компания успешно вкладывает свои ресурсы в производственные процессы, что, в свою очередь, может привести к улучшению финансового потока.

С другой стороны, ROE (Return on Equity – Рентабельность Собственного Капитала) фокусируется на доходности собственного капитала акционеров. Если ROE высок, это может быть индикатором того, что инвесторы получают хороший доход от своих инвестиций в компанию. Низкий ROE, напротив, может подразумевать, что компания не так эффективно использует собственный капитал, что является сигналом к возможным изменениям в стратегии.

В контексте оптимизации финансовых потоков, эти коэффициенты становятся фундаментальными показателями эффективности компании. Стратегии по увеличению ROA могут включать в себя улучшение процессов производства, оптимизацию использования активов и сокращение издержек. В то время как для увеличения ROE, компания может пересмотреть свою политику дивидендов, привлекать дополнительный капитал или изменять структуру капитала.

Таким образом, фокус на увеличении рентабельности активов и собственного капитала становится стратегическим шагом в направлении более эффективного и устойчивого финансового потока, что в конечном итоге способствует повышению конкурентоспособности и стойкости предприятия на рынке.

3) Коэффициент оборачиваемости (также известен под названием коэффициент деловой активности) – измеряет степень эффективности использования предприятием своих активов [3, с. 260].

Анализ коэффициента оборачиваемости активов становится важным элементом стратегии оптимизации финансовых потоков предприятия. Когда мы говорим о оборачиваемости запасов, мы фактически оцениваем, насколько быстро компания обновляет свои запасы товаров. Если этот процесс слишком медленный, это может привести к излишним запасам и дополнительным расходам на их хранение. С другой стороны, чрезмерно высокая оборачиваемость может сигнализировать о потере возможных продаж. Оптимизация этого аспекта включает в себя точное управление запасами, прогнозирование спроса и сотрудничество с поставщиками.

Оборачиваемость дебиторской задолженности оценивает, как быстро компания получает платежи от своих клиентов. Быстрая оборачиваемость дебиторской задолженности повышает ликвидность, но также требует эффективных систем взыскания и управления кредитами. Оптимизация этого аспекта включает в себя внедрение эффективных методов взыскания, автоматизацию процессов учета дебиторской задолженности и пересмотр условий платежей.

Оборачиваемость общих активов измеряет, насколько эффективно компания генерирует выручку от своих общих активов. Это важный показатель эффективности использования ресурсов для создания дохода. Оптимизация этого аспекта включает в себя повышение эффективности использования общих активов через обновление оборудования, улучшение производственных процессов и оптимизацию портфеля продукции.

Таким образом, фокус на оборачиваемости активов становится стратегическим шагом в направлении более эффективного и устойчивого финансового потока, что в конечном итоге способствует повышению конкурентоспособности и стойкости предприятия на рынке. Этот анализ помогает компании лучше понимать, как оптимизировать процессы и максимизировать эффективность использования своих активов для достижения желаемых финансовых результатов.

После проведения детального анализа текущего финансового состояния и измерения ключевых показателей, наступает момент формирования стратегии оптимизации финансовых потоков. В этом разделе предполагается изложение конкретных шагов и действий, которые будут предприняты для улучшения существующей ситуации.

После тщательного анализа текущего финансового положения предприятия и выявления ключевых показателей становится ясно, что стратегия оптимизации должна быть адаптирована к конкретным проблемам.

В случае низкой ликвидности, целесообразно сосредоточиться на улучшении управления дебиторской и кредиторской задолженностью. Это может включать пересмотр схем оплаты и введение мер стимулирования ранней оплаты со стороны клиентов.

Если анализ выявил проблемы с рентабельностью, рационализация расходов и пересмотр ценообразования могут стать первоочередными действиями. Необходимо провести детальный анализ прибыльности продуктов и услуг, чтобы выделить наиболее успешные направления.

В случае низкой оборачиваемости активов, акцент следует сделать на ускорении оборота запасов. Это может включать в себя стратегии для сокращения времени, необходимого для реализации товаров или услуг, и оптимизации управления запасами.

В современном анализе данных широко используются инструменты бизнес-аналитики, в том числе и программа Power BI. Power BI представляет собой мощное средство визуализации данных и анализа, обладающее

несколькими ключевыми преимуществами для оптимизации финансового потока.

1) Визуализация данных:

Power BI предоставляет богатые возможности визуализации данных, что позволяет с легкостью анализировать и представлять информацию о финансовых потоках. Диаграммы, графики и дашборды позволяют наглядно отображать ключевые показатели и тренды.

2) Автоматизация отчетности:

Автоматизация создания отчетов в Power BI упрощает и ускоряет процесс подготовки аналитических данных. Это особенно полезно для финансистов, занимающихся ежемесячной или квартальной отчетностью.

3) Доступность в реальном времени:

Программа обеспечивает доступ к данным в режиме реального времени, что позволяет оперативно реагировать на изменения в финансовом потоке и принимать обоснованные решения.

Таким образом, оптимизация финансовых потоков на производственном предприятии – ключевой элемент успешного управления. Рассмотренные шаги, включая детальный анализ, измерение показателей и использование современных инструментов, представляют собой важный практический подход. Понимание влияния ликвидности, рентабельности и оборачиваемости активов сформировали основу для стратегического улучшения финансовых процессов. Эффективное использование этих методов отражает современные требования в области финансового управления на производстве.

Литература

- 1 Мельников В.Д. Финансы: Учебник. – Алматы: Экономика, 2013. – 664 с.
- 2 Юджин Ф. Бригам, Майкл К. Эрхардт. Финансовый менеджмент: теория и практика. 12-е издание. 2001. – 1136 с.
- 3 Джеймс К. Ван Хорн, Джон М. Вахович. Основы финансового менеджмента. 12-е издание. 2020. – 1056 с.

ӨНЕРТАНУ САЛАЛАРЫ
ОТРАСЛИ ИСКУССТВОВЕДЕНИЯ
BRANCHES OF ART CRITICISM

ҒТАМР 18.31.91

А. ДҮЗЕЛХАНОВТЫҢ КАРТИНА ТАЛҒАМПАЗДЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫ КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Р.М. Исина

Магистрант, Шәкәрім университеті, Семей қ.

Е.Е. Татиев

Аға оқытушы, PhD-доктор, Шәкәрім университеті, Семей қ.

Мақалада қазақ халқының бейнелеу өнерінің, оның ішінде бүгінгі күнде кескіндеме жанрының ұлттық шебері саналатын Ағымсалы Дүзелханов туралы жазылған. Ағымсалы Дүзелхановтің майлы бояу техникасындағы ерекшеліктерді қолданудың маңыздылықтары кең баяндалып келтірілген. Авторлар Ағымсалы Дүзелхановтың ұлттық болмыстағы сәндік-декорациялық суреттеріндегі бояу түстерін маңыздылығын талдап, оны құндылық үрдісіне айналдыруға негіздеме жасауға тырысады.

Түйін сөздер: бейнелеу өнері, Ағымсалы Дүзелханов, кескіндеме жанры, ұлттық бояу.

Ағымсалы Дүзелханов шығармаларындағы ұлттық түстік шешімдер (колорит) мен түстік реңдердің (тональность) ерекшеліктері мейлінше кең түрде сипатталып, оның көрермен байналысы сипаталады. Осыған байланысты үш маңызды бағыт қамтылады:

1. Ағымсалы Дүзелханов ұлттық түстік шешімдерді ажырату;
2. Ағымсалы Дүзелханов ұлттық бояу деңгейіне көтеру;
3. Шебер кескіндемші шығармаларының теориялық негізіне тереңдеп ден қою;

Ағымсалы Дүзелхановтың шығармаларындағы ұлттық түстік шешімдер (колорит) мен түстік реңдердің (тональность) ерекшеліктерін зерттеу өз алдына жеке кең ауқымда түрде қарастырылмаған. Тіпті қажет десеңіз шебердің өмірі мен шығармаларының өзі де сүбелі түрде жазылып зерттеліп жазылмаған. Суретшіге қатысты өмірдеректер мен шығармаларына талдау жасау уақ-түйек баяндама, очерк, әңгіме-сұхбат, альбом репродукция түрінде кездесетін материалдар арқылы көрініс берген.

Ағымсалы Дүзелханұлы Дүзелханов – суретші. Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері (1996). Қазақстанның мемлекеттік сыйлығының иегері

(2003). Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры. ҚР Білім Беру ісінің Үздігі. Шебер суретші 1951 жылы 19 тамызда Қызылорда облысы, Қазалыда дүниеге келген. 1976 жылы Алматы көркемсурет училищесін бітірген. Ал 1982 жылы Мәскеу көркемсурет институтын бітірген. Негізгі шығармашылығы қолданбалы графика, плакат, кітап безендіру, кескіндеме, портрет жанрларында еңбек етеді.

Тарихи, фольклорлық тақырыптағы және балаларға арналған 200-ден астам кітапты, әлеуметтік және тарихи тақырыптағы 50-ден астам плакатты безендірген. «Томирис», «Сақтар», «Айман – Шолпан», «Қыз Жібек», т.б. литографиялардың «Алтын сарбаз», «Түркістан», «Ордабасы», «Көроғлы», «Оғыз хан», т.б. кескіндеме жанрындағы туындылардың авторы. Сондай-ақ, оның «Абылай хан», «Әбілқайыр хан», «Әйтеке би», «Қазыбек би», «Төле би», «Қорқыт» тәрізді портреттер сериясы бар. Қазақстанның ұлттық ақшасы – теңгені безендірушілердің бірі. «Жоғалған ұйқы» қуыршақты мультфильмінің қоюшы-суретшісі болған.

Туындылары Қазақстанның және шетелдердің өнер мұражайларына қойылған. Кітап және қондырғылы графика саласында жұмыс істейді. А. Дүзелханов Б. Есмахановпен бірігіп жасаған 1990 жылға арналған «Абай» плакат-күнгізбесі «Өнер» баспасынан 1989 ж. жарық көрген. Ташкентте еткен еларалық конкурста арнайы дипломмен марапатталған. Үйленген. Жұбайы – Қастеева Гүлназия Әбілханқызы (1955 жылы туған), Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясының оқытушысы. Ұлдары – Жомарт (1976 жылы туған), Мирас (1985 жылы туған). Немерелері – Әмина (2000 жылы туған), Арманжан (2002 жылы туған).

Ағымсалы Дүзелханұлы Дүзелхановтың ұлттық тақырыптағы кескіндемелерінің басым бөлігі портрет жанрында салынған. Ол әсіресе жоғарыдағы «Абылай хан», «Әбілқайыр хан», «Әйтеке би», «Қазыбек би», «Төле би», «Қорқыт» бейнелерінен байқалып отыр.

Мәселен «Абылай хан» портреттік картинасы Қазақтың ұлттық нақыш бағытына келеді. Абылай хан қазақ тарихында Қазақ хандығының 18-ші ханы болған, ел басқарған тарихи тұлға. Хан образын жасауда суретші аса тиімді тәсілді кеңінен қолданған. Ол – сөзсіз қазақ халқының дәстүрі мен болмысына белгілерді қолдану.

Сурет 1. Абылай хан.

«Абылай – Жәңгір ханның бесінші ұрпағы. Жәңгір ханның Уәлибақы, Тәуке деген екі ұлы болады. Жәңгір қайтыс болып, таққа Тәуке отырғанда Уәлибақы хандыққа өкпелеп, Үргенішті билеген нағашы атасы Қайып ханның қолына барады. Уәлибақының баласы Абылай жекпе-жекке шыққанда жауы шақ келмейтін батыр болып, қанішер Абылай атаныпты. Осы Абылайдан Көркем Уәли туады. Оның баласы Әбілмансұр (кейін қазаққа хан болып Абылай атанған) «ақтабан шұбырынды» жылдарында жетім қалып, үйсін Төле бидің қолына келеді. Аш-жалаңаштықтан жүдеген өңіне, өсіп кеткен шашына қарап, Төле би оған «Сабалақ» деп ат қойып, түйесін бақтырады. Әбілмәмбет төренің жылқысын да бағады. Бұл, Ш.Уәлихановтың айтуына сүйенсек, Абылайдың 13 жасар кезі болса керек. Төле бидің тәлім-тәрбиесінде болуы Абылайға зор ықпал жасады. Қазақ даласының даналығын бойына жинаған баба ақылы мен парасатын, ел билеу қабілетін, анталаған жауға қарсы қазақ халқы басы біріксе ғана тойтарыс бере алатынын жас баланың санасына ұлата білген. Оған қоса бала кезінен көрген жұпыны тіршілік, өмірлік тәжірибе Абылайдың ел өміріне ерте араласуына себепші болды. Бұқар, Үмбетей жыраулардың, т.б. ауыз әдебиетінің ірі өкілдерінің мәліметтеріне қарағанда, Абылай жиырма жасында қан майданда ерлігімен танылған. Бұқардың Абылайға «Сен жиырма жасқа жеткен соң, Алтын тұғыр үстінде Ақ сұңқар құстай түледің» деуі осының дәлелі», деп тарихи ұлттық тарих мағлұмат беріп өтеді.

Шебер суретші осы ұлттық тарих мағлұматты сәтті қолданған. Өзінің кеңесші, данагөй ақсақалдарымен бірге батырлардың кезекті жорығына бет алып бара жатқандай. Әсіресе, Ағымсалы Дүзелханұлыны өзге ұлттық нақыштағы мәнері жекелеген деталдарға аса мән бергендігі аңғарылады.

Келесі шебер кескіндемешінің ұлттық портрет жанрындағы туындысы «Әйтеке би» портреті. Аталған портретте кескіндемешінің өзге ұлттық нақыштағы кескіндер бағытымен өте ұқсас. Қазақтың ұлттық киімі бөрік пен шапан Қазақ хандығы тұсында негізі ұлттық киім көрінісі ретінде танылған. Әсіресе, қазақтың ақсақал образы байсалды, байыпты көрініп отырған. Осы дәстүрді суретші өте қатаң сақтаған. Демек суретші «Әйтеке би» портретін салуда жаңалыққа бармаған. Ұлттық белгілерді бояу түрінде тапқан.

Сурет 2. Әйтеке би.

Әйтеке Байбекұлы (1644-1700 ж.) – қазақ халқының бірлігін нығайтуға үлкен үлес қосқан атақты үш бидің бірі, мемлекет қайраткері. Алшын тайпасының Әлімұлы рулар бірлестігінің Төртқара руынан шыққан. Өмір-Темірдің бас кеңесшісі Ораз қажының бесінші ұрпағы. Бүкіл парсы, өзбек, қырғыз, қазақ жұрты «Синесоф буа»(жаны пәк жан) атаған Сейітқұл әулиенің үшінші ұрпағы. Әбілқайыр ханға дейін Кіші жүздің сөзін ұстаған қазақтың биі. Есім мен Жәңгір хандардың тұсында Самарқанды билеген Жалаңтөс батырдың жақын туысы. Әйтеке бес жасында молдадан оқып сауатын ашқан. Шешендік қасиетінің ашылуына әкесі мен Қосуақ бидің ықпалдары тиеді. Жеті жасынан бастап Әйтеке Жалаңтөс батыр мен атасы Ақша ханның тәрбиесінде болады. Ол алғаш Ұлықбек медресесінде, кейін Жалаңтөс салдырған әйгілі «Тіллә-кари»(Алтынмен апталған), «Шердор» (Арыстанды) медресесінде білім алады. Нәтитжесінде дін, құқық, аспан әлемі, тарих, математика пәндерін, араб, парсы, шағатай, өзбек тілдерін меңгеріп шыққан.

А. Дүзелхановтың ұлттық портрет бейнесіндегі келесі туындысы «Қорқыт ата» портреті. Ол шығарма портреттік болғанымен толықтай аңызбен астасқан сырлы бояу әңгімесі. Қос қолындағы күңірене саз үнімен даланы ұйытқан кобызы, желден жылдам «уақытты» тоқтатып тұрғандай. Аң мен құстардың өзі кобыз үніне құлақ асып, тыныштық күйде. Тек «ажал» мен «уақыт» сырлы

күйге құлақ асар емес. Суретшінің осы тұстағы бейне тілінмен жеткізуі асқан шеберлікпен шыққан.

Сурет 3. Қорқыт Ата.

Аңыз бойынша, анасы Қорқытты құрсағында үш жыл бойы көтеріп жүріпті. Жылына бір рет толғақ қысып отырады екен. Қорқыт дүниеге келер алдында әлемді үш күн, үш түн бойы көзге түртсе көргісіз қараңғылық басады. Сұрапыл қара дауыл соғып, ел-жұртты қорқыныш сезімі билеген. Осыған орай баланың атын «Қорқыт» деп қойған дейді. «Қорқыт» сөзінің этимологиясын Ә.Қоңыратбаев «құтты адам, құт әкелетін адам» деп көрсетсе, С.Қасқабасов «өмір сарқылды, адам өлді» деген мағынаны білдіреді деп санайды. Е.Тұрсынов түркі халықтарының фольклорына сүйене отырып, «дада, деде» деген сөздерді «насихат айтушы жырау» деп түсіндіреді. В.Жирмунский Қорқыт атаны магиялық аспап – қобыздың иесі, шаман, абыз ретінде қарастырады. Қорқыт атаның тарихи тұлға екенін растайтын жазба ескерткіш – «Қорқыт Ата кітабы» («Китаби дәдәм Корқуд»). Онда Қорқыт ата жырау, ақылгөй, данышпан, көсем, бақсы, күйші ретінде көрінеді. Кітаптың басында Қорқыт атаның нақыл сөздері келтіріледі. Ол «өмір барда өлім бар, өзгеру бар, өлмес өмір жоқ, сынбас темір жоқ, бәрі де өледі, өзгереді, ұмыт болады, тек мәңгі-бақи өлмейтін, ұмытылмайтын нәрсе – адамның өмірінде істеген игілікті ісінің нәтижесі» дейді. Қорқыт ата жөніндегі аңыздарда түркі халықтарының өмір мен өлім мәселесі туралы көзқарастары көрініс тапқан. Аңыз бойынша, Қорқыт ата ұйықтап кетіп, «егер өлімді есіңе алмасаң, мәңгі өмір сүресің» деген аян естиді. Біраз уақыт өткен соң бір баспақты қуып жүріп, жете алмағасын, «Өлсем де, жетемін!» дейді. Соны айтуы мұң екен, Әзірейіл келіп, «Сен өлімді еске алдың, енді өлесің!» дейді. Аңызда Қорқыт Ата өзінің жүйрік желмаясына мініп, халқы бақытты өмір сүретін жерұйықты іздеуші, ғұмыр бойы өлімге қарсы күресуші жан ретінде суреттеледі. Ел-жұртты өзінің жырымен де, күйімен де аузына қаратқан, ғұмырының соңында бірлігі ыдырай бастаған жұртының алауыздығына күйінген Қорқыт Ата мәңгілік өмір сырын іздеп дүниенің төрт бұрышын кезіп кетеді. Бірақ қайда барса да, алдынан көр қазып жатқан

адамдарды жолықтырады. «Кімнің көрі?» деген сауалына «Қорқыттың көрі» деген жауап естиді. «Қайда барсаң да Қорқыттың көрі» деген сөз осыдан қалған. Ақыр аяғында жер кіндігін тапсаң, тірі қаласың деген аян естіп, туған жері – Сыр өңіріне оралады. Содан мәңгі өмір тек өнерде деген ойға келіп, қобыз аспабын ойлап шығарады. Тағы бір аңыз бойынша, өзен ортасына кілем жайып, үстінде отырып қобыз тартқанда, күй күшімен суға батпайды екен. Қорқыт Ата қобыз тартқан жылдары өлім болмаған, тек бақытты тіршілік болған дейді. Бірақ Қорқыт ата шаршап, ұйықтап кеткен сәтінде судан кішкентай қайрақ жылан шығып, оны шағып өлтіріпті дейді. Аңызда ажал ашық келмей, жылан кейпінде келеді. Бұдан халықтың өлімге деген көзқарасын, «ажал айтып келмейді» деген философиялық тұжырымның негізін көреміз. Қорқыт ата туралы аңыздарда кездесетін үлкен философиялық мәселе – уақыт пен кеңістік мәселесі.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы. 1995. – 719 б.
- 2 Қазақстан Республикасында кімнің кім екені. Екі томдық анықтамалық. – Алматы, 2011.
- 3 Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 354 б.
- 4 Клюнинг А. Материалы акварельной живописи // Художник. 1975, № 9. – С.60-62.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCE

ҒТАМР 34.01.07

БИОЛОГИЯ МҰҒАЛІМДЕРІН ӘДІСТЕМЕЛІК ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.Е. Тәжібай

*Магистрант, Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті,
Шымкент қ.*

Ж.У. Махмудов

*Ғылыми жетекші, х.ғ.к. профессор, Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар
Достығы университеті, Шымкент қ.*

Мақалада болашақ биология мұғалімінің кәсіби дайындығын арттыру мақсатында арнайы модельді құрастырудың принциптері мен блоктары айқындалды. Биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың заңдылықтары анықталып көрсетілді. Биология мұғалімін даярлаудың тек практикалық емес, теориялық-әдіснамалық мәселесі де қарастырылды. Мұндай білім беру жүйесін қалыптастыру сапалы жаңа мамандарды және, ең алдымен, өзінің практикалық қызметінде жаңа білім беру философиясын жүзеге асыра алатын мұғалімдерді даярлауға мүмкіндік береді. Ұсынылған модель негізінде оқу процесін ұйымдастыру педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау сапасын арттыруды қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: теориялық-әдіснамалық негіз, кәсіби дайындық, әдістемелік даярлау жүйесі, модель, блок, педагогика.

Бүгінгі таңда жалпы орта білім берудің дамып келе жатқан жүйесі үшін биология мұғалімдерін даярлау мәселесі өте өткір. Жалпы орта білім берудегі биологиялық білімнің рөлін ескере отырып, ол қазіргі заманғы адам мәдениетінің элементі ретінде биологиялық білімнің маңыздылығымен, сондай-ақ қалыптасып келе жатқан білім беру философиясы шеңберінде орта мектеп оқушыларын биологияға оқытудағы жаңа мақсатты көзқарастармен және биологиялық мазмұнды игерудің объективті қиындықтарымен анықталады. Биология мұғалімін даярлау тек практикалық ғана емес, сонымен қатар теориялық-әдіснамалық тұрғыдан да бөлек мәселеге айналуы керек жоспар.

Алайда, орта және жоғары білім беру жүйесінде болып жатқан терең өзгерістер биология пәнінің мұғалімін байыпты ғылыми зерттеусіз даярлау мәселесін практикалық шешуді жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты осы жұмыста педагогикалық жоғарғы оқу орындарында болашақ

биология мұғалімінің кәсіби дайындығы жоғары педагогикалық білім берудің жана білім беру жүйесінің элементі ретінде қарастырылады.

Педагогикалық университеттегі биология мұғалімінің кәсіби дайындығының негізгі бөлігі әрдайым оның биологиялық оқу материалын таратудың тиімді әдісімен студенттерді мақсатты оқытудан тұратын әдістемелік дайындығы болып саналады. Әдістемелік дайындық студенттерді оқытуды ұйымдастырудың мақсаттары, мазмұны, әдістері, құралдары мен формаларын қамтитын жүйе ретінде қарастырылады.

Биология сабағында жоғары деңгейдегі ойлау қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ету үшін мұғалім практикалық ұсыныстарды орындауы керек: оқушыға қандай ойлау қабілеті қажет екендігі туралы түсінік беру; оқушыны сұрақ қоюға үйрету; құбылыстардың себептерін тануға үйрету; дәлелдеу өнеріне үйрету, өз іс-әрекетінің нәтижесін бағалауға үйрету. Оқушыларды оқытып қана қоймай, олардың ой-өрісін, шығармашылық қабілетін дамытып, ой тудырып, логикалық байланыстар орнатудың өзекті қажеттілігі мұғалімнен сабаққа заманауи көзқараспен қарауды, алдағы бірнеше сабаққа тыңғылықты, тиянақты дайындықты талап етеді.

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау педагогикалық жоғарғы оқу орыны студенттерін кәсіби даярлаудың маңызды бөлігі болып табылады. Әдістемелік дайындық студенттердің кәсіби қалыптасуында шешуші рөл атқарады, өйткені ол болашақ маманның кәсіби қасиеттерін дамытуға және одан әрі кәсіби жолды таңдауға тікелей әсер етеді. Зерттеудің мақсаты педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың авторлық жүйесін теориялық негіздеу болып табылады. Болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығы биология бойынша мектеп бағдарламасынан әдістемелік есептерді шешу контекстінде болашақ мамандар алған әдістемелік білім, дағдылар жүйесін мақсатты игеру ретінде анықталады. Әдістемелік даярлық жүйесінің құрылымдық компоненттері: мақсаты (барлық компоненттер тәуелді болатын жүйе құраушы компонент) және мазмұны (базалық пән – «Биологияны оқыту әдістемесі», сондай-ақ әдістемелік сала пәндері) болып табылатыны анықталды.

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесін енгізудің жетекші педагогикалық шарттары әдістемелік даярлықтың мазмұнын жанарту, оқытудың инновациялық технологияларын енгізу және педагогикалық жоғары оқу орындарында дараланған әдістемелік бағдарланған оқыту ортасын құру болып табылады. Әдістемелік дайындықтың мазмұны келесі компоненттерді қамтиды: танымдық (әдістемелік құзыреттілік), белсенді-операциялық (тәжірибе мен дағдылар), жеке (педагогикалық қызметтің мотивтері, құндылықтар, кәсіби қасиеттер). Студенттерді әдістемелік даярлау осы компоненттердің әрқайсысын бір уақытта дамытуды көздейді, атап айтқанда: студенттердің әдістемелік сауаттылығын нығайту, әдістемелік құзыреттіліктерін дамыту, құндылықтарды, сондай-ақ оқытушының кәсіби маңызды қасиеттерін, шығармашылық қабілеттерін, әдістемелік рефлексия мен әдістемелік қызметке мотивацияны қалыптастыру. Әдістемелік тәжірибенің

субъективті тәжірибесін қалыптастыру да маңызды. Болашақ биология оқытушыларын әдістемелік даярлау барысында жеке әдістемелік стильдің белсенділігі мен дамуы. Жеке әдістемелік стиль – бұл жеке тұлғаның жеке және кәсіби қасиеттерінің жиынтығы, оның биология бойынша білім беру процесін жүзеге асыруға қатысты әдістемелік қызметінің (құралдары мен әдістерінің) ерекшеліктерін анықтайды, жоғары білім беру тиімділігін қамтамасыз етеді.

Жоғары оқу орнында болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығын ұйымдастыру биологияны және басқа да әдістемелік пәндерді оқыту әдістемесі бойынша дәрістер курстарын, практикалық және зертханалық сабақтарды, өзіндік жұмысты, жеке оқу-зерттеу тапсырмаларын, курстық және біліктілік жұмыстарын, педагогикалық практиканы қамтиды.

Болашақ биолог мұғалімдерді әдістемелік даярлау жүйесінің болжамды моделінде мынадай өзара байланысты блоктар бөлінеді: теориялық-әдістемелік (әдістемелік даярлау стратегиясын айқындайды); мотивациялық-мақсатты (болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың мақсаты мен міндеттерін, олардың мотивациясын және оқытудың түпкілікті нәтижесін айқындайды); мазмұнды (болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың мазмұнын айқындайды); процессуалдық-технологиялық (оқушыларды әдістемелік даярлаудың негізгі әдістерін, құралдары мен нысандарын ашады); бақылау-түзету (бақылау әдістерін, білім алушылардың әдістемелік даярлық деңгейін анықтайды, әдістемелік даярлық нәтижелерін болжайды). Бұл модель педагогикалық жоғары оқу орындарында биолог-студенттерді әдістемелік даярлау процесінің барлық компоненттерінің мазмұны мен құрылымының ерекшеліктерін, реттілігін, өзара байланысы мен өзара әсерін ашады. Теориялық-әдістемелік (тұжырымдамалық) блок болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығының негізінде жатқан негізгі идеяларды көрсетеді. Модельдің әдіснамалық базасы болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау стратегиясын анықтайтын және оны іске асыру тактикасын реттейтін, болашақ мұғалімдерді оқытудың мақсатын, құрылымын, мазмұнын, технологиясы мен нәтижесін теориялық тұрғыдан негіздейтін заңдылықтар, тәсілдер мен принциптерден тұрады. Болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығын модельдеудің әдіснамалық тәсілдерінің ішінде мыналар ерекшеленеді: жүйелік, тұлғаға бағытталған, құзыретті, белсенді, контекстік, экологиялық, рефлексивті және технологиялық. Мұндай тәсілдер білім беру мазмұнын таңдауда, оқыту технологияларын анықтауда, әдістемелік даярлықтың сапасын бақылау әдістерін белгілеуде және т.б. жүзеге асырылады.

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау заңдылықтарына мыналар жатады:

а) әдістемелік даярлықтың мақсатына, мазмұнына, әдістері мен нысандарына, Биологияны оқыту әдістемесін дамытудың алдын ала белгіленген деңгейіне, білім беру стандарттарының талаптарына және педагогикалық практиканың нақты жағдайына өзара тәуелділік;

б) әдістемелік оқыту нәтижелерінің оқушылардың оқытудың мақсаты мен міндеттерін, оқу материалының жеке маңыздылығын түсінуіне тәуелділігі.

в) әдістемелік оқыту тиімділігінің оқушылардың мотивациясы және олардың жеке ерекшеліктері мен тәжірибесін есепке алу;

г) әдістемелік даярлық тиімділігінің тәуелділігі олардың өзара байланысында оқыту шарттарын, құралдарын, нысандары мен әдістерін ұтымды пайдалану;

д) әдістемелік оқыту нәтижелерінің әдейі тәуелділігі әдістемелік бағдарланған білім беру ортасы;

е) әдістемелік оқыту тиімділігінің болашақ педагогикалық қызметтен (контекстік оқыту) нақты оқу жағдайларын пайдалануға тәуелділігі;

ж) әдістемелік даярлық сапасының оқытушы мен студенттің мақсатты өзара іс-қимылына, студенттерді әртүрлі қызмет түрлеріне белсенді тартуға тәуелділігі.

Модельді құруда ғылыми принциптер маңызды рөл атқарады – белгілі бір бастапқы ережелер, білім беру процесін ұйымдастыруға және өткізуге қойылатын нормативтік талаптар. Зерттеу контекстінде болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау принциптері: ғылым принципі, кәсіби бағдарлау принципі, қателеспеу принципі, когеренттілік принципі, коммуникация теориясы мен практикасы принципі, зейін мен белсенділік принципі, жүйелілік және жүйелілік принципі, шығармашылық бағдарлауды күшейту принципі, вариативтілік принципі, жаңашылдық принципі, субъективтілік принципі болып табылады.

Модельдің мотивациялық – мақсатты блогы болашақ мамандардың әдістемелік дайындықтың әр кезеңінде мақсаттар мен міндеттер туралы хабардар болуын қамтамасыз етеді және әдістемелік қызметке оң көзқарас қалыптастырады.

Әдістемелік оқытудың мотивациялық – нысаналы блогы негізгі мақсат пен міндеттер жүйесінің бірлігі, оны кешенді шешу оған қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Мақсатқа сәйкес әдістемелік оқытудың нақты міндеттері айқындалады:

а) әдістемелік білім алу;

б) әдістемелік дағдылар мен әдістемелік құзыреттерді қалыптастыру;

в) алған білімдері мен дағдыларын шығармашылық қолдану тәжірибесін игеру;

г) болашаққа құндылық-эмоционалды қатынас жүйесін қалыптастыру әдістемелік қызметі;

д) биология мұғалімінің кәсіби қасиеттерін дамыту;

е) әдістемелік өзін-өзі тәрбиелеуге және өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысты, өзін-өзі талдау, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі түзету қабілетін қалыптастыру;

ж) жеке әдістемелік стильді әзірлеу.

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесі моделінің мазмұндық блогы педагогикалық іс-әрекеттің әдістемелік аспектілерін игеруге,

биология саласындағы негізгі білімді, дағдыларды, құндылықтарды, нормалар мен ережелерді игеруге жағдай жасайтын педагогикалық білім мазмұнының салыстырмалы түрде тәуелсіз құрамдас бөлігі болып табылады. Модельдің технологиялық блогы ерекшелікке негізделген. Бұл бөлім студенттерді оқытуды ұйымдастыру нысандарын, сондай-ақ дәстүрлі және инновациялық технологиялар, әдістер мен оқу құралдарының жиынтығын, әдістемелік даярлықтың мазмұны жүзеге асырылатын ғылыми-зерттеу қызметінің түрлерін анықтайды.

Модельдің операциялық-технологиялық блогы болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығының қалыптасу деңгейін анықтайтын бақылау-түзету блогымен тығыз байланысты. Бұл блокта әдістемелік дайындықтың қалыптасу критерийлері мен деңгейлері, студенттердің әдістемелік құзыреттіліктерін бақылау формалары мен әдістері сипатталған. Бақылау және түзету блогы болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығының тиімділігін анықтауға бағытталған және болашақ мұғалімнің әдістемелік дайындығының педагогикалық диагностикасын әдістемелік дайындықтың әртүрлі кезеңдерінде жүргізуді, әр компоненттің тиімділігін зерттеуді, білім беру процесін уақтылы түзетуді қарастырады.

Болашақ әдістемелік даярлау жүйесінің тұжырымдамалық моделі педагогикалық жоғары оқу орындарындағы биология мұғалімдеріне арналған оқу құралы теориялық-әдістемелік, мотивациялық-мақсатты, мазмұнды, процесс-технологиялық және бақылау-түзету блоктарының бірлігінде әзірленді, қысқаша түрде әдістемелік даярлықтың құрылымы мен мазмұны, оқу процесінің негізгі ұйымдастырушылық формалары, технологиялар мен оқу құралдары туралы ақпарат, әдістемелік болашақ мамандардың дайындығы. Модель дәстүрлі және дәстүрлі емес бақылау формалары мен әдістерін қолдануды қарастырады, ауызша және жазбаша сауалнамалар, тестілеу, жобаны қорғау, портфолио және т.б. өзін-өзі бақылау және интроспекция, студенттердің әдістемелік рефлексиясын дамыту маңызды орын алады.

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесінің моделін енгізу нәтижесінде педагогикалық қызметтің бөлігі болып табылатын әдістемелік қызметке әдістемелік дайындық қалыптасады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Агапова И.С. Методология статистической оценки функционирования высшей школы в современных условиях: Дис.канд.эк. наук. – Москва, 1997. – 58 б.

2 Анастасова Л.П., Трайтак Д.И. Обучение учащихся обобщением на уроках природоведения, ботаники и общей биологии, М., – 1981.

3 Бурцева О.Ю. Модульная технология обучения // Биология в школе, 1999, №5. – 29-33 с.

4 Грицай Н.Б. Теория и практика методической подготовки будущих учителей биологии: монография. 2016.

- 5 Саранцев Г.И. Методическая подготовка будущего учителя в современных условиях // Педагогика. – М.: Педагогика, № 7, 2006. – С. 61-68.
- 6 Якупов В.В. Педагогика: навч. посібник. Киев: Лыбидь. 2002.

ҒТАМР 34.15.65

ЕГЕУҚҰЙРЫҚТАРДЫҢ ӨКПЕ ТІНІНДЕГІ ЛИПИДТЕРДІҢ АСҚЫН ТОТЫҒУЫНА ЖӘНЕ АНТИОКСИДАНТТЫҚ ЖҮЙЕ ФЕРМЕНТТЕРІНІҢ БЕЛСЕНДІЛІГІНЕ ХРИЗОТИЛ АСБЕСТТІҢ ӘСЕРІ

Г.С. Айнагулова

Аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Асбесттің сүтқоректілер организмiне әсерiн зерттеу үшiн егеуқұйрықтардың өкпесiне хризотил асбест шаңының түрлi дозаларын енгiзiп, липидтердiң асқын тотығуы және антиоксиданттық жүйесiнiң ферменттерi супероксиддисмутаза мен каталазаға биохимиялық зерттеулер жүргiзiлдi. Бақылау және эксперименттік топтардың нәтижелерiн салыстырмалы талдау, жануарларда липидтердiң асқын тотығуының көрсеткiштерi: диен конъюгаттары мен малон диальдегидi белсендiлiгiнiң жоғарылауын және супероксиддисмутаза мен каталаза ферменттерi белсендiлiгiнiң төмендеуiн көрсеттi.

Түйiн сөздер: хризотил асбест, липидтiң асқын тотығуы, антиоксиданттық жүйесiнiң ферменттерi, супероксиддисмутаза, каталаза, диен конъюгаттары, малон диальдегидi.

Асбест белгiлi канцероген болып табылады және онымен байланыста болатын адамдардың денсаулығына зиян келтiредi. Асбест құрылыс және тұрмыстық материалдар ретiнде кеңiнен қолданылады. Асбесттi өндiру саласындағы жұмысшылардың көптеген топтары, сондай-ақ өңдеумен және өнеркәсiптiк пайдаланумен байланысты халықтың едәуiр бөлiгi асбест шаңының әсерiне ұшырайды. Асбест ағзаға тыныс алу кезiнде енiп, жасушалық және геномдық деңгейде зақымдануға алып келедi. Жасушалық деңгейде асбест дененiң әртүрлi тiндерiнiң жасушаларымен әрекеттеседi, бұл мембраналық липидтердiң асқын тотығуына және жасуша мембраналарының зақымдалуына әсер етедi [1].

Асбест шаңы адам жасушаларымен әрекеттескенде, асбест силикаттары катиондарды тартады және байланыстырады, ал өкпеде асбест талшықтары өз бетiнде иондарды ұстайды және сол арқылы жасушалық ортаның сiлтіленуiне ықпал етедi. Бұл процестер белсендi оттегi түрлерiн (БОТ) генерациялауы және альвеолярлы макрофагтардан бос радикалдардың түзiлуiн, сонымен қатар бұл

өкпенің антиоксиданттық қорғанысын басады және липидтердің асқын тотығуын тудырады, бұл жасушаның зақымдалуына және тотығу стрессіне әкеледі [2]. БОТ деңгейінің жоғарылауы цитотоксіндік болып табылады және жасуша өлімін, мутацияларды, хромосомалық аберрацияларды және канцерогенезді қоса, зақымдануға әкелуі мүмкін. Оттегімен байланыста болған липидтердің асқын тотығуы тіндердің зақымдалуын тудырып, ісік ауруларының дамуына ықпал етеді [3].

Асбест митохондриямен реттелетін токсиндік жолы арқылы альвеолярлы эпителий жасушаларында (АЭЖ) БОТ-рін ішінара қамтитын механизмдер арқылы өкпенің уыттылығын тудырады [4], сонымен қатар митохондриялық ДНҚ (мтДНҚ) мен функционалды электрон тасымалдауына әсер етеді, бұл митохондриядан алынған БОТ өндірісіне әкеліп, АЭЖ апоптозына септігін тигізеді. Митохондриялық белсенді оттегі түрлері (мтБОТ) өкпенің идиопатиялық фиброзы, асбестоз, созылмалы обструктивті өкпе ауруы және өкпенің қатерлі ісігін қамтитын әртүрлі өкпе ауруларының патогенезіне қатысады. Осылайша, БОТ митохондриялық дисфункция, ДНҚ зақымдануы және апоптоз сияқты биологиялық процестердің кең ауқымын белсендіреді [5].

Биохимиялық деректер ішкі митохондриялық мембрананың жалпы ақуызының шамамен 30% тыныс алу тізбегіндегі электронды тасымалдау жүйесіне және АТФ түзілуіне қатысатын функционалды ферментті ақуыздарымен ұсынылғанын көрсетеді. Морфометриялық зерттеулерде біз асбест әсерінен митохондрия ауданының, периметрінің, сыртқы және ішкі мембраналардың орташа диаметрінің, кристалардың диаметрінің және мембрана аралық кеңістіктің ұлғаюын, сондай-ақ митохондриялық кристалардың ұзындығының азаюын көрсеттік. Митохондрияларға тән ультрақұрылымның өзгеруі тіннің функционалдық жағдайының өзгеруін және соның салдары ретінде патологиялық процестің дамуының басталуын көрсетеді [6].

Сүтқоректілердің организміне хризотил асбест шаңының әсерін зерттеу мақсатында егеуқұйрықтардың өкпе тінде липидтердің асқын тотығуы (ЛАТ) мен антиоксиданттық жүйенің ферменттері – супероксиддисмутаза және каталазаға биохимиялық зерттеу жүргізілді. Нәтижелерді салыстырмалы талдау асбест шаңының әртүрлі дозаларымен әсер еткен жануарларда липидтердің асқын тотығу белсенділігінің жоғарылауы және супероксиддисмутаза және каталаза ферменттерінің белсенділігінің төмендеуі байқалатынын көрсетті.

Биохимиялық зерттеулер салмағы 200-250 г. ақ аталық Wistar егеуқұйрықтарына жүргізілді, олар табиғи жарықпен және су мен тағамға еркін қол жетімділікпен стандартты виварий жағдайында ұсталды. Жүргізілген манипуляциялар Женева конвенциясына (1990 ж.) және жануарларға адамгершілікпен қарау туралы Хельсинки декларациясына және жануарларға эксперимент жүргізудің этикалық стандарттарының талаптарына сәйкес жүзеге асырылды.

Жануарлар 3 топқа бөлінді (әрқайсысында 6 дарадан): I топ – бақылау жануарлары, оларға 1 мл физиологиялық ерітінді, II топ – 25 мг хризотил асбест

шаңы енгізілген жануарлар, III топ – 50 мг хризотил асбест шаңы енгізілген жануарлар. Хризотил асбест шаңын Е.Н.Городенская, өзгерткен В.И. Парашина (1954) әдісі бойынша тәжірибелік егеуқұйрықтардың өкпесіне (трахея ішіне) енгізді. Тәжірибе үшін Жітіқара кен орнының (Қазақстан) хризотил асбесті пайдаланылды. Хризотил асбест шаңы физиологиялық ерітіндіде ерітілді. Егеуқұйрықтар хризотил асбест шаңын енгізген соң 60 күннен кейін эфирлік анестезияны қолданып, декапитация әдісі арқылы тәжірибеден шығарылды.

Липидтердің асқын тотығу көрсеткіші ретінде малондиальдегидтің (МДА) мөлшері В.С. Конюхова (1989) және диен конъюгаттары (ДК) В.А.Костюк және басқалар (1984) әдісі бойынша анықталды. МДА анықтау әдісі қышқыл ортада жоғары температурада МДА тиобарбитур қышқылымен әрекеттесіп, 535 нм абсорбциялық максимумы бар түсті қызғылт үшметин кешенін түзетініне негізделген. Малондиальдегид концентрациясы мкмоль/л-де көрсетілген. Гептан/изопропанол жүйесінде өкпе тінінен алынған және 233-234 нм абсорбциялық максимумға ие диен конъюгаттары спирттік фазасында тіркелді. Диен конъюгаттарының мөлшері нм/мг липидтермен көрсетілген. Антиоксиданттық қорғаныс жүйесінің белсенділігі өкпе тініндегі супероксид дисмутаза мен каталазаның мөлшерімен бағаланды.

Бұл жұмыста статистикалық талдаудың стандартты әдістері қолданылды. Зерттелетін параметрлердегі эксперименттік топтар арасындағы параметрлік айырмашылықтардың маңыздылығы Стьюденттің Т-критерий көмегімен бағаланды.

Зерттеу нәтижелері жануарлардың бақылау тобындағы өкпе тінінде липидтердің асқын тотығу өнімдерінің құрамын сипаттайтын диен конъюгаттары $1,78 \pm 0,16$ нм/мг, ал асбестпен 25 мг тозаңдалған жануарларда бұл көрсеткіш $3,22 \pm 0,26$ нм/мг ($p < 0,01$) болатынын көрсетті. 50 мг асбест шаңы енгізілген жануарларда көрсеткіштер $2,93 \pm 0,32$ нм/мг ($p < 0,05$) құрады, бұл ДК-нің сенімді жоғарылағанын көрсетеді (1-кесте).

Кесте 1. Хризотил асбестінің ЛАТ көрсеткіштеріне әсері және егеуқұйрықтардың өкпе жасушаларындағы антиоксиданттық ферменттердің белсенділігі.

Көрсеткіштер	Бақылау тобы	Асбест шаңымен өңделген (25 мг/мл)	Асбест шаңымен өңделген (50 мг/мл)
Диен конъюгаттары	$1,78 \pm 0,16$	$3,22 \pm 0,26^{**}$	$2,93 \pm 0,32^*$
Малон диальдегидтері	$0,54 \pm 0,04$	$0,73 \pm 0,06^*$	$0,91 \pm 0,05^{***}$
Супероксид-дисмутаза	$1,08 \pm 0,1$	$0,82 \pm 0,02^*$	$0,74 \pm 0,04^{**}$
Каталаза	$1,42 \pm 0,3$	$0,75 \pm 0,06^*$	$0,72 \pm 0,04^*$

Ескерту: бақылау тобымен айырмашылықтар сенімділігі: *- $p < 0,05$, **- $p < 0,01$, ***- $p < 0,001$.

Егеуқұйрықтардың бақылау тобындағы малондиальдегид концентрациясы $0,54 \pm 0,04$ мкмоль/л, ал асбест шаңымен 25 мг дозада әсер еткен жануарларда $0,73 \pm 0,06$ мкмоль/л болды. Бақылау тобына қатысты өсу тенденциясы 50 мг $0,91 \pm 0,05$ мкмоль/л ($p < 0,01$) дозада шаңға ұшыраған жануарларда тіркелді, онда МДА концентрациясы 40,7%-ға ($p < 0,01$) айтарлықтай өсті. Осылайша, хризотил-асбест шаңымен шаңдалған тәжірибелік егеуқұйрықтарда асбест шаңының әсеріне жауап ретінде дененің қорғаныс механизмдерін ынталандыратын ДК және МДА деңгейлерінің жоғарылауымен сипатталатын елеулі өзгерістер анықталды.

Бақылау тобындағы СОД белсенділігі $1,08 \pm 0,1$ бірлік/мг ақуызға тең болды, асбест шаңымен 25 мг дозада әсер еткен жануарларда $0,82 \pm 0,02$ бірлік/мг ақуызға ($p < 0,05$) төмендеу тенденциясы байқалды, бұл бақылау тобымен салыстырғанда 24,1%-ға ($p < 0,05$) төмен. 50 мг дозада асбест шаңына ұшыраған жануарлардың белсенділігі $0,74 \pm 0,04$ бірлік/мг ақуызға ($p < 0,01$) айтарлықтай төмендеді, ал бақылау тобына қатысты бұл 31,5% ($p < 0,01$) төмен болды.

Каталаза да егеуқұйрықтың өкпе тінінде белсенділіктің төмендеуін көрсетті. Зерттеу көрсеткендей, бақылау жануарларында каталаза белсенділігі $1,42 \pm 0,3$ бірлік/мг ақуыз шегінде, ал шаңға ұшыраған жануарларда 25 мг дозада $0,75 \pm 0,06$ бірлік/мг ақуызға ($p < 0,05$) дейін төмендегені байқалды, бұл бақылау тобымен салыстырғанда 47,2% ($p < 0,05$) төмен. Асбест шаңымен әсер еткендерде 50 мг дозада $0,72 \pm 0,04$ бірлік/мг ақуызға ($p < 0,05$) құрады, бақылау тобымен салыстырғанда бұл көрсеткіш 49,3%-ға ($p < 0,05$) төмен болды.

Асбестпен әсер еткенде тотығу стрессінің дамуы байқалады, ол липидтердің асқын тотығу өнімдері деңгейінің жоғарылауымен, сондай-ақ егеуқұйрықтардың өкпе тіндерінде антиоксиданттық қорғаныстың төмендеуінен көрінеді. Антиоксидантты қорғаудың бірінші буынының ферменттерінің белсенділігі айтарлықтай төмендейтіні көрсетілген. Жалпы алғанда, асбест әсерінен ЛАТ жүйесінің және антиоксиданттық қорғаныстың теңгерімсіздігі иммунометаболикалық процестердің координациясының бұзылуының нәтижесі болып табылады және организмнің бейімделу реакцияларының төмендеуін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Castranova V., Vallyathan V. Silicosis and coal workers' pneumoconiosis. Environ Health Perspect. 2000 Aug;108 Suppl 4 (Suppl 4): 675-84.
- 2 Ospina D., Villegas V.E., Rodriguez-Leguizamon G., Rondon-Lagos M. Analyzing biological and molecular characteristics and genomic damage induced by exposure to asbestos. Cancer Manag Res. 2019 May 30; 11: 4997-5012.
- 3 Cheng Y.Y., Rath E.M., Linton A., Yuen M.L., Takahashi K., Lee K. The current understanding of asbestos-induced epigenetic changes associated with lung cancer. Lung Cancer (Auckl). 2020 Jan 8; 11: 1-11.

4 Kim S-J, Cheres P, Jablonski RP. Mitochondrial catalase overexpressed transgenic mice are protected against lung fibrosis in part via preventing alveolar epithelial cell mitochondrial DNA damage. *Free Radic Biol Med.* 2016 Dec; 10: 482-490. doi: 10.1016/j.freeradbiomed.2016.11.007.

5 Kim S.J., Cheres P., Jablonski R.P., Williams D.B., Kamp D.W.. The role of mitochondrial DNA in mediating alveolar epithelial cell apoptosis and pulmonary fibrosis. *Int J Mol Sci.* 2015; 16(9). – С. 214-215.

6 Айнагулова Г.С., Рзаев Ф.Г., Гасымов Э.К., Берсимбай Р.И. Морфометрическая характеристика ультраструктуры митохондрий легких крыс после введения животным хризотил асбеста // Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия биологические науки. – № 2(143), 2023. – С. 123-140.

ҒТАМР 27.21

КҮРДЕЛІ ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУДІ ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ә.Б. Дауек

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ; Алматы қ.

М.А. Муратбекова

Ғылыми жетекші, PhD-доктор, Абай атындағы ҚазҰПУ; Алматы қ.

Қазіргі уақытта қайта құру, дамытушылық функциялары мектептегі білім берудегі қайта бағдарлаудың негізгі міндеттері болып табылады. Интеллектуалды тұлғаның дамуы, оқу-танымдық қызметінің алғашқы жоспарларына шығатындығын білдіреді. Қазіргі уақытта мектептерде оқу-танымдық ойларын дамытуға математикамен бәсекеге түсе алатын пән жоқ. Бірнеше ондаған жылдар бойы тригонометрия мектеп курсының жеке пәні ретінде қарастырылмайды, сондықтан ол мектеп курсындағы геометрия және алгебра ғана емес, алгебра және анализ бастауында да кездеседі. Тарихи түрде тригонометриялық теңдеулер және теңсіздіктер мектеп курсында ерекше орын алады. Гректер тригонометрияны ғылымдар ішіндегі ең маңызды ғылым ретінде есептеген. Сондықтан да біз тригонометрияны мектеп курсындағы және барлық математика ғылымдарының ішіндегі маңызды бөлім деп есептейміз. Мектеп курсындағы тригонометриялық теңсіздіктер орта білім беру мектептерінде маңызды орын алады, олардың мазмұнына, оқу материалына және оқу-танымдық қызметіне байланысты, сондай – ақ құрылымына және қолдануына, көптеген есептердің шешуіне және теориялық, қолданбалы сипатқа ие.

Түйін сөздер: тригонометрия, тригонометриялық теңдеулер, тригонометриялық теңсіздіктер, оқыту әдістемесі, бірлік шеңбер.

Мектептегі математикалық білімнің тригонометриялық теңдеу мен теңсіздіктерді шешуінің бірнеше бағыттары бар:

- Теңсіздіктерді шешу;
- Теңсіздіктердің жүйесін құру;
- Теңсіздіктерді дәлелдеу.

Ғылыми-әдістемелік және математикалық әдебиеттер талдауы көрсетіп отырғандай, бірінші және екінші бағыттарға көп көңіл бөлінеді. Математиканы оқытуда қолданбалы бағытты қолдануды күшейту, біздің уақыттың талабына сай болып келеді. Талдаулар көрсеткендей мектептегі білім беру,

тригонометриялық теңдеулердің шешу мүмкіндіктерін, әсіресе тригонометриялық теңсіздіктерді шешу бағыттары бұл тұрғыдан жеткілікті. Сонымен қатар айта кету керек, тригонометриялық теңдеулер мен теңсіздіктер оқушылардың білім сапасы үшін алғышарттар қояды, яғни мектеп курсы бойынша барлық тригонометриялық материалдар және алгебра материалымен тығыз байланыс жасауға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, тригонометриялық теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу әдістерін қарастырғанда оны өзіндік жаңа мазмұнға көшіру қарастырылды.

Тригонометриялық теңсіздіктер және оларды шешу тәсілдері.

Тригонометриялық өрнектерден құралған теңсіздіктерді тригонометриялық теңсіздіктер деп атайды. Тригонометриялық теңсіздіктерді түрлендіріп, төмендегідей қарапайым тригонометриялық теңсіздіктерге келтіріп шешеді: $\sin x > a$, $\cos x \leq a$, $\operatorname{tg} x \geq a$, $\operatorname{ctg} x > a$ және т.с.с. [1].

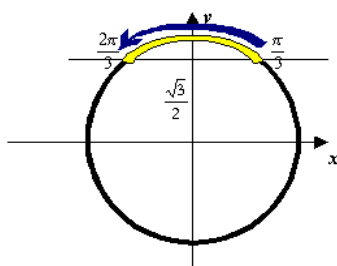
Тригонометриялық теңсіздіктерді шешудің бірнеше мысалын қарастырайық:

1. $\sin x \geq \frac{\sqrt{3}}{2}$ тригонометриялық теңсіздігін шешейік.

Тригонометриялық теңсіздіктерді шешу бойынша бірінші сабақта оқушыларға теңсіздіктерді шешу үшін қажет барлық негізгі біліктілікті көрсететін алгоритмді шешімді ұсынамыз.

1-қадам. Бірлік шеңбер сызамыз, ординатасында осінде $\frac{\sqrt{3}}{2}$ нүктесін белгілейміз, сол арқылы абцисса осіне параллел түзу жүргіземіз. Бұл түзу бірлік шеңберді екі нүкте арқылы қиып өтеді. Осыларды әр нүктесі синусы $\frac{\sqrt{3}}{2}$ тең болатын санды білдіреді.

2-қадам. Бұл түзу шеңберді екі доғаға бөлді. $\frac{\sqrt{3}}{2}$ қарағанда, синусы бар санды көрсететінін белгілейміз. Әрине, бұл доға жүргізілген түзуден жоғары жағында орналасқан (1-сурет).

Сурет 1.

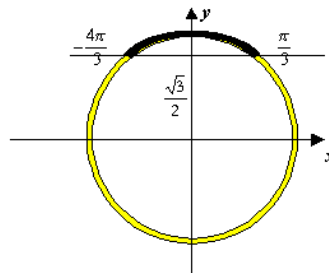
3-қадам. Белгіленген доғаның бір соңын таңдаймыз. Бірлік шеңберде суреттелген $\frac{\pi}{3}$ нүктесінде жазамыз.

4-қадам. Белгіленген доғаның екінші соңына сәйкес санды таңдап алу үшін, осы доға бойынша аталған жерден бастап екінші соңына дейін өтеміз. Сонымен қатар, сағат тіліне қарсы жүретінімізгенде мәндері көбейетінін

ескертеміз (қарсы қозғалу кезінде сандар азаяды). Бірлік шеңберінің екінші соңында суреттелген доғаның $\frac{2\pi}{3}$ белгіленген санды жазамыз [2].

Осылай, $\sin x \geq \frac{\sqrt{3}}{2}$ теңсіздігін $\frac{\pi}{3} \leq x \leq \frac{2\pi}{3}$ теңсіздігінің сандары қанағаттандыратынын көреміз. Біз синустың функциясының бір жүйесінде орналасқан сандардың теңсіздігін шештік. Сондықтан теңсіздіктің барлық шешімдері келесі түрде жазылуы мүмкін: $\frac{\pi}{3} + 2\pi n \leq x \leq \frac{2\pi}{3} + 2\pi n, n \in Z$.

Суретті мұқият қарап, неліктен $\sin x \geq \frac{\sqrt{3}}{2}$ теңсіздігінің барлық шешімдері $-\frac{4\pi}{3} + 2\pi n \leq x \leq \frac{\pi}{3} + 2\pi n, n \in Z$ түрінде болатындығына назар аударыңыз (2-сурет).

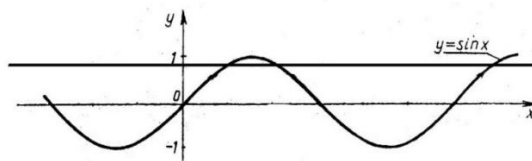

Сурет 2.

Оқушылардың назарын, косинустар функциясының теңсіздігін шешу кезінде түзуі ордината осіне параллельді жүргізілетіндігіне назар аудару қажет.

2. Теңсіздікті шешудің кестелік түрі.

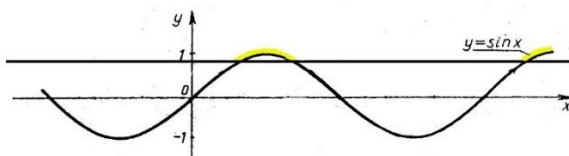
$-1 < \frac{\sqrt{3}}{2} < 1$ ескере отырып, $y = \sin x$ және $y = \frac{\sqrt{3}}{2}$ кестесін құрамыз (3-сурет).

Сурет 3.

Содан соң $x_0 = \arcsin a, x_1 = -\arcsin a + \pi, x_2 = \arcsin a + 2\pi$ формуласы арқылы табылған $\sin x = \frac{\sqrt{3}}{2}$ теңдеуін және оның шешімін жазамыз: $x_0 = \frac{\pi}{3}, x_1 = -\frac{\pi}{3}, x_2 = \frac{7\pi}{3}$. (n -ге мән бере отырып 0; 1; 2, құралған теңдеудің үш түбірін табамыз). x_0, x_1, x_2 мәндері $y = \sin x$ және $y = \frac{\sqrt{3}}{2}$ кестелердің қиылысу нүктелерінің үш абсцисасы болып табылады. $(x_0; x_1)$ аралығында $\sin x > \frac{\sqrt{3}}{2}$

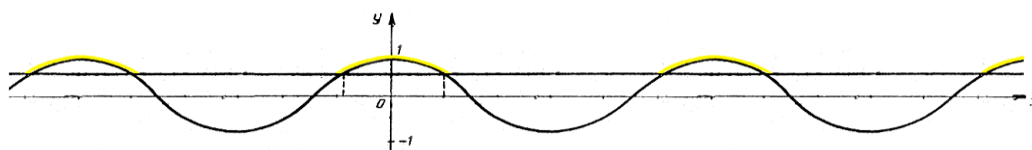
теңсіздігі, ал $(x_1; x_2)$ аралығында $\sin x < \frac{\sqrt{3}}{2}$ теңсіздігі орындалатыны ақиқат. Бізді бірінші жағдай қызықтырады, синустың периодына осы аралықтағы сандарды қосып, келесі теңсіздіктің шешімін табамыз $\sin x > \frac{\sqrt{3}}{2}$ мына түрде $\frac{\pi}{3} + 2\pi n < x < -\frac{\pi}{3} + 2\pi n, n \in Z$ (4-сурет).

Сурет 4.

Қорытынды жасайық. $\sin x \geq \frac{\sqrt{3}}{2}$ теңсіздігін шешу үшін, сәйкес теңдеу құрып, оны шешу керек. Алынған формуладан x_0 және x_1 түбірлерін тауып, теңсіздік жауабын келесі түрде жазып аламыз $x_0 + 2\pi n \leq x \leq x_1 + 2\pi n, n \in Z$.

Үшіншіден, тригонометриялық теңсіздік түбірлерінің көптігі кестелі түрде шешкенде дәлелденеді (5-сурет).

Сурет 5.

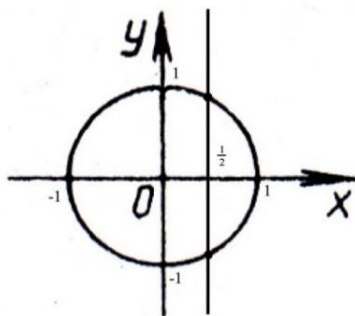
Оқушыларға теңсіздіктің шешімі болатын айналымдар бір ғана аралықта қайталана беретіндігін көрсету керек. Сол сияқты синус функциясының кестесі үшін де ұқсас суреттерді қарастыруға болады.

Төртіншіден, оқушылармен тригонометриялық жүйелердің түрленуін көрсету бойынша жұмыс жүргізу, оқушылардың осы тригонометриялық теңсіздіктерді шешудегі назарын аудару қажет [3].

3. $\cos x > \frac{1}{2}$ тригонометриялық теңсіздігін шешейік.

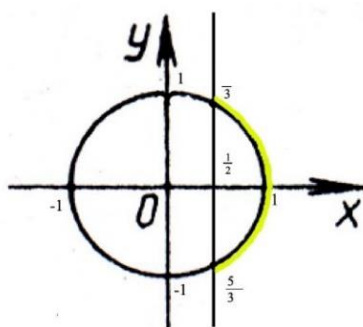
1-қадам. Бірлік шеңбер сызып, абсцисса осінде $\frac{1}{2}$ нүктесін белгілейміз. Ордината осіне параллел түзу өткіземіз. Бұл түзу бірлік шеңберді екі нүктедегі кесіп өтеді. Осы нүктелердің әрқайсысы косинусы $\frac{1}{2}$ -ге сандарды білдіреді (6-сурет).

Сурет 6.

2-қадам. Бұл түзу шеңберді екі доғаға бөлді. Косинус бар $\frac{1}{2}$ сандар бейнеленген доғаның біреуін белгілейік. Әрине, бұл доға сызылған түзуден жоғары орналасқан (7-сурет).

Сурет 7.

3-қадам. Белгіленген доғаның бір сонын таңдаймыз. бірлік шеңбердің $-\frac{\pi}{3}$ нүктесімен бейнелеген сандардың біреуін жазып аламыз.

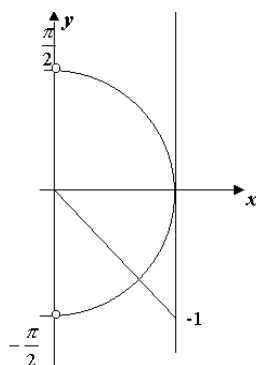
4-қадам. Белгілен доғаның екінші соңына сәйкес санды таңдап алу үшін, осы доға бойынша аталған жерден бастап екінші соңына дейін өтеміз. Сонымен қатар, сағат тіліне қарсы жүретімізде мәндері көбейетінін ескертеміз(қарсы қозғалу кезінде сандар азаяды). Бірлік шеберінің екінші соңында суреттелген доғаның $\frac{\pi}{3}$ белгіленген санды жазамыз.

Осылай, $\cos x > \frac{1}{2}$ теңсіздігін $\frac{\pi}{3} \leq x \leq \frac{2\pi}{3}$ теңсіздігінің сандары қанағаттандыратынын көреміз. Біз косинус функциясының бір жүйесінде орналасқан сандардың теңсіздігін шештік. Сондықтан теңсіздіктің барлық шешімдері келесі түрде жазылуы мүмкін: $\frac{\pi}{3} + 2\pi n \leq x \leq \frac{2\pi}{3} + 2\pi n, n \in Z$. [4].

4. $\operatorname{tg} x \geq -1$ тригонометриялық теңсіздігін шешейік.

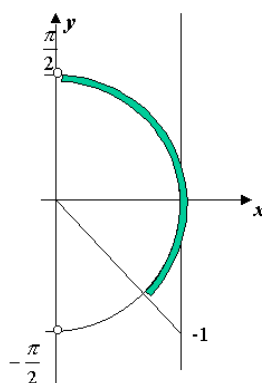
1-қадам. Бірлік шеңбер сызайық. Жоғарғы және төменгі нүктені шегеріп тастаймыз, себебі ол тангенске кірмейтін сандарды бейнелейді. Тангенстердің сызығында -1 нүктесін белгілейміз және координаталардың басымен қосамыз.

Ол түзу бірлік шеңберді қиып өтеді. Қиылысу нүктесі тангенсі -1 тең болған сандарды бейнелейді (8-сурет).

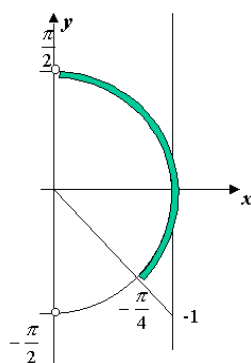
Сурет 8.

2-қадам. Тангенс -1 тең немесе одан да көп болатын нүктелер үшін доғаны белгілейміз. Доғалардың келесі соңын $\frac{\pi}{2}$ санымен белгілейміз (9-сурет).

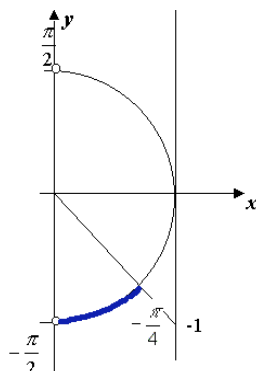
Сурет 9.

3-қадам. Тангенспен доғаның екінші жағын тиісті санды әрқашан арктангенспен белгіленуге болады. Осы жағдайда бұл арктангенс -1 , немесе $-\frac{\pi}{4}$. Енді, тангенстің π периоды функциясын екенін ескере отырып, мынадай теңсіздіктің шешімі шығарамыз: $-\frac{\pi}{4} + \pi n \leq x < \frac{\pi}{2} + \pi n, n \in Z$ (10-сурет).

10-сурет.

Суретке назар аударыңыз және неліктен $\operatorname{tg} x \leq -1$ теңсіздіктердің барлық шешімдері $-\frac{\pi}{2} + \pi n < x \leq -\frac{\pi}{4} + \pi n, n \in Z$ түрде жазылуы мүмкін екенін анықтаңыз (11-сурет).

Сурет 11.

Мектеп математика курсына теңдеулер мен теңсіздіктер және олардың жүйелеріне байланысты материалдар математиканың негізгі бөлігін құрайды, өйткені теңдеулер мен теңсіздіктер және олардың жүйелері математиканың әр бөлімдерінде және маңызды қолданбалы есептерді шығаруда кеңінен қолданылады. Осыған орай оқушыларды мектеп қабырғасында теңдеулер мен теңсіздіктер желісінің қолданбалық, теориялық-математикалық желілермен байланысын құру бағыттарын игерту мәселесі теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге үйрету материалдарын талдау мен сапалы игерту мәселесімен тығыз байланысты. Тригонометриялық теңдіктер мен теңсіздіктер математиканы және жалпы жеке тұлғаны дамытуда лайықты орын алады.

Бұл жұмыстың практикалық маңызы зор, өйткені тригонометриялық теңсіздіктер көбінесе ЖОО-ға түсу үшін тапсыратын емтихан материалдарында кездеседі, ал мектеп курсына дағы математикада бұл тақырып жеткіліксіз оқытылады. Зерттеуді алгебра пәнінің таңдау пәндерін жүргізу үшін немесе емтиханға дайындық кезінде материал ретінде пайдалануға болады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Әбілқасымова А.Е., Кучер Т.П., Корчевский В.Е., Жұмағұлова З.Ә. Алгебра және анализ бастамалары: 10-сынып. «Мектеп» баспасы, 2019. – 240 б.
- 2 Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә., Жұмабаев Р.Н. Алгебра және анализ бастамалары: 10-сынып. «Атамұра» баспасы, 2019. – 272 б.
- 3 Лященко Е.И. Методические рекомендации по формированию ведущих понятий курса математики. – Ленинград, 1988. – 72 с.
- 4 Мордкович А.Г. Алгебра и начала анализа. 10-11 кл.: Учебник для общеобразовательных учреждений. – М.: Мнемозина, 2000. – 336 с.

ҒТАМР 27.17

ЛОГАРИФМДІК ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДІҢ ТАМАША ӘДІСТЕРІ

А.Н. Ақболат

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Ж.Х. Жунусова

Ғылыми жетекші, ф.-м.ғ.к., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мектеп математика курсына «Логарифм» тақырыбы 11-сыныпта оқытылады. Бұл тақырыпта оқушылар логарифмдік теңдеулер және олардың жүйелерін шешу жолдарымен танысып, логарифмдік теңдеулерге берілген есептерді шешу жолдарын үйренеді. «Логарифм» тақырыбы өте өзекті тақырыптардың бірі, өйткені көптеген күрделі арифметикалық амалдарды жеңілдетуге мүмкіндік береді. Кез келген мамандықты білу үшін математикалық білім қажет, өйткені математикалық білім өмірдің қажетті құрамдас бөлігі. Логарифм ғылым мен техникада, информатика саласында, дискретті математиканың көптеген салаларында кеңінен қолданылады. Логарифмдерді есептеулерді жеңілдету құралы ретінде XVII ғасырдың басында Джон Непьер енгізді. Оның ғалымдарға, инженерлерге және басқа да есептеулерді жеңілдетуге тигізген көмегі көп болды.

Түйін сөздер: дәреже, дәреженің негізі, дәреженің көрсеткіші, теңдеу, теңдеудің түбірі, дәрежеге шығару, түбір табу.

Алгебраны кейде «Жеті амалдан тұратын арифметика» деп атайды, өйткені алгебра төрт арифметикалық амалдан басқа дәрежеге шығару және оған кері екі амалды қарастырады. Мысалы, $4 \cdot 4 \cdot 4 = 4^3 = 64$ теңдігін алайық. Бұл теңдік дәрежеге шығару деп аталады. Бұл амалда дәреженің негізі 5 саны және дәреженің көрсеткіші 3 саны беріліп, дәреженің мәні 64 саны ізделінеді. Енді дәрежеге шығаруға кері амалды анықтайық:

27 санын алу үшін қандай санды үшінші дәрежеге шығару қажет екенін анықтау керек болсын. Егер ол санды x деп белгілесек, онда $x^3 = 27$ теңдеуін аламыз. Берілген дәреже 27 саны бойынша x санын табу амалы түбір шығару деп аталып, былай белгілейді: $x = \sqrt[3]{27}$. Осыдан, $x = 3$.

125 санын алу үшін негізі 5 болатын дәрежені қандай көрсеткішке шығару үшін, ол санды x деп белгілесек, онда $5^x = 125$ түріндегі теңдеуді аламыз. Дәреженің берілген негізі 5 саны және берілген дәреже 125 саны

бойынша дәреженің көрсеткішін x табу амалын логарифмді табу деп атааймыз. $5^x = 125$ түріндегі теңдеуде $x = 3$. өйткені, $5^3 = 125$.

Анықтама. Қандай да бір a санын x дәрежеге шығару арқылы алынған b санын $a^x = b$ теңдеуі түрінде жазуға болады., мұндағы a және b берілген сандар, ал x – белгісіз шама. Бұл теңдеудің әр уақытта түбірі бола бермеді.

Мысалы, a саны оң, b саны теріс болса, онд теңдеудің шешімі жоқ, себебі көрсеткіштік функция әрдайым нөлден үлкен. $a^x > 0$. Ал егер, a және b оң сандар, $a \neq 1$ болса теңдеудің түбірі бар және ол біреу ғана болады.

Анықтама. b саны шығу үшін a негізі шығарылатын x дәреже көрсеткішін b оң санының a негізі бойынша логарифмі деп атайды. $\log_a b = x$ жазуы негізі a болатын b санының логарифмі x -ке тең деп оқылады.

Логарифмнің қиаеттері:

1. Негізі a (a кез келген оң сан) болатын a санының логарифмі бірге тең: $\log_a a = 1$

2. Негізі a болатын бір санының логарифмі нөлге тең: $\log_a 1 = 0$

3. Екі немесе бірнеше оң сандардың көбейтіндісінің логарифмі көбейткіштердің логарифмдерінің қосындысына тең: $\log_a (bc) = \log_a b + \log_a c$

4. Қатынастың немесе бөлшектің логарифмі алымының логарифмі мен бөлімінің логарифмінің айырымына тең: $\log_a \left(\frac{b}{c}\right) = \log_a b - \log_a c$

5. Дәреженің логарифмі дәреже көрсеткішін дәреже негізінің логарифміне көбейткенге тең: $\log_a b^n = n \log_a b$

6. Жаңа негізге көшу формуласы: $\log_a x = \frac{\log_b x}{\log_b a}$

Өрнекті логарифмдей білу логарифмдеудің нәтижесі бойынша осы нәтижені беретін өрнекті табуға мүмкіндік береді. Мысалы, $\log_a x = \log_a b + 4 \log_a c - 5 \log_a e$ теңдеуі $x = \frac{bc^4}{e^5}$ болады. Мұндай операцияны *потенциалдау* деп атайды.

Егер a және b – оң сандар, $a \neq 1$ болса, онда кез келген $k \neq 0$ саны үшін $\log_a b = \log_{a^k} b^k$ теңдігі орындалады. Практикада логарифмнің дербес түрі қолданылады.

Анықтама. Негізі 10 болатын санның логарифмі *ондық логарифм* деп аталады. Ондық логарифмді жазу үшін $\lg$ белгісі қолданылады. Мысалы, $\log_{10} 17$ орнына $\lg 17$ деп жазылады. Ондық логарифмнің өзіне тән үш қасиеті бар:

1. Бір саны және одан кейінгі нөлдерден тұратын оң санның ондық логарифмі нөлдердің санына тең бүтін оң сан болады, яғни $a = 10^n$ болса, онда $\lg a = \lg 10^n = n$.

2. Бір саны және оның алдындағы нөлдерден тұратын оң ондық бөлшектің ондық логарифмі n болады, яғни $a = 10^{-n}$ болса, онда $\lg a = \lg 10^{-n} = -n$.

3. 10 санының бүтін немесе нөлінші дәрежеге тең емес рационал санның ондық логарифмі иррационал сан болады. Мысалы, $\lg 11, \lg 17, \lg 0,38$.

Есептің шешімін табуды жеңілдету үшін ондық логарифмдерді қолданған тиімді. Сонымен қатар негізі $e = 1,347892229.....$ (e иррационал сан, сондықтан шексіз периодсыз ондық бөлшек ретінде жазылады) болатын логарифм де қолданылады.

Анықтама. Негізі e болатын санның логарифмі *натурал логарифм* деп аталады. Натурал логарифмді жазу үшін $\ln$ белгісі қолданылады. Мысалы, $\log_e 15$ орнына $\ln 15$ деп жазылады.

Логарифмге берілген есептерді шешудің тамаша әдістерін қарастырайық.

Логарифмдік теңдеулерді шешуде анықталу облысы оң сандар ғана болғандықтан, бөгде түбірлердің пайда болуы мүмкін. Сондықтан шыққан мәндерді теңдеуге қойып тексеру керек және анықталу облысына тиісті немесе тиісті емес екенін анықтаған жөн.

Логарифмнің анықтамасы негізінде шешу.

1-мысал. Теңдеуді шешіңіз: $\log_3 x + \log_9 x + \log_{27} x = \frac{22}{3}$

x -тің барлық теріс емес мәндерінде логарифм белгісінің ішіндегі өрнек әрқашан оң болатыны анық.

$$\log_3 x + \log_9 x + \log_{27} x = \frac{22}{3}$$

$$\frac{11}{6} \log_3 x = \frac{22}{3}$$

$$\log_3 x = 4$$

$$x = 3^4 = 81$$

Жауабы: 81

Потенциалау әдісі.

$\log_a f(x) = \log_a g(x)$ түріндегі логарифмнің теңдеуі, $f(x) > 0, g(x) > 0$ шарттарын ескереміз және ол $f(x) = g(x)$ теңдеуімен мәндес.

2-мысал. Теңдеуді шешіңіз: $2 \lg \left(x + \frac{1}{2} \right) - \lg(x-1) = \lg \left(x + \frac{5}{2} \right) + \lg 2$

$$\begin{cases} x + \frac{1}{2} > 0 \\ x - 1 > 0 \Rightarrow x \in (1; \infty) \\ x + \frac{5}{2} > 0 \end{cases}$$

$$2 \lg \left(x + \frac{1}{2} \right) = \lg \left(x + \frac{5}{2} \right) + \lg 2 + \lg(x - 1)$$

$$\lg \left(x + \frac{1}{2} \right)^2 = \lg \left[\left(x + \frac{5}{2} \right) (2x - 2) \right]$$

ММЖ: $x^2 + x + \frac{1}{4} = 2x^2 + 3x - 5$

$$4x^2 + 8x - 21 = 0$$

$$D = \sqrt{64 + 4 \cdot 4 \cdot 21} = \sqrt{400} = 20$$

$$x_{1/2} = \frac{-8 \pm 20}{8} = \begin{cases} \frac{3}{2} \\ -\frac{7}{2} \end{cases}$$

ММЖ-на $-\frac{7}{2}$ жатпайды.

Жауабы: 1,5

Жаңа айнымалы енгізу әдісі

3-мысал. Теңдеуді шешіңіз: $\lg^2 x + \lg \frac{2}{x} + \lg \frac{5}{x} = 4$

ММЖ: $x > 0$.

$$\lg^2 x + \lg 2 - \lg x + \lg 5 - \lg x = 4$$

$$\lg^2 x - 2 \lg x + \lg 10 - 4 = 0$$

$$\lg^2 x - 2 \lg x - 3 = 0$$

$$\lg x = t$$

$$t^2 - 2t - 3 = 0$$

$$D = \sqrt{4 + 12} = \sqrt{16} = 4$$

$$t_1 = 3, t_2 = -1$$

$$1. \lg x = 3 \Rightarrow x = 10^3 = 1000$$

$$2. \lg x = -1 \Rightarrow x = 10^{-1} = \frac{1}{10}$$

Жауабы: 1000, $\frac{1}{10}$

Негізінде және дәрежелік көрсеткішінде айнымалысы бар теңдеулерді шешуде мүшелеп логарифмдеу әдісі қолданылады. Егер дәрежелік көрсеткішінде логарифм бар болса, онда теңдеудің екі жағы да сол логарифмнің негізінде логарифмдейміз [7].

4-мысал. Теңдеуді шешіңіз: $x^{\lg x} = 10000x^3$

ММЖ: $x > 0$.

Теңдеуді негізін 10-ға тең етіп логарифмдейік:

$$\lg(x^{\lg x}) = \lg(10000x^3)$$

$$\lg x \cdot \lg x = \lg 10000 + \lg x^3$$

$$\lg^2 x - 3\lg x - 4 = 0$$

$$1. \lg x = 4 \Rightarrow x = 10^4 = 10000$$

$$2. \lg x = -1 \Rightarrow x = 10^{-1} = \frac{1}{10}$$

Жауабы: $10000, \frac{1}{10}$

Бұл мақалада логарифмдік теңдеулерді шешудің тамаша әдістері мен қатар логарифмнің өмірдегі маңызы жайлы айтылды. Оқушылар бұл тақырыпты терең меңгерулері үшін, логарифмдер ұғымын және оларға байланысты ережелер мен анықтамаларды толық меңгеру үшін қарапайым негіздерден бастап үйрену керек. Оқушыларға логарифмдік теңдеулерге берілген есептерді алдымен жеңіл деңгейден бастап, күрделілігі жоғары есептерді шешуге үйрететін болса жақсы нәтижеге қол жеткізуге болады. Сондай-ақ тақырыпты үйреткенде, ол тақырыптың практикадағы қолданысы жайлы айту өте маңызды. Мысалы, логарифмнің астрономия саласына қосқан үлесі зор. Астрономия саласында өте үлкен масштабтармен жұмыс жасалады. Адамның санасы мұндай нәрселерді нақты көлемде қабылдауға қабілетті емес, кейде 10 мың есе кішірейтілген масштабтармен жұмыс жасауға тура келеді. Ол үшін логарифмдік шкала жасалады. Сондай-ақ іс жүзінде қуат функцияларының графиктері үшін де қолданылады. Қорытындылай келе, логарифм тақырыбының оқушылар үшін өте маңызы екеніне көз жеткіздік, сонымен қатар бұл тақырыпқа берілген есептерді шығару барысында оқушылардың ойлау, логикалық қабілеттерінің артатындығын айта кеткен жөн.

Қолданылған әдебиеттер

1 Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім. А.Е. Әбілқасымова, Т.П. Кучер, В.Е. Корчевский, З.Ә. Жұмағұлова. – Алматы: Мектеп, 2019. – 176 б.

2 Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім. Ә.Н. Шыныбеков, Д.Ә. Шыныбеков, Р.Н. Жұмабаев. – Алматы, 2019. – 240 б.

3 Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім. Ә.Н. Шыныбеков, Д.Ә. Шыныбеков, Р.Н. Жұмабаев. – Алматы, 2020. – 198 б.

4 Алгебра: жалпы білім беретін мектептің 11-сынып оқушыларына арналған оқулық. Г.Н. Солтан, А.Е. Солтан, А.Ж. Жумадилова. – Көкшетау: Келешек-2030, 2019. – 320 б.

5 Кокурина Ю.К. Арифметика, алгебра, анализ. – Владимир: ВлГУ, 2016. – 143 с.

6 Мордкович А.Г. Алгебра и начала анализа. 10-11 кл. Учебник. – М.: Мнемозина, 2014.

7 Базаров Е.М, Мирзахмедов А.С. Талапкерге арналған оқулық. – Алматы, 2017. – 375 б.

ҒТАМР 29.03.37

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІК ӘДІСТЕР

Д.Ж. Жунісов

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Л.У. Таймуратова

Ф.-м.ғ.к., доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.

Бұл мақалада физиканы оқытудағы эксперименттік әдістер туралы сөз қозғалады. Қазіргі білім беру жүйесіндегі өзгерістермен қатар дамуды талап ететін бұл мәселе туралы түсінік беріледі. Физика пәнін оқыту кезінде эксперименттік әдістің маңызы орасан зор. Оның көмегінсіз, жалпы білімді толық игеруге қол жеткізу мүмкін емес десек қателеспейміз.

Физика саласында пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру эксперименттік әдіске тікелей байланысты. Жалпы, мектептегі физикалық эксперимент аясындағы оқу іс-әрекеті табиғи құбылыстарды тереңірек зерттеуге ықпал етеді. Сонымен қатар оқушылар физикалық эксперимент саласындағы дағдыларды меңгеруге машықтанады.

Түйін сөздер: физика, эксперименттік әдіс, тәжірибе, табиғи құбылыстар, демонстрациялық эксперимент, зертханалық жұмыс, физикалық практикум, сыныптан тыс жұмыс.

Эксперимент латынның *experimentum* – сынақ, тәжірибе сөзінен шыққан. Эксперимент – ғылыми бағыттағы тәжірибе, белгілі бір құбылысты зерттеуде орын алған жағдайларда бақылау. Аталған құбылыстың барысын бақылауға және шарттары қайталанған сайын оны қайта құруға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, эксперименттік әдіс – бұл бақыланатын және басқарылатын жағдайларда табиғат құбылыстарын зерттейтін ғылыми әдіс.

Егер бұрын оқу пәнінің негізгі мақсаты ретінде оқушылардың оның негіздерін терең білу және іргелі білімдерін қалыптастыру қойылса, ендігі жерде, бірінші орынға оқушының дамуы мен тәрбиесі, оның болашақта мамандық таңдауға дайындығы мен шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсат етіледі. Білім беру парадигмасының өзі заман талабына сай өзгереді. Мұғалім білім беріп қана қоймайды, оның басты міндеті – оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру. Осы тұста физикалық эксперимент танымдық іс-әрекеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Эксперименттер оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, оларды физиканы оқуға ынталандыруға арналған үлкен көмекші.

Физикалық эксперимент, физиканы зерттеу табиғатты танудың, құбылыстар мен заңдылықтарды түйсінудің керемет әдісі. Әйгілі физик Галилео Галилей физика – негізінде эксперименталды ғылым екенін түсініру жолында еңбек етті. Бұл дегеніміз, физикалық эксперимент табиғи құбылыстар туралы білімнің негізгі көзі болып табылатынын меңзейді.

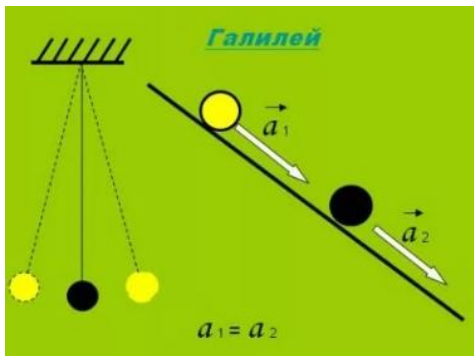
Кез-келген тұжырымға сыни көзқараспен қарап, сапаны қалыптастыру қазіргі мектеп қабырғасында физиканы зерттеудің маңызды мақсаттарының бірі. Бұл сан алуан эксперименттер мен көптеген зертханалық жұмыстарға қызмет етеді. Физикалық эксперимент оқушыларға физикалық құбылыстарды зерттеуге және талдауға үйретеді. Осы арқыл олар әмбебап және өмірдегі басқа салаларына да қатысты екенін атап өту маңызды.

Оқушылардың эксперименттік әрекеттері шығармашылық сипатта болады. Соның ішінде зертханалық жұмыстар мен сыныптан тыс эксперименттерге қатысты. Эксперимент – бұл өнер. Қажырлы еңбекпен көп нәрсеге қол жеткізуге болады. Ескеретін жайт, шынайы білімге тек табандылық пен қызығушылық танытатын адам келеді. Әрбір мақсаты бар физика мұғалімі өзінің эксперимент стилін дамытуға ұмтылуы керек. Оқушылар бір нәрседі қателеседі деп қорықпау керек, сондай жағдайда эксперимент бірден сәтсіздікке ұшырайды. Оқушылар қателік жіберу арқылы үйренеді және бұл олардың өзін-өзі сынауын дамытады.

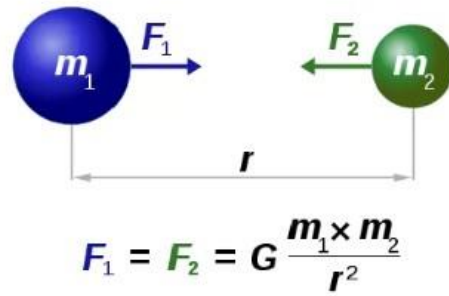
Физика ғылымының дамуы да, тікелей эксперименттік әдіс негізінде жүзеге асырылады. Мұнда белгілі бір гипотезаның ақиқаттық алғышарты тәжірибе, эксперимент болып табылады. Физикалық эксперименттердің ішінде көбіне физиканың ұзақ уақыт бойы дамуын анықтайтын іргелі эксперименттер ерекше орын алады.

Іргелі физикалық эксперименттерді зерттеу физика ғылымының даму тарихымен, қалыптасуымен және ғалымдардың өмірбаяндарымен таныстыруға, сол арқылы физиканы мәдениет контекстінде ұсынуға мүмкіндік береді. Физика ғылымының дамуы ретінде көрсетілетін іргелі тәжірибелерді атап өтсек.

Механика бөлімінде классикалық физиканың негізін қалушы әйгілі ғалымдар Галилейдің дене қозғалысын зерттеудегі тәжірибелері, ой эксперименттері және инерция заңы, Ньютонның «Бүкіләлемдік тартылыс заңын» ашуы.

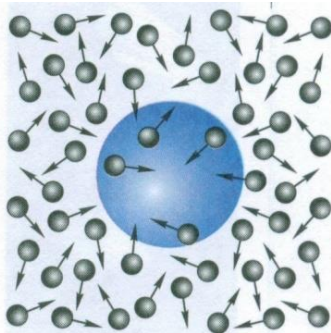
а)

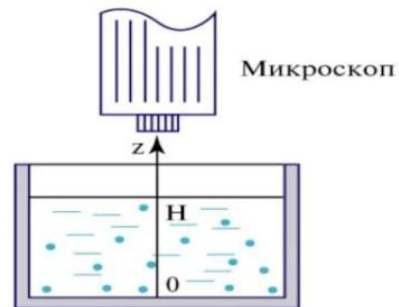
б)

Сурет 1. а) Галилейдің дене қозғалысын зерттеудегі тәжірибесі;
б) Ньютонның «Бүкіләлемдік тартылыс заңын» ашуы.

Молекулалық физика бөлімінде Браунның «Молекулалардың жылу қозғалысын зерттеу» тәжірибелері, Перреннің «Молекулалардың массасын өлшеу» және «Авогадро константасын анықтау» тәжірибелері.

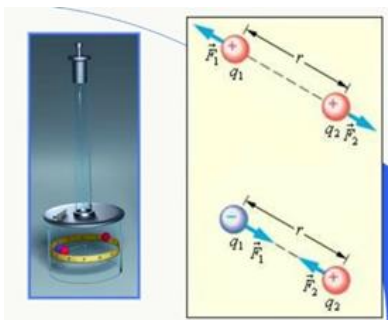
а)

б)

Сурет 2. а) Браунның «Молекулалардың жылу қозғалысын зерттеу» тәжірибесі; б) Перреннің «Молекулалардың массасын өлшеу» және «Авогадро константасын анықтау» тәжірибелері.

Электродинамика бөлімінде электростатикалық өзара әрекеттесу бойынша Кулон тәжірибелері, Рикке, Иоффе, Милликен, Мандельштам, Папалекси, Толмен, Стюарт тәжірибелері, электронды өткізгіштік теориясының негізі.

а)

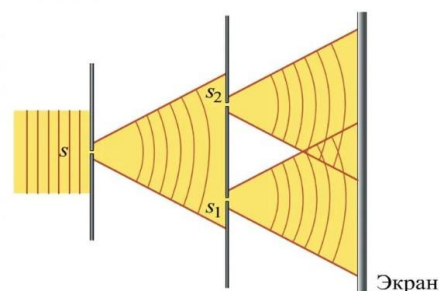
б)

Сурет 3. а) Кулон тәжірибелері; б) Иоффе-Милликен тәжірибелері.

Оптика бөлімінде Ньютон «Жарық дисперсиясы», «Жарық интерференциясы» бойынша тәжірибелері, Юнг тәжірибесі және т.б.

а)

б)

Сурет 4. а) Ньютонның «Жарық дисперсиясы» тәжірибелері; б) Юнг тәжірибесі.

Физикалық эксперименттің түрлері.

Физика пәнін оқытуда эксперименттік әдіс сан алуан түрлерде жүзеге асырылады. Олар: демонстрациялық эксперимент, зертханалық жұмыс, физикалық практикум және оқушылардың сыныптан тыс эксперименттік жұмыстары.

Бірқатар ғалымдар физикалық эксперименттің тағы бір тобын атап көрсетеді. Олардың қатарында: 1) демонстрациялық тәжірибелер; 2) фронтальды зертханалық сабақтар; 3) фронтальды зертханалық тәжірибелер; 4) физикалық практикум; 5) сыныптан тыс тәжірибелер мен бақылаулар; 6) ойлауды дамыту эксперименті; 7) техникалық модельдеу және жобалау бар.

Аталған классификацияда егжей-тегжейлі қарауды талап ететін тармақтар болуы мүмкін. Мысалы, фронтальды зертханалық жұмыстар мен фронтальды зертханалық сабақтар бірдей тапсырмалар бойынша ұжымдық жұмысты қамтиды, яғни, олардың арасындағы айырмашылық өте аз. Ойлауды дамыту экспериментін экспериментке емес, физикалық тапсырмаға жатқызған дұрыс болар. Техникалық модельдеу және жобалау физикалық эксперимент бойынша сыныптан тыс жұмыстарға сәйкес келуі мүмкін.

Заманауи үш өлшемді модельдеу бойынша компьютерлердің бағдарламалық жасақтамалары есептеу жүйелерінің өнімділігінің өсуіне себеп болды. Қазірдің өзінде берілген пәндік аймақты өте дәл модельдейтін компьютерлік бағдарламалар бар. Бұл компьютерлік модельдер виртуалды шындықты сапалы түрде көрсетеді және оның әрекеттері мұғалімдерді оқытудың тиімділігін едәуір арттыруға септігін тигізеді.

«Адам-компьютер» жүйесіндегі өзара әрекеттесудің қазіргі жағдайы қанағаттанарлықсыз жағдайда. Көпшіліктің қолы жете бермейтін техника, технологиялар бар. Сол себепті, оқушы мен ақпараттық технологиялар арасындағы байланыстың жаңа әдістері алдағы уақытта ұсынылады. Оқу мақсатындағы виртуалды әлемдерді құру физиканы оқытудағы виртуалды эксперименттің маңыздылығын одан әрі арттыратыны анық.

Осы орайда бізге физикалық эксперимент түрлерінің жіктелуін толықтырып оған виртуалды экспериментті нақты қосу орынды болып көрінеді:

1. Демонстрациялық эксперимент;
2. Фронтальды зертханалық жұмыстар;
3. Физикалық практикум жұмысы;
4. Эксперименттік тапсырмалар;
5. Сыныптан тыс физикалық тәжірибелер;
6. Виртуалды эксперименттер.

Әрі қарай, физикалық эксперименттің өзіндік дәрежесіне сүйене отырып, олардың келесідей жіктелуін қарастырамыз.

1. Мұғалім жүргізетін эксперименттер:
  - а. Демонстрациялар
  - б. Компьютерлік демонстрациялар.
2. Оқушылар орындайтын эксперименттер:
  - а. Зертханалық жұмыстар;
  - б. Физикалық практикум;
  - в. Эксперименттік тапсырмалар;
  - г. Сыныптан тыс тәжірибелер;
  - д. Виртуалды эксперименттер.

Егер оқушылардың эксперименттік жұмыстары туралы айтатын болсақ, оларды үш түрге бөлуге болады: сапалық, сандық және шығармашылық. Зертханалық жұмыстарды, физикалық практикумды, сыныптан тыс эксперименттер сапалық және сандық эксперименттер бөліміне кіреді. Ал шығармашылық эксперименттер қатарын сыныптан тыс тәжірибелер мен виртуалды эксперименттерді қамтуы мүмкін.

Демонстрациялық эксперимент.

Демонстрациялық эксперимент – бұл табиғи құбылыстарды көрсетуге, өзге де құбылыстармен байланыстарды зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жаңа ұғымдар қалыптастыруға немесе табиғат заңы деңгейінде жалпылау жасауға мүмкіндік беретін тәжірибелер жүйесі.

Эксперименттерді көрсету теориялық материалға қажетті қосымша болып табылады. Демонстрацияның белгілі бір мақсаты болуы керек және зерттелетін материалмен органикалық түрде байланысты болуы керек. Демонстрациялық тәжірибелер нақты, түсінікті, әрі дәл болуы керек. Ол үшін мұғалім демонстрациялар қою техникасын дұрыс ұстану керек.

Зертханалық жұмыстар.

Фронтальды зертханалық жұмыс – бұл эксперименттік әдісті зертханалық жағдайда, әдетте физика кабинетінде, мұғалімнің жетекшілігімен белгілі бір тақырып бойынша физикалық эксперимент түрінде жүзеге асыру.

Зертханалық жұмыстың қысқа мерзімділігіне байланысты (бір сабақ уақытында) алдын-ала мұқият дайындық жүргізу қажет. Мысалы, жұмыс жоспарын құру, қажетті бастапқы деректер мен оқу-әдістемелік материалдарды дайындау. Оқушылар сабақта өткен теориялық материалды мақсатты түрде

қайталау үшін, зертханалық жұмыстың тақырыбы және жоспарымен алдын ала танысуы керек.

Физикалық практикум.

Егер зертханалық жұмыс мұғалімнің жетекшілігімен топтық зерттеуге көбірек мән беретін болса, онда физикалық практикумның жұмысы оқушылардың өзіндік әрекеттеріне басымдылық береді.

Физика зертханасында оқушылар физиканың белгілі заңдылықтарын тексеріп қана қоймай, лабораториялық аспаптармен жұмыс істеуді үйренеді, эксперименттік зерттеу дағдыларын меңгереді, өлшеу нәтижелерін сауатты есептеуді және оларға сыни қарауды үйренеді.

Физикалық практикум – бұл физика пәнінің кез-келген бөлімін аяқтаған кезде немесе жалпы курсты аяқтаған уақытта оқушылар орындайтын физикалық эксперименттер қатары. Физикалық практикумның жұмысы фронтальды зертханалық жұмыстармен салыстырғанда жеке, әрі оқшауланған түрде орындалады.

Эксперименттік тапсырмалар.

Эксперименттік тапсырмалар физикалық экспериментті орындауға арналған шығармашылық тапсырма болып табылады. Оқушыға экспериментте қолданылатын құрал-жабдықтардың белгілі бір жиынтығы беріледі. Соның негізінде түпкі мақсат тұжырымдалады, бірақ нақты бір нұсқаулар берілмейді.

Эксперименттік мәселені шешу кезінде оқушылар оны шешу жолдарын өз бетінше іздеуге, іс-әрекет жоспарын егжей-тегжейлі әзірлеуге, қажетті аспаптарды таңдауына тура келеді. Егер қолайлы құралдар болмаса, оларды стандартты емес пайдалану жолдарын табу керек. Мысалы, кей жағдайларда оқушыларға қол жетімді заттар мен материалдардан өлшеу құралдарын, оның қажетті бөліктері мен тораптарын өз бетінше жасау қажет болуы мүмкін.

Оқушылардың сыныптан тыс эксперименттік жұмыстары.

Бұл эксперименттер пәндік мектеп үйірмелерінің сабақтарында (физикалық, физикалық-техникалық, радиотехникалық және т.б.), мектеп конференцияларында немесе үйде орындалады. Пәндік үйірмелерде сыныптан тыс жұмыстың үш негізгі бағыты жүзеге асырылады. Олар: білім беру, сындарлы-техникалық және оқу-зерттеу бағыттарындағы жұмыстар.

Баланың танымдық дамуы барысында үйдегі эксперименттік жұмыстар маңызды рөл атқарады. Бұл жағдайда оқушылар физикалық эксперименттің нақты нұсқаулығынан басқа, импровизацияланған материалдардан эксперименттік құралдың барлық қажетті элементтерін жасайды. Осы арқылы олардың шығармашылық бастамасының дамуына, физикалық заңдылықтарды тереңірек түсінуіне тиімді әсер етеді.

Виртуалды эксперименттер.

Заманауи ақпараттық технологиялардың көмегімен физикалық процестерді модельдеу – физикалық оқу экспериментін жүргізу әдістемесіне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Виртуалды эксперименттер деп біз оқушылардың оқу компьютерлік моделі бар жұмысын түсінеміз. Бұл – зерттелетін физикалық процесті,

құбылысты немесе объектіні дидактикалық негізделген, толық модельдейтін және модельді қажетті дәрежеде басқаруға мүмкіндік беретін оқу мақсатындағы бағдарламалық жасақтамалар тобы.

Оқу эксперименттері қолжетімділік тұрғысынан төмен дәрежеде. Бұл жағдайда физикалық оқу эксперименттің бұрынғы түрлерін қарастырған кезде бірқатар дидактикалық талаптар да қойылады. Осыған байланысты виртуалды модельдер мен эксперименттер сөзсіз оң нәтиже береді. Виртуалды эксперименттер алмастырылмайды, бірақ табиғи эксперименттерді толықтыра алады. Бұл білім беру жүйесінің, оқу процесінің дамуы жолында басты назарға алатын мәселе.

Қорыта келе, эксперименттік әдіс зерттелетін процестің барысына белсенді және мақсатты араласуды, объектінің тиісті өзгеруін және бақыланатын жағдайларда қайталануын қамтиды.

Физикадағы эксперименттік әдіс эксперименттің теориялық және практикалық дайындығынан тұрады. Бұған мыналар жатады: гипотезаны тұжырымдау, танымдық тапсырманы ұсыну, эксперименттік қондырғыны құру, эксперимент жүргізу, өлшеулер мен есептеулер жүргізу, сұрақ қою, деректерді талдау, құбылыс пен оның қасиеттерін сипаттау, ғылыми тұжырым қорытындылау.

Эксперименттік әдіс танымдық іс-әрекеттің дамуын анықтайтын теория мен практика арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Білімнің ғылыми әдістерін қолдану арқылы алынған сапалы білім – ғылыми дүниетанымның негізінде жатыр.

Қолданылған әдебиеттер

1 Ким В.С. Виртуальные эксперименты в обучении физике. Монография. – Уссурийск: Изд. Филиала ДВФУ в г.Уссурийске, 2012. – 184 с.

2 Каменецкий С.Е., Пурешева Н.С., Вадеевская Н.Е. Теория и методика обучения физике в школе: Общие вопросы: Учеб.пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2000. – 368 с.

3 Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.

4 Буров В., Дик Ю., Зворыкин Б. Фронтальные лабораторные занятия по физике в 7-11 классах. – М.: Просвещение, 1996. – 368 с.

5 Гирке Р., Шпрокхоф Г. Эксперимент по курсу элементарной физики. Ч.1. – М.: Учпедгиз, 1959. – 264 с.

6 Пурешева Н.С. Фундаментальные эксперименты в физической науке: элективный курс. 10-11 классы. Физика: газ. изд. дома «Первое сентября», 2005. – №11. – С. 28-32.

7 Суербаев А.Х. О комплексном системном подходе при усовершенствовании учебного эксперимента по физике // Наука и школа, 2009. – С.51-55.

8 Варламов С.Д., Зильберман А.Р., Зинковский В.И. Экспериментальные задачи на уроках физики и физических олимпиадах. – М.: МЦНМО, 2009. – 184 с.

9 Шутов В.И., Сухов В.Г., Подлесный Д.В. Эксперимент в физике. Физический практикум. – М.: ФИЗМАЛИТ, 2005. – 184 с.

10 Каменецкий С.Е., Пурышева Н.С., Важеевская Н.Е. Теория и методика обучения физике в школе: Общие вопросы: Учеб.пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2000. – 368 с.

ҒТАМР 31.01.45

ХИМИЯ ПӘНІНДЕ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ЖҮРГІЗУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Г.Н. Жылысбаева

Т.ғ.к., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Б.А. Бакирова

Магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Химия пәнін оқытуда оқушылардың тұлғалық дамуы мен шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастыруда өз бетінше жұмыс істей арудың маңызы зор. Мектептегі өзіндік жұмыстардың түрлі оқыту әдістері арқылы ұйымдастырылуы оқушылардағы білім сапасын арттыруда, оқушылар мен мұғалімдердің ізденушілік қабілеттерін жоғарылатуда.

Мектеп оқушыларының химия пәні арқылы дербес ойлауға, еркін жұмыс жасауға, қызығушылық деңгейін көтеруге интербелсенді әдістер қолданылды.

Зерттеу жүргізуге екі сынып таңдалынып, бір сынып эксперименттік сынып ретінде, екіншісі бақылау сыныбы ретінде қарастырылды. Сауалнама нәтижесіне сәйкес қызығушылық деңгейі төмен сынып эксперименттік сынып болып алынды. Екі сынып оқушыларынан да сабақтан бұрын және кейін сауалнама сұрақтары алынды. Сабақ барысындағы белсенділіктері мен тілдік құзыреттіліктері өзі бетінше тапсырмаларды орындай білу дағдылары бағаланды. Қолданылған әдіс тәсілдер нәтижесінде эксперименттік сынып оқушыларының пәнге деген қызығушылықтары артып, оқу үлгеріміне сәйкес білім сапалары біршама жақсарған. Оқушылардың химия пәніне деген қызығушылықтарының артуы, өзіндік тапсырмаларды жылдам әрі сапалы орындай алу, уақыт бірлігінде тиімді жұмыс атқару, коммуникативті құзіреттілікті қалыптастыру сияқты қабілеттері болашақта тұлғалық дамуда, білімді маман болуда көмектеседі.

Түйін сөздер: химияны оқыту, белсенділік, өзіндік жұмыс, интербелсенді әдістер, шығармашылық тәуелсіздік, дербестік.

Бейорганикалық химияны оқыту процесінде мұғалімнің міндеті оқу бағдарламасында көзделген білімді қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қатар оқушылардың дербестігі мен ойлау белсенділігін дамыту болып табылады. Сондықтан химия пәні мұғалімі жұмысының негізгі қағидасы шығармашылық белсенділікті, ой еркіндігін дамытуға бағытталған қызметті ұйымдастыру болып табылады. Оқушының өзіндік жұмысы әрқашан белгілі бір

дидактикалық бағытқа ие. Мұндай дидактикалық бағыттағы мақсаттарға: жаңа материалды зерттеу, қолда бар білім мен дағдыларды жетілдіру немесе оқу нәтижелерін тексеруді жатқызуға болады [1].

Оқу процесінде оқушылардың дербестігі мен шығармашылық белсенділігі теориясының дамуына көрнекті педагогтар Ю.К. Бабанский, М.А.Данилов, Б.П. Есипов, И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, И.Т. Огородников, М.Н. Скаткин және елеулі үлес қосқан психологтар Д.Н. Эпифанский, Л.С.Выготский, П.Я. Галперин, В.В. Давыдов, Л.В. Занков, С.Л. Рубинштейн және т.б. Бұл зерттеулер оқушылардың шығармашылық тәуелсіздігі мен ойлау белсенділіктерін дамытудың тиімді құралдарының бірі өз бетінше жұмыс жасау екенін көрсетті [2]. Материалды игеру кезінде оқушылардың өзіндік жұмыс жүйесін ұйымдастыру қазіргі кездегі химия сабақтарының тиімділігін арттырудың маңызды шарты болып табылады. К.Д. Ушинский оқушылардың тәуелсіз ойлары тек өзіндік жұмыс негізінде пайда болады деп дәлелдеді [3]. Оқудағы дербестік оқушының бойында сабаққа деген зейінділікті, ойлау жылдамдығын арттыра отырып тақырыпқа деген жауаптылықты қалыптастырады. Сабақ барысындағы белсенділік пен өз бетінше жұмыс жасай алу қабілеттерін қалыптастыру тәрбиелеудің ажырамас бөлігі. Бұл әрбір мұғалімнің алдында бірінші кезекте тұратын міндетті әрекеттер қатарына кіреді [4]. Өзіндік жұмыстар-бұл мақсат емес. Бұл оқушылардың терең және берік білімі үшін күрес құралы, олардың жеке қасиеттері ретінде тәуелсіздік белсенділігін қалыптастыру, ақыл-ой қабілеттерін дамыту құралы [5].

Бейорганикалық химияны оқытудағы өзіндік жұмыстардан алынатын білім, дағдылар, сенімдер, рухани білім мұғалімнен оқушыға тек ауыз екі сөйлеу арқылы ғана берілмейді. Бұл процесс тануды, қабылдауды, өзін өзі өңдеу мен жаңа ұғымдарды түсінуді және талдауды қамтиды. Сондықтан да бұл мәселе қазіргі заманғы оқыту үшін өзекті, өйткені ол әлі жеткілікті дамымаған, толық зерттелмеген. Ол үшін оқушылардың белсенді және танымдық іс-әрекетін дамыту, пәнге қызығушылықты қалыптастыру, ақпаратты іздеу, өзін-өзі тәрбиелеу, игеру, өңдеу және қолдану тәсілдері маңызды, бұл оқушыларға қазіргі тез өзгеретін әлемде оңай шарлауға мүмкіндік береді [6]. Мектептегі заманауи оқыту оқушылардың зерттелетін пәндерге деген қызығушылығын төмендету проблемасына тап болады. Жаратылыстану пәндері сияқты мектеп пәні қоғам ұзақ уақыт бойы ең қиын пәндер қатарына жатқызылды. Біз жаратылыстану ғылымдары пәндері бойынша оқушылардың белсенді және танымдық қызметін дамыту жолдарын қарастырдық:

- сараланған сұрақтарды қолданыңыз, күтілетін жауаптарды саралаңыз;
- ерекше қажеттіліктері бар оқушылар мен дарынды оқушыларға арналған сұрақтарды жоспарлау және дайындау;
- тапсырмаларды өз бетінше оқитын оқушыларға қарағанда жоғары деңгейде дайындау;
- қабілетті оқушыларды тапсырмалармен шамадан тыс жүктемеу тырысу;
- интерактивті пікірталасқа қабілетті оқушыларды тарту үшін ашық сұрақтарды қолдану;

– дарынды оқушыларды өткен материал бойынша қорытынды жасауға ынталандыру;

– қажет болған жағдайда оқушыларды жаратылыстану пәндері бойынша модельдеуге тарту;

– дарынды оқушыларға жоғары деңгейдегі сұрақтар мен тапсырмаларды дайындау, төмен қабілетті қарапайым төмен деңгейлі сұрақтар;

– метатануды қолдану үшін қажетті терминологияны қолдану [7].

Қазіргі заманғы білім беру процесіндегі өзіндік жұмысты ұйымдастырудың нақты қағидаларына мыналарды жатқызуға болады:

– оқытудың интерактивтілік қағидасы;

– оқушының зияткерлік әлеуетін дамыту қағидасы;

– оқытудың дидактикалық циклінің тұтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз ету қағидасы [8].

Осы жұмыстарды талдай отырып, «оқушылардың танымдық белсенділігі» ұғымы көп қырлы және күрделі құбылыс деген қорытындыға келуге болады. Танымдық іс-әрекет оқушылардың білімге деген қажеттілігін қалыптастыру, зияткерлік іс-әрекет дағдыларын игеру, тәуелсіздік, білімнің тереңдігі мен беріктігін қамтамасыз ету шарты болып табылады. Білім беру процесінің өзінде қайшылық бар. Бір жағынан, бұл басқарылатын педагогикалық жүйе және мұғалім ұйымдастырған процесс, яғни белгілі бір дәрежеде мұғалімнің оқытушы және процесті ұйымдастырушы ретіндегі диктатурасы. Екінші жағынан, мұғалімнің алдында оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту міндеті тұр, ол сонымен қатар оқу-операциялық, жобалық және ұйымдастырушылық тәуелсіздікті қамтиды [9]. Мұғалім өз білімін өз бетінше ілгерілету үшін оқушыларды өзінің танымдық іс-әрекетін өзін-өзі басқаруға барынша жақындатуға тырысады және сонымен бірге оқу-танымдық процесті өзі ұйымдастырып, басқаруы керек. Танымдық белсенділікті дамыту мәселесін шешудің сәттілігі көбінесе мұғалімнің ұстанымымен және оның оқу процесінде инновациялық технологияларды қолдану қабілетімен анықталады. Оқушылармен танымдық іс-әрекет – бұл жеке мотивациялық, интеллектуалды және өршіл бағыттарды біріктіретін кәсіби қызмет салаларында білім, дағдылар мен дағдыларды игеру қызметі [10]. Танымдық белсенділік білім беру процесінің сәттілігін, сондай-ақ оқушылардың тұлғалық дамуын анықтайтын маңызды фактор болып табылады. Танымдық іс-әрекет процесін сәтті қалыптастыру үшін мұғалімдер оңтайлы педагогикалық жағдайларды іздеу үшін жұмыс істеуі керек [11].

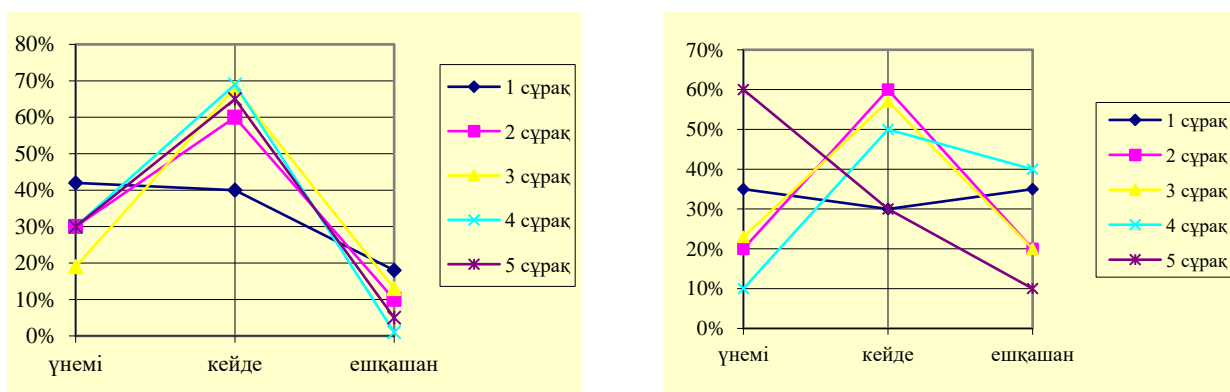
Выготскийдің әлеуметтік-мәдени теориясы әлеуметтік өзара әрекеттесудің және артефактілерді оқыту үшін пайдаланудың маңыздылығын көрсетеді. Білім беру ортасын жобалау үшін Выготскийдің еңбектерінен алынған үш қағида ұсынылады: біріншіден, нақты әрекет тұжырымдамасы кәсіби тәжірибеден алынған әрекеттер мен құралдарды модельдеу туралы ұсыныс болып табылады. Екіншіден, «құрылыс» оқушыларға артефактілерді жасауға және оларды қоғамда бөлісуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, білім беру ортасы оқушылар мен мұғалімдер арасындағы тығыз ынтымақтастықты

қамтамасыз ететін етіп жасалуы керек [12]. Осылайша, педагогикалық жағдайлар педагогикалық жүйенің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады деп сенімді түрде айтуға болады; олар білім беру және материалдық-кеңістіктік орта мүмкіндіктерінің жиынтығын көрсетуі керек; олар уақыт өте келе өзгеруімен және дамуымен сипатталады. Сабақтың қызықты өтілуі таңдау тақырыбының мақсат, міндетінің дұрыс қойылуына, материалдың мазмұнына және оқушылардың пәндік, тілдік дайындығының деңгейіне байланысты. Өйткені заманауи сабақ – бұл оқушы тұлғасына саналы білімді игеру, дамыту үшін, оның адамгершілік негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік жасайды. Заманауи мұғалім – оқушыларға жаңа білімді өз бетінше ізденуге және игертуге бағыттайтын шығармашылық жұмыс тәсілдерін үйрететін тұлға, ал оқушы мұғаліммен бірге әр сабақтың мақсаты мен міндеттерін орындап, өз жұмысының жоспарын анықтайды, қойылған мақсаттарға жету үшін оқу нәтижелерін таңдайды [13].

Материалдар мен әдістер.

Оқушылардың химия пәніне деген қызығушылығын арттыру мақсатында өзіндік жұмыстармен жұмыс жасау үшін химия сабақтары Түркістан қаласы «BASTAU TURKISTAN MEKTEBI» ЖШС-да жүргізілді. Өзіндік жұмыстармен жұмыс жасау үшін сабақтан бұрын және соңында жазбаша сауалнама жүргізілді. Мектеп оқушыларының химия пәніне деген жалпы көзқарастары мен қызығушылық деңгейлерін анықтау мақсатында 5 сұрақтан тұратын сауалнама алынды. Сауалнамаға 10-шы сынып оқушылары (жас ерекшеліктері 15-16 жас) таңдалынды. Жалпы 5 сұрақтан құрастырылған сауалнамаға 36 оқушы қатысты. Сауалнама нәтижелері 1-суретте көрсетілді. Сауалнама сұрақтары:

1. Сізге химия пәні қаншалықты қызықты?
  2. Химиядан алған білімдеріңізді күнделікті өмірде қолданасыз ба?
  3. Химия сабақтарында үй тапсырмасын орындау қаншалықты қиын?
  4. Химия пәні бойынша зертханалық жұмыстар қаншалықты жиі көрсетіледі?
  5. Сабақ барысында өз ой-пікіріңізді жеткізу қаншалықты жеңіл?
- Жауаптар: үнемі; кейде; ешқашан.

Сурет 1. Сауалнама бойына 10 «А» сыныбы мен 10 «Б» сыныбы оқушыларының нәтижелері.

Сауалнамадан алынған қорытындыларға сүйене отырып эксперименттік сынып ретінде 10 «Б», бақылау сыныбы ретінде 10 «А» сыныптары таңдалынып алынды. Оған себеп 10 «Б» сыныбы оқушыларының белсенділігі 10 «А» сыныбымен салыстырғанда біршама баяу болуында.

Өзіндік жұмыс – бұл ойлау, ақыл-ой, практикалық іс әрекеттердің реттілігі арқылы жасалатын оқушының танымдық оқу әрекеті болып табылады [14]. Өзіндік жұмыс тапсырмаларын ұйымдастыруда «кім жылдам», «сәйкестігін тап», «коллоквиум», «брейн-ринг» әдістері мен ойын тәсілдері қолданылды. Мұндағы мақсат оқушының пәнге деген қызығушылығын арттыруда мультимедиалық құралдарды пайдалану. «Химиялық байланыс тақырыбы» эксперименттік сынып 10 «Б» үшін жинақталған тапсырмалар жиынтығы негізінде өтілді, ал бақылау сыныбы 10 «А» дәстүрлі әдістермен жүргізілді.

Жаңа тақырыпты түсіндіруде мұғалім интелектуалды тақтаны қолдану арқылы молекулалар мен иондар, атомдар арасындағы байланыстың түзілуін 3D үлгіде көрсетеді. Себебі оқушы көзбен көрген ақпараттың 80-90% бөлігін есте сақтауға қабілетті. Жаңа тақырып түсіндірілгеннен кейін оқушыларды «молекулалар» тәсілі арқылы топтарға бөлінді. Нәтижесінде «ион», «атом», «молекула» деген үш топ пайда болды.

«Химиялық байланыс» тақырыбын өту барысында қолданылған өзіндік тапсырмалар реті.

Тапсырма 1: «Кім жылдам». Жеке жұмыс бойынша берілген формулаларда болатын химиялық байланыстарды бөліп жазу: Na_2SO_4 , H_2S , CaCO_3 , $\text{Fe}(\text{OH})_3$, O_2 , ZnCl_2 , Al_2O_3 , K_3PO_4 , Na_2CrO_4 , HCN , CH_3COOH , Cl_2 , NH_4^+ , CuSO_4 [15].

Тапсырма 2: Берілген анықтамаларды интербелсенді тақтада сәйкестендіру.

1. Диполь	а) атомдардағы ядролардың арақашықтығымен есептеледі.
2. Байланыстың қанығуы	ә) оң және теріс зарядты бөлшектердің бір бірінен бірдей қашықтықта болуы.
3. Байланыс ұзындығы	б) байланыс түзілгенде бөлінетін энергия.
4. Байланыс энергиясы	в) атомдардың коваленттік байланыстың шекті бір санын түзуі.

Тапсырма 3: Деңгейлік сұрақтар негізінде постер қорғау.

А-деңгей (жеңіл).

1. Химиялық байланыс дегеніміз не?
2. Химиялық байланыстың қандай түрлері бар?
3. Ковалентті байланыстың түзілуінің қандай механизмдері бар?

В-деңгей (орташа).

4. Иондық байланысқа мысалдар келтіріңіз.
5. Сутектік байланысқа мысалдар келтіріңіз.
6. Металдық байланысы бар заттарға тән қасиеттер.

C-деңгей (күрделі).

7. Калий сульфаты құрамындағы барлық мүмкін байланыс түрлерін көрсетіңіз, дара және еселі байланыстар саны қанша?

8. Ортофосфор қышқылындағы сигма(σ) және пи(π) байланыстардың санын санап, байланыс түрін анықтаңыз.

9. Бертоле тұзының құрамындағы элементтердің валенттіліктерін анықтап, байланыс түрін көрсетіңіз.

Тапсырма 4: «Брейн-ринг» ойыны. Сұрақтары:

- Ковалентті байланысты ашқан ғалым?
- Нәруыздағы химиялық байланыстар реті?
- Металдық кристалдық тордың неше түрі бар?
- Ковалентті полюссіз байланыс қалай түзіледі?
- Гибридтену дегеніміз не?
- Зарядталған атомдар?
- Иондық байланысы бар қосылыстардың қасиеттері?
- Ковалентті полюсті байланыс дегеніміз не?
- Молекулааралық сутектік байланысқа мысал?
- Донорлы-акцепторлы байланыс қалай жүзеге асады?

Дескриптор.

Әдіс-тәсілдер	Балы
«Кім жылдам» әдісі бойынша сұрақтарға жауап береді	10
Сәйкестендіру	4
Деңгейлік тапсырмаларды орындау	9
«Брейн-ринг» ойыны арқылы сынып оқушылары сұрақтарға жылдамдықпен жауап береді	10
Барлығы	33 балл

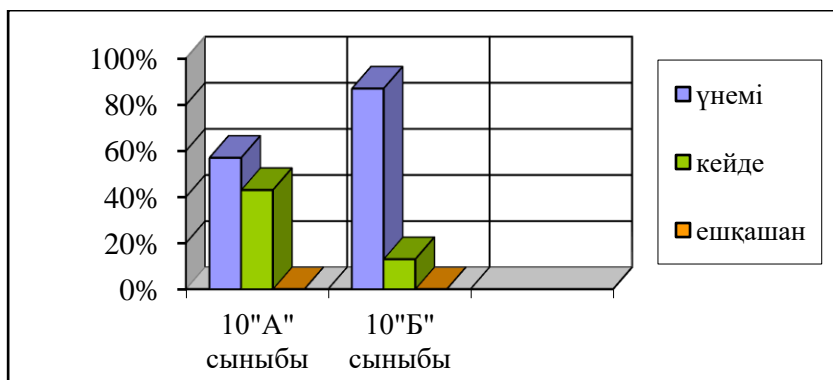
Берілген жеке және өзіндік жұмыстар нәтижесінде топтардың жалпы балдары есептелініп, жеңімпаз ретінде «ион» тобы танылды.

Нәтижелер мен талқылаулар.

Жүргізілген химия сабақтары нәтижесінде эксперимент және бақылау сыныптарынан сауалнама сұрақтары алынды. Сауалнама нәтижелерінің көрсеткіші 2 суретте. Сауалнама сұрақтары:

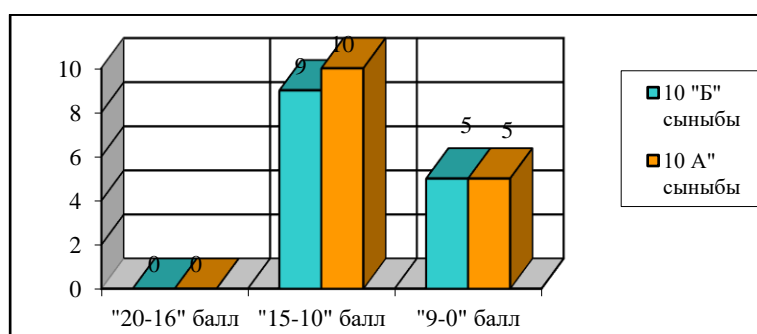
1. Сізге химия пәні қаншалықты қызықты?
2. Химиядан алған білімдеріңізді күнделікті өмірде қолданасыз ба?
3. Химия сабақтарында өзіндік жұмыстарды орындау қаншалықты қызықты?
4. Химия пәні бойынша зертханалық жұмыстар қаншалықты жиі көрсетіледі?
5. Сабақ барысында өз ой-пікіріңізді жеткізу қаншалықты жеңіл?

Жауаптар: үнемі; кейде; ешқашан.

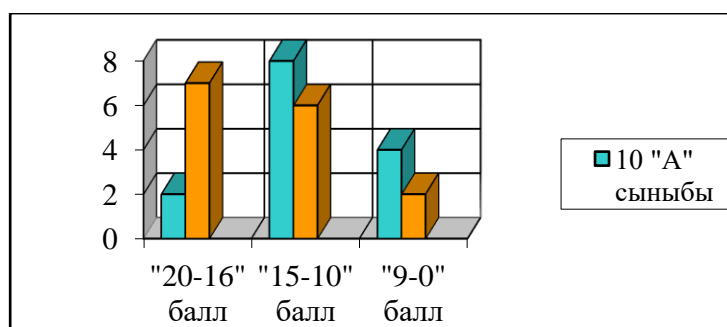
Сурет 2. Кейінгі сауалнама нәтижелері.

Алдыңғы білімді тексеру үшін жалпы екі сыныптан 20 сұрақтан тұратын бір жауапты, көп жауапты, контекстік сұрақтары бар тест алынды. Тест нәтижелеріне қарап, оқушылардың үлгерімі орташа екенін байқауға болады. Мұнда білім сапасы бойынша 10 «А» сыныбы 66,5%, 10 «Б» 62% көрсетті (сурет 3).

Сурет 3. Алдыңғы білім тесті.

Соңғы білімді тексеру үшін үш топтан 20 сұрақтан тұратын бір жауапты, көп жауапты, контекстік сұрақтары бар тест алынды. Тест нәтижелеріне қарап эксперименттік сыныптың 10 «Б» көрсеткіші бақылау сыныбынан жоғарылағанын байқауға болады. Соңғы білім тестінен кейін білім сапасы 10 «А» сыныбында 70,2%, 10 «Б» сыныбында 85,6% көрсетті (сурет 4).

Сурет 4. Соңғы білім тесті.

Қорытынды.

Оқушылардың химия пәніне деген қызығушылығын арттыру мақсатында өзіндік жұмыстармен жұмыс жасау үшін химия сабақтары Түркістан қаласы «BASTAU TURKISTAN МЕКТЕБІ» ЖШС-да жүргізілді. Мектеп оқушыларының химия пәніне деген жалпы көзқарастары мен қызығушылық деңгейлерін анықтау мақсатында 5 сұрақтан тұратын сауалнама алынды. Сауалнамаға 10-шы сынып оқушыларынан 36 оқушы (жас ерекшеліктері 15-16 жас) қатысты. Эксперименттік және бақылау сыныптарының білім сапалары мен кейінгі сауалнама нәтижелерін салыстырғанда 10 «А» сыныбы белсенділігіне қарағанда 10 «Б» сыныбының белсенділік және өзіндік жұмысты орындау жылдамдықтары 33%-ға артық болғаны байқалды. Бұл өз кезегінде мектепте инновациялық әдістерді қолдана отырып өзіндік жұмыстар жүргізудің тиімділігін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Marchaim U. High-school student research at Migal science institute in Israel // Journal of Biological Education. – 2010. – №35(4). – P. 178-182.
- 2 Zhilmagambetova R.Z. Pedagogical formation of students' cognitive activity in an adaptive educational environment // Iasaуı уnıversitetiniń habarshysy. – 2022. – №3(125). – P. 246-255.
- 3 Berenfeld B. Linking students to the infosphere / B. Berenfeld // Technology Horizon in Education Journal. – 1996. – №23. – P.76-84.
- 4 Sandibaeva N.A. Ways of development of active and cognitive activity of pupils in subjects of natural sciences // Iasaуı уnıversitetiniń habarshysy. – 2020. – №3 (117). – P. 148-160.
- 5 Шағраева Б.Б. Химия сабағын ағылшын тілінде интеграциялап оқытудағы заманауи әдістердің ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 117-126.
- 6 Bruner J.S The Process of Education. Cambridge, MA, USA: Harvard University Press. Freeman J. Teaching gifted pupils. Journal of Biological Education, 1999. – P. 185-190.
- 7 Kahn T.M. From Bauhaus to Lehrhaus: Creating Design and Learning Communities for the 21st Century. Computer Using Educators Newsletter, 1997, 19(3). – P. 3-4.
- 8 Marchaim U., Berenfeld B., Bradsher M., Kahn T.M., Nelson D., Rosenfeld S. Advanced Technology Strategies for Education for All. Collaborative Project-Based Learning. Office of Technology Assessment, US Congress, Teachers and technology: Making the connection. 1998. – №1 (119). – P. 152-161.
- 9 Слостенин В.А. Педагогика: учеб. для вузов. – 9-е изд. – М.: Академия, 2008. – 568 с.
- 10 Ильясов И.И. Структура процесса учения. – М.: Изд-во Моск. гос. Ун-та, 1986. – 250 с.

11 Дроздина В.В. Теория и практика формирования и развития творческой самостоятельной деятельности учащихся (на примере изучения естественных дисциплин): дис.... канд. пед. наук. – Челябинск, 1999. – 215 с.

12 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Спб.: Изд-во Питер, 2012. – 713 с.

13 Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии // Собрание соч. Т. 1. – М.: Л., 1990. – 820 с.

14 Данилов М.А. Теоретические основы обучения и проблемы воспитания познавательной активности и самостоятельности. – Казань: Изд-во Мир, 2005. – 163 с.

15 Буряк В.К. Самостоятельная работа учащихся. – М.: Просвещение, 1994. – 164 с.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

**ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ
ТЕХНОЛОГИИ**

**TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES
OF THE INDUSTRY**

ҒТАМР 50.05.09

TAKE-GRANT МОДЕЛІ НЕГІЗІНДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК ЖҮЙЕНІҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ТЕКСЕРУ АЛГОРИТМІН ҚҰРУ

Қ.К. Мугаз

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

К.М. Сагиндыков

Ғылыми жетекші, т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Бұл мақала Take-Grant моделі негізінде компьютерлік жүйелердің қауіпсіздігін тексеру алгоритмдерін қарастыруға арналған. Үнемі өзгеретін киберқауіп пен қауіпсіздік қатерлерінің көбеюіне байланысты қол жеткізуді басқарудың тиімді тетіктері маңызды бола бастады. Take-Grant үлгісі рұқсат беру және қайтарып алу операцияларын пайдалана отырып қол жеткізуді басқару үшін абстракцияны қамтамасыз етеді. Мақалада Take-Grant моделінің икемділігі мен іске асырудың қарапайымдылығы сияқты артықшылықтары егжей-тегжейлі талқыланады.

Түйін сөздер: Take-Grant моделі, компьютерлік жүйелер, алгоритм құру.

Ақпараттық технологиялардың күрделене түсуіне байланысты компьютерлік жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қол жеткізуді басқарудың тиімді тетіктерін құру қажет болады. Осы басқару үшін абстракцияны қамтамасыз ете отырып, Take-Grant үлгісі жүйелік әкімшілер мен әзірлеушілердің арсеналындағы негізгі құралға айналуға.

Грант алу үлгісі:

Модель қол жеткізу құқықтарын беру және қайтарып алудың қарапайым, бірақ күшті операцияларына негізделген. Жүйе субъектілері қауіпсіздік үшін мұқият тексерілетін күрделі өзара әрекеттесу сценарийлерін жасай отырып, құқықтарды береді немесе қайтарып алады.

Алгоритм құру кезеңдері:

1. Талаптарды талдау:

- қауіпсіздік талаптарының анықтамасы.
- негізгі субъектілер мен объектілерді анықтау.

2. Деректер құрылымының дизайны:

– қол жеткізу құқықтары туралы ақпаратты сақтаудың тиімді құрылымын құру.

– берілген және қайтарып алынған құқықтардың ықтимал тізбектерін есепке алу.

3. Модельдік операцияларды жүзеге асыру:
  - құқықтарды беру және қайтарып алу операцияларын жазу функциялары.
  - қауіпсіздікті тексеруді жүзеге асыру.
4. Қауіпсіздік саясатының анықтамасы:
  - қатаң қол жеткізуді бақылау ережелерін әзірлеу.
  - аудит және басқа да қауіпсіздік шараларын біріктіру.
5. Тестілеу және жөндеу:
  - күрделі сынақ сценарийлерін құру.

Take-Grant моделі бірнеше негізгі құрамдас бөліктерден тұрады, олардың әрқайсысы қол жеткізуді басқаруда әртүрлі рөл атқарады.

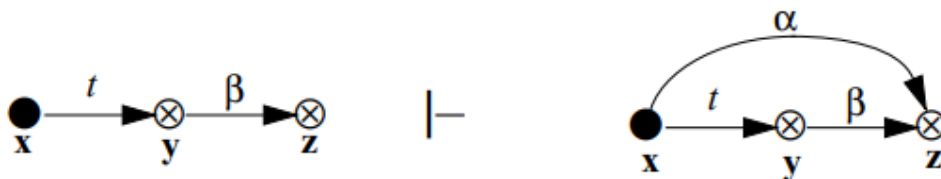
Кесте 1. Take-Grant моделінің артықшылықтары мен кемшіліктері.

Артықшылығы	Кемшілігі
Іске асырудың қарапайымдылығы	Рөлдік модельдеудегі шектеулер
Қол жеткізуді басқарудағы икемділік	Рұқсат тізбегінің тәуекелі
Әртүрлі сценарийлер үшін абстрактілілік	Уақытша құқық механизмдерінің жоқтығы

Грант алудан қорғау моделі белгіленген, бағытталған қорғау графигі арқылы жүйені білдіреді, онда белгіленген жиектер құқықтарды, ал шыңдар нысандарды көрсетеді. Субъектілер немесе субъектілер ($\bullet$ арқылы көрсетіледі) немесе нысандар ($\circ$ арқылы көрсетіледі). Нысан немесе нысан болуы мүмкін шыңдар $\otimes$ арқылы көрсетіледі. Жүйенің қорғау күйіндегі өзгерістер графиктегі өзгерістермен көрсетіледі. Құқықтардың ауысуын реттейтін ережелер де-юре нормалар деп аталады және келесідей:

take: x , y және z қорғаныс графигінде G_0 үш түрлі төбе болсын, ал x субъект болсын. x -тен y -ге дейін γ -мен таңбаланған, y -ден z -ге дейін β деп белгіленген жиек. Содан кейін қабылдау ережесі α деп белгіленген x -дан z -ге дейінгі қорғаныс графигіне жиекті қосу арқылы жаңа G_1 графигін анықтайды. Графикалық түрде ереже « x (α -дан z) y -ден алады» деп жазылған.

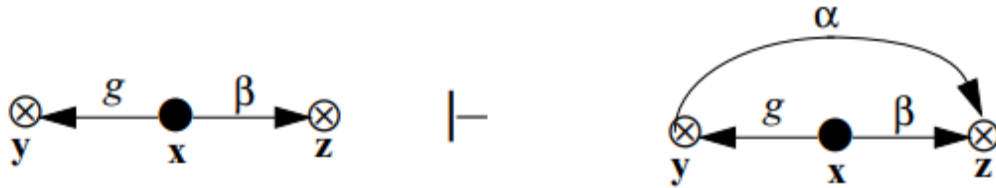
Сурет 1, x -тің (α -дан z) y -тен алуы.

grant: x , y және z қорғаныс графигінде G_0 үш түрлі төбелер болсын, ал x субъекті болсын. x -тен y -ге дейін $\gamma \in \gamma$ таңбаланған γ , β және $\alpha \in \beta$ таңбаланған x -дан z -ге дейінгі жиек болсын. Содан кейін беру ережесі α деп белгіленген y -

ден z -ге дейінгі қорғаныс графигіне жиекті қосу арқылы жаңа $G1$ графигін анықтайды.

Сурет 2, x -тің (α -дан z) y -ке беруі.

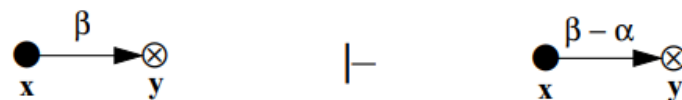
create: x қорғаныс графигінде $G0$ кез келген нысан болсын және $\alpha \subseteq R$ болсын. Жасау графикаға жаңа y төбесін және α деп белгіленген x -тен y жиегін қосу арқылы жаңа $G1$ графын анықтайды.

Сурет 3, x (α жаңа шыңға) y жасауы.

remove: x және y $G1$ қорғау графигіндегі кез келген бөлек шыңдар болсын, x объекті болып табылады. β деп белгіленген x -тен y -ге дейінгі айқын жиек болсын және $\alpha \subseteq R$ болсын. Содан кейін жою β -дан α белгілерін жою арқылы $G1$ жаңа графигін анықтайды. Нәтижесінде β бос болса, жиектің өзі жойылады.

Сурет 4, x (α -дан) y -ді жоюы.

Take-Grant графигінде білудің (яғни, ақпаратты бөлісу) мүмкін екенін анықтай алатынымызды ескере отырып, бөлісуде қанша шың ынтымақтасуы керек? Бұл сұрақтың жауабы бізге аңдумен байланысты қызықтырақ жауап береді, атап айтқанда ақпаратты ұрлау үшін қанша актер қажет.

Бұл сұрақтарды тұтастай алғанда қарастырмас бұрын, осы бөлімнің қалған бөлігіне назарымызды графиктің белгілі бір түріне шектейік. G төбелері $x, y, \text{can} \cdot \text{know}(x, y, G)$ ақиқат болатын график болсын және тек осы предикатты көрсету үшін қажетті төбелері мен жиектерінен тұрады. Осылайша, G ақпарат таралатын немесе құқықтар берілетін жолдың шыңдары мен жиектерінен тұрады. (субъект және объект) төбелерінің жиыны $V = \{ z_i \mid \text{болсын } x = z_0, z_1, \dots, z_m, y = z_{m+1} \}$ әрбір жиегі $z_i \cdot z_{i+1}$ анық, мұндағы $\{ z_i, z_{i+1} \} \subseteq V$, ұзындығы 1 болатын rwtg -жол; $\text{can} \cdot \text{know}(x, y, G)$ орындайтындай, бұл жиында $v_i, 0 \leq i \leq n \leq m$ пәндік шыңдары бар. Осы пәндер арасындағы rwtg -жолдарды

қарастырыңыз; 3-теорема бойынша, бұл жолдармен байланысты сөздер ВУС ішінде, егер u пән болмаса, онда uv субъектісінен u -ге дейінгі rw -терминал аралығы бар, ал егер x пән болмаса, онда rw бар.

Төмендегі анықтамалар шыңның «жетілуі» түсінігін қамтиды:

Анықтама. Терминалды қатынас жиыны $T(u)$ құрамында u және u терминалды немесе rw -терминал бойынша өтетін барлық шыңдардан тұратын жиын ретінде анықталады.

Анықтама. $I(u)$ бастапқы қатынас жиыны құрамында u және u бастапқы немесе rw -бастапқыда енетін барлық шыңдардан тұратын жиын ретінде анықталады. Мұнда $T(u)$ – u ақпарат алуға болатын шыңдардың максималды жиыны, ал $I(u)$ – u құқықтарды немесе ақпаратты бере алатын шыңдардың максималды жиыны. Назар аударыңыз, бұл жиынтықтар міндетті түрде бірдей емес, өйткені субъектілер арасындағы көпір құқықтардың симметриялы берілуіне мүмкіндік берсе, байланыс ақпараттың тек бір жақты берілуіне мүмкіндік береді. Бұл қастандық мәселесіне айтарлықтай күрделілік қосады.

Жалпы, қорыта келгенде мақалада Take-Grant қорғау үлгісінде ақпаратты тасымалдаудың бірнеше аспектілері қарастырылды. Ақпаратты тасымалдау түсінігіне сүйене отырып, ақпарат ағыны туралы қастандық нәтижелері ақпаратты тасымалдау үшін қажетті және жеткілікті шыңдар санына шектеу қойып қана қоймайды, сонымен қатар жүйе туралы ақпараттың қалай ағыны туралы жақсырақ түсінуді қамтамасыз етеді. Бұл нәтижелерді ақпаратты тасымалдау жолдарын анықтауға болатын желілік қызметтердің үлгісіне қолдануға болады. Осыдан көшіруге қатыса алмайтын субъектілерді анықтауға болады.

Бұл өте қызықты сұрақ тудырады: ақпаратты тасымалдауға қатысуы керек субъектілерді анықтауға бола ма? Интуитивті жауап (әрекеттегі графиктегі сәйкес шыңдар арасындағы барлық жолдарда жататын шыңдар) тасымалдаудан кейін жойылған жиектерді есепке алмайды, бірақ талдауға дейін. Бұл байқау өте маңызды.

Теориялық талдауды практикалық жағдайға қолданудағы мәселелердің бірі дұрыс абстракциялау мәселесі болып табылады: абстрактілі модель модельденетін жүйенің сәйкес сипаттамаларын дұрыс түсіре ме? Олай болса, модель нақты жағдайды талдаудың құнды құралы болып табылады. Олай болмаған жағдайда, ол құнды құрал болуы мүмкін немесе болмауы мүмкін, бірақ сенімділікті қамтамасыз етудің орнына мүмкіндіктерді ұсынудан артық емес.

Модельденетін желінің жиектер мен құқықтарды жою мүмкіндігі болмаса, онда ақпаратты тасымалдау әрекет етуші графиктердегі жолдарды пайдалануды талап етеді. Бірақ желілер жүйелер мен пайдаланушыларға құқықтарды жоюға мүмкіндік береді; демек, ақпарат тасымалданған болса, қастандық жасаушыларды жасыру үшін тасымалдау орын алған жолдың бір немесе бірнеше сегменттері жойылған болуы мүмкін. Бұл жағдайда әрекет етуші графикте жоқ басқа жол пайдаланылған болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, модель ағымдағы жүйе күйін түсіреді; егер тасымалдау алдыңғы

(басқа) күйде орын алса, жаңа, өзгертілген күйден қорытынды шығаруға болмайды. Қорытындылар жасалуы және талдаудың басқа түрлері үшін бастапқы нүкте ретінде пайдаланылуы мүмкін; және егер бұрынғы күйді қайта құру мүмкін болса (мүмкін, қолданыстағы қорғаныс графигінің құрылымынан қорытынды жасауға болады және егер бар болса, жүйенің жалпы даму жолын білуге болады), содан кейін қастандықтар туралы қорытынды жасауға болады. Бұл ұрлықтың ықтимал куәгерлерінің жиынтығына жоюлардың әсерін анықтау. Белгілі бір (белгісіз) сипаттамалары бар құрылым кейбір субъектілер тобының ұрлық куәгерлері ретінде әрекет етуі мүмкін еместігін білдіреді, тіпті жою ережесін қолдануға болады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Ammann P., Sandhu R. Safety Analysis for the Extended Schematic Protection Model. 1991, IEEE Symp. on Security and Privacy. – P. 87-97.
- 2 Bishop M. Theft of Information in the Take Grant Protection Model // Journal of Computer Security, to appear.
- 3 Bishop M. Hierarchical Take-Grant Protection Systems // Proc. 8 th Symp. on Operating Systems Principles, 1981. – P. 107-123.

ҒТАМР 20.01.45

БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ҚҰРУ ЖӘНЕ ДАМУ

Н.Н. Онайбаева

Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университеті, Ақтөбе қ.

Бұл мақалада білім беру процесінде негізгі мектептегі мобильді қосымшаларды қолдану мақсаты, атап айтқанда, оқытуда мобильді қосымшаларды қолданудың орындылығы және білім беруде белсенді әдіс-тәсілдердің маңыздылығы мен тиімділігі қарастырылады. Мектеп оқушылары мен жастардың мобильді оқыту арқылы білім алуға қызығушылығын арттыру және мобильді құрылғылардың мүмкіндігін білім беруге тиімді пайдалану мақаланың түйіні болып табылады. Қазіргі әлемдегі ең танымал технологияларға талдау жүргізілді. Android операциялық жүйесі – ұялы телефонның физикалық бөлігі мен бағдарламалық жасақтама арасындағы байланыс пен өзара әрекеттесуді қамтамасыз ететін ең танымал технология. Жасалған бағдарламалық өнімнің сапасы әзірлеу технологиясын дұрыс таңдауға және жобаны әзірлеу тобының құзыреттілігіне байланысты.

Түйін сөздер: мобильді технологиялар, мобильді қосымшалар, Android Studio программасы, Java, Kotlin тілдері, C/C++.

Қазіргі заманғы оқушылардың көпшілігі білім беруде мобильді технологияларды қолдануға техникалық және психологиялық тұрғыдан дайын, мобильді оқытудың әлеуетін тиімдірек пайдалану үшін жаңа мүмкіндіктерді қарастыру қажет. Бұл мәселені шешу білім беру басшыларының ұйымдастырушылық күш-жігерін, жоғары оқу орындарының оқу үдерісіне мобильді оқытудың стратегияларын, нысандары мен әдістерін енгізу бойынша ғалымдар мен педагогтардың ғылыми-зерттеу және әдістемелік жұмыстарын қажет етеді. Олар студенттерге және басқа веб-сайтқа кірушілерге университет жаңалықтарын білуге, қажетті карталарды және көптеген пайдалы ресурстарды тікелей өз құрылғыларының экрандарынан көруге мүмкіндік береді. Сыныптарында интерактивті тақтаны қолдануда үлкен жетістіктерге жеткен колледждер тақтаны ұялы телефондармен функционалды үйлестіру арқылы одан әрі алға жылжуда.

Мобильді қосымшалар арқылы пәндерді үйрену – бұл танымалдылыққа ие болудың салыстырмалы түрде жаңа тәсілі. Қазіргі уақытта қосымшалар негізінде оқытудың жаңа жүйесін құру үшін жеткілікті күшті негіз жоқ, бірақ

«Қазақстан – 2050» стратегиясы білім беру ортасында онлайн-жүйелерді оқыту және дамыту әдістемелеріне қатысты негізгі тұстарды атап көрсетеді. Жоғарыда айтылғандарға байланысты мобильді қосымшаны білім беру жүйесінде көмекші элемент ретінде пайдалану қонымды болып табылады. Мобильді құрылғылардың көпшілігі басқару, ұйымдастыру және тәжірибе алушы мамандар үшін білім беру, сондай-ақ білім алушыларды оқыту процесінде техникалық құралдармен қолдау үшін пайдалы. Бұл ретте мобильді оқытудың бірқатар артықшылықтары бар:

- білім берудің қол жетімділігі жақсарады және жеңілдетіледі, яғни, күнделікті қолданып жүрген арзан технологияларды пайдалана отырып, өз ағымында оқу мүмкіндігі көбейеді;

- оқу сұраныстары неғұрлым толық қанағаттандырылады: оқуға деген қызығушылықтар ақысыз оқу материалдары немесе подкасттар сияқты қосымша ресурстарға қол жеткізу барысында қанағаттандырылады;

- мобильді құрылғылар бәсекеге қабілеттілікті арттыруға, өмірлік дағдылар мен тәжірибелерді алуға, жұмыс әдістерін жақсартуға ықпал ететін заманауи іскерлік өмірдің бір бөлігі болып табылады;

- өзара әрекеттесу құралы ретінде байланыста болу: болып жатқан оқу процесі туралы әсерлерімен бірден бөлісу; оқытудағы ықтимал проблемаларды жақсырақ диагностикалауды және бағалауды жүзеге асыру үшін «қауіпті» топтағы білім алушыларға әлеуметтік желілер арқылы психологиялық қолдау көрсете алады;

- оқытудың басқа түрлерімен біріктіру мүмкіндігі бар;

- оқу процесін қарқындатуға мүмкіндік бар;

- білім деңгейі бүгінгі күннің сұраныстарына жауап береді. Алайда, келесі ықтимал кемшіліктерді де ескеру қажет:

- PDA (personal digital Assistants) шағын мобильді экрандары көрсетілетін ақпараттың сапасы мен түрін шектейді.

- Ұялы телефондар мен PDA сақтау мүмкіндігі шектеулі.

- Батареялар үнемі жұмыс істеуі керек, егер дұрыс жұмыс жасамаса деректер жоғалуы мүмкін.

- Олар дербес компьютерге қарағанда әлдеқайда қауіпсіз болмауы мүмкін.

- әсіресе ұялы телефондарда графикамен жұмыс жасау қиын, дегенмен 3G және 4G бұған мүмкіндік береді.

- Нарық тез өзгереді, әсіресе ұялы телефондар үшін, сондықтан құрылғылар тез ескіруі мүмкін.

- Сымсыз желілерді пайдаланатын пайдаланушылар көп болған кезде өткізу қабілеттілігі төмендеуі мүмкін.

Осыған байланысты мобильді оқыту саласының болашағы мобильді өндірушілердің, мобильді қызмет жеткізушілерінің, сондай-ақ оқыту саласының сарапшыларының бірлескен күш-жігерін талап етеді [1].

Мұғалімдер мен студенттерге оқуға, қажетті оқу материалдарын меңгеруге және білім беруге, шығармашылық жобалар жасауға бақылауға

мүмкіндік беретін мобильді құрылғыларға арналған оқыту қосымшаларының тиімділігі айқын және мыналардан тұрады:

1. *Сандық ойлау.* Бұл оларға оқуды қолжетімді етеді және оларды шынайы өмірге дайындайды. Білім беруге арналған мобильді қосымшалар сізге кез келген уақытта және кез келген жерде оқу мен пайдалану мүмкіндігін береді.

2. *Студенттер үшін икемділік.* Мобильдік оқыту дегеніміз берілген ақпаратты жақсы түсіну үшін студенттердің қосымшалар арқылы курс материалдарын қарауға, тапсырмаларды орындауға немесе сынақтардан өтуге қалаулары бойынша қол жеткізе алатынын білдіреді. Қосымша оқулықтар, сөздіктер, дәптер және жазу кітапшаларының орынына ауыстырады.

3. *Оқытушы үшін ыңғайлылық.* Ұялы телефонды пайдалануды үйренудің ең оңай жолы бұл студенттермен оқу материалдарымен бөлісу. Яғни, студент кез келген уақытта көре алатын ақпаратты, бейне немесе аудио материалдарды бере аласыз. Оқушылар дайын бейнероликтерді көру арқылы үй тапсырмасын орындай алады. Сабақ барысында оқушымен жақсы қарым-қатынас жасау мұғалім үшін оң нәтиже береді.

4. *Қызықты оқу форматтары.* Түсінікті оқыту үшін студенттерге ұнайтын және оқу материалын жақсы қабылдай алатын және тез еске түсіруді қамтамасыз ететін форматтарды қамтиды. Оларға смартфондарда жиі қолданылатын форматтар (бейнелер, интерактивті бейнелер, ойындар және т.б.) жатады [2].

Ең алдымен, бастауыш мектептерге арналған мобильді білім беру қосымшалары белгілі бір жас ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып жасалынады. Қолданбалардың интерфейсі мен функционалдығы жасөспірімдер үшін ыңғайлы және түсінікті, сонымен қатар білім беру стандарттары мен бағдарламаларына сәйкес болады.

Білім беру саласына арналған мобильді қосымшаны құрудың бастапқы қадамы осы қосымшаны пайдалану арқылы шешілуі тиіс мақсаттар мен міндеттерді анықтау болып табылады. Түпкі пайдаланушылардың қажеттіліктерін талдау және сынақтарды жасау және іске қосу, нәтижелерді бағалау, есептерді шығару, желіден тыс жұмыс істеу мүмкіндігі және т.б. сияқты қолданбаның негізгі функцияларын анықтау маңызды.

Мектептегі білім беруде мобильді білім беру қосымшаларын құрудағы негізгі міндеттердің бірі білім беру мақсаттарына сәйкес келетін мазмұнды әзірлеу болып табылады. Мазмұн ақпаратты және оқушылардың білім беру қажеттіліктеріне сәйкес болуы керек. Алдамен мобильді білім беру қосымшаларының көмегімен балалар деректерінің қауіпсіздігі мен құпиялығын қамтамасыз етілуі керек. Қолданба әзірлеушілері құпиялылық заңдарының сақталуын белсенді түрде қамтамасыз етуі және оқушылардың жеке деректерін қорғау үшін күшті қауіпсіздік шараларын қолданылады.

Мобильді қосымша – оқу процесін ақпараттандырудың ең практикалық шешімі. Мұндай бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу үшін бағдарламалау тілдерін білу және кодтың функционалдығын құрылымдауға арналған бірқатар

арнайы кітапханаларды қамтитын сәйкес құрылым қажет. Келесі операциялық жүйелер (ОЖ) негізгі мобильді қосымшалар санатына сәйкес келеді: Android, iOS. Басқа да көптеген операциялық жүйелер бар: Windows Phone – Microsoft негізіндегі, Android технологияларының ұрпағы болып табылатын HarmonyOS.

Қазіргі әлемде мобильді қосымшаларды әзірлеу үшін көптеген түрлі платформалар мен фреймворктер қолданылады. Ең жиі қолданылатын және тиімді фреймворктарға мыналар жатады:

1. Xamarin.Forms – Visual Studio біріктірілген әзірлеу ортасында (IDE) жұмыс істеу үшін Microsoft әзірлеген.

– Бағдарламалау тілі – C#.

– Қолдау көрсетілетін платформалар: Android, iOS, UWP1.

2. Flutter – Google әзірлеген. Бұл даму құралдарының жиынтығы. Фреймворк Android және iOS үшін мобильді қосымшаларды жасауға арналған бастапқы кодпен жалпыға қолжетімді.

– Бағдарламалау тілі – Dart.

– Қолдау көрсетілетін платформалар: Android, iOS.

3. Android Studio – мобильді платформаның бағдарламалық жасақтамасын әзірлеуге арналған жеке IDE болып табылатын бағдарламалық құрал. Оның графикалық пайдаланушы интерфейсін жылдам жобалауға мүмкіндік беретін Drag-n-Drop функциясы бар.

– Бағдарламалау тілі – C/C++, Java.

– Қолдау көрсетілетін платформалар: Android.

Мобильді бағдарламалық жасақтаманың бәкендтерін әзірлеуге арналған қазіргі шешімдер Dart, Java, Kotlin, C# тілдерінде жазылған қолданбалар болып табылады. Мұнда әрбір бағдарламалау тілі үшін қысқаша сипаттама берілген:

– Dart – нақты код құрылымы бар сыныпқа бағытталған программалау тілі. Ресурстарды тұтыну тұрғысынан Dart өнімділігінің бірқатар артықшылықтарына ие.

– Java – объектіге бағытталған тілдерге жатады, бұл бағдарламалық құрал үшін құралдарды әзірлеуді ыңғайлы етеді.

– Kotlin – қатты статикалық терілген бағдарламалау тілі болып саналады. Тіл Java виртуалды машинасының негізінде жасалған. Java-ға қарағанда өнімдірек.

– C#, өз кезегінде, арнайы орындалу ортасы (CLR). C#, Java сияқты, байт-кодқа құрастырылады. C# тілінің ерекшелігі – терең аппараттық бағдарламалау және сонымен бірге ресурстарды шығарудың ең жылдам жүйесі бар.

– JavaScript – Java тілінің үстіне құрастырылған және HTML құжатына қолданылатын динамикалық бағдарламалау тілі.

Графикалық пайдаланушы интерфейсін әзірлеу үшін қазіргі орналасу тілдері:

– XAML/XML – тегтер иерархиясы түріндегі графикалық интерфейсті құруға мүмкіндік береді. Жоғарыдан төменге қарай толтырылған қабаттар

жасалады.

– Drag&Drop конструкторы – қажетті элементтерді орналасуға сүйреп апару арқылы пайдаланушы интерфейсін еркін жобалауға мүмкіндік береді. Элементтердің серверлік және алдыңғы бөліктерде де өзгертуге болатын көптеген қасиеттері бар [3].

Қорытындылай келе, мобильді қосымшаның болуы оқушыларға кез-келген уақытта, тіпті Интернет желісі болмаса да, оны мобильді құрылғыдан іске қосуға және теориялық материалды зерттеуге мүмкіндік беретінін атап өтуге болады. Мобильді қосымшалар ең кең аудиториямен тиімді әсер ету құралдарының біріне айналуға қолданбаны әзірлеу, әрине, көп уақыт пен күш жұмсайды, бірақ оқуды ілгерілетудің басқа құралдарына бағынбайтын мақсаттарға қол жеткізуге әкеледі. Мобильді қосымшаны пайдалану кезінде жүзеге асырылуы мүмкін интерактивті басқарылатын өзін-өзі оқыту принципін енгізу сонымен қатар ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың білім алушының танымдық және әлеуметтік қызметіне деструктивті әсерін азайтуға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Жахиена А.Г., Мизамова Г.Н., Вахитова А.Х. Техникалық ЖОО-ның оқу процесінде мобильді оқыту технологиясы // Вестник НИА РК. <https://journal.neark.kz/wp-content/uploads/pdf/2023-3/05>.

2 Balabekov K.N., Khairulla Sh.T. Создание цифрового мобильного приложения по методам обучения разделу «Электричество и магнетизм» на базе Android Studio. <https://cyberleninka.ru/article/n/sozdanie-tsifrovogo-mobilnogo-prilozheniya-po-metodam-obucheniya-razdelu-elektrichestvo-i-magnetizm-na-baze-android-studio/viewer>

3 Муратова Т. Г. Мобильді қосымшаларды қолдану арқылы оқушыларға информатика пәнін оқытудың белсенді тәсілі // Молодой ученый. – 2023. – № 10 (457). – С. 247-250.

4 Несіпбай Н.А., Кузенбаев Б.А. Интерактивті Оқыту Технологиясы: Мобильді Қосымша Құрастыру. https://repo.kspi.kz/bitstream/handle/123456789/6364/alt-chtenia-17-02-2023-1_864-867.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

ҒТАМР 81.93.29

КОМПЬЮТЕРЛІК КРИМИНАЛИСТИКА ҚҰРАЛДАРЫН ДАМЫТУДАҒЫ COMPUTER FORENSIC TOOL TESTING (CFTT) ЖОБАСЫНЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Қ.Б. Бұланов

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Бұл мақалада компьютерлік Криминалистика құралдарын дамытудағы Computer Forensics Tool Testing (CFTT) рөлі мен маңызы зерттелген. CFTT – бұл компьютерлік криминалистика мақсатында қолданылатын құралдар мен программалық жасақтаманы бағалау және сертификаттаумен айналысатын тәуелсіз зертхана. Бұл мақалада CFTT-дің осындай құралдардың сенімділігін, дәлдігін және тиімділігін қамтамасыз етудегі маңыздылығын ашады және компьютерлік криминалистика нәтижелерінің заңды қолданылуын қамтамасыз ету үшін стандарттар мен озық тәжірибелерді сақтаудың маңыздылығын талқылайды.

Түйін сөздер: Компьютерлік криминалистика, Computer Forensic Tool Testing, NIST, ақпараттық қауіпсіздік, форензика.

Computer Forensic Tool Testing (CFTT) – АҚШ-тың ұлттық стандарттар және технологиялар институты (NIST) әзірлеген, компьютерлік форензика құралдарын сынау туралы толық ақпарат беретін зерттеу жобасы. Ол компьютерлік форензикада қолданылатын құралдардың қабілетін тексеруге және бағалауға арналған жоба болып табылады [1].

Ұлттық стандарттар және технологиялар институтындағы (NIST) computer Forensic Tool testing (CFTT) жобасының мақсаты – құралдардың жалпы сипаттамаларын, тестілеу процедураларын, тестілеу критерийлерін, тест жиынтықтарын және сынақ жабдықтарын әзірлеу арқылы компьютерлік криминалистикалық программалық жасақтаманы тестілеу әдістемесін әзірлеу болып табылады. Нәтижелер құралдарды жақсарту, құралдарды өндірушілеріне, пайдаланушыларға компьютерлік криминалистика құралдарын сатып алу және пайдалану туралы негізделген шешімдер қабылдау үшін және мүдделі тараптарға құралдардың мүмкіндіктерін түсіну үшін қажетті ақпаратты береді. Криминалистикалық программалық құралдардың тестілеудің дәл және объективті нәтижелерін үнемі шығаруын қамтамасыз ету үшін мүмкіндіктер

қажет. Компьютерлік криминалистика құралдарын сәйкестігі мен сапасын тестілеудің жалпыға бірдей танылған халықаралық әдістемелеріне негізделген.

NIST әзірлеген Computer Forensic Tool Testing жобасында тестілеу әдістемесі функционалдылыққа бағытталған. Сот-медициналық тергеу қызметі жеке функцияларға немесе санаттарға бөлінеді, мысалы, қатты дискіні жазудан қорғау, диск кескіндерін жасау, жолдарды іздеу және т.б. содан кейін әр санат үшін тестілеу әдісі жасалады [2].

CFTT тестілеу процесін құқық қорғау органдарының өкілдерінен тұратын басқару комитеті басқарады. Қазіргі уақытта басқару комитеті мен CFTT қызметкерлері нақты тестілеу үшін берілген санаттағы зерттеу құралдары тестілейді. Сонымен қатар программалық жасақтаманы жасаушы өзінің құралын тексеруді сұрай алады, алайда басқару комитеті қандай құралдарды сынау туралы шешімді өзі қабылдайды.

Құрал санатының спецификациясын дайындау процесі.

Басқару комитеті құралдар санатын және кем дегенде бір құралды таңдағаннан кейін, даму процесі келесідей болады:

– NIST және құқық қорғау органдарының қызметкерлері талаптары, бекітулері және сынақ жағдайлары бар құжатты әзірлейді. Бұл құжат «құрал санатының спецификациясы» деп аталады.

– Құрал санатының спецификациясы онлайн режимінде компьютерлік криминалистика қоғамдастығы мүшелерінің сараптамалық бағалауы және басқа мүдделі тараптардың қоғамдық талқылауы үшін орналастырылады.

– Тиісті түсініктемелер мен шолулар спецификацияға енгізіледі.

– Бұл құралдар санаты үшін сынақ ортасы әзірленеді [3].

Құралды сынау процесі.

Санат спецификациясы жасалып, құрал таңдалғаннан кейін тестілеу процесі келесідей болады:

Сызба 1. Тестілеу процесі.

CFIT шенберінде бірнеше бөлімдер бар, олардың әрқайсысы компьютерлік форензика құралдарын сынаудың белгілі бір аспектілеріне бағытталған [1].

Жүктеу құралдары: бұл бөлімде қатты дискілер немесе флэш-дискілер сияқты деректер қоймаларының мазмұнына қол жеткізу үшін компьютерлік форензиканы жүктеу құралдарының мүмкіндіктері бағаланады. Жүктелетін медианы құру тәсілдері, сондай-ақ олардың сенімділік дәрежесі және цифрлық дәлелдерді алу үшін қолданылуы тексеріледі.

Деректерді алу құралдары: бұл бөлім қатты дискілер, флэш-дискілер, мобильді құрылғылар және желілік ресурстар сияқты әртүрлі көздерден деректерді жинау, алу және қалпына келтіру үшін компьютерлік форензика құралдарының мүмкіндіктерін тексереді. Алынған деректерді талдау және түсіндіру құралдарының үйлесімділігі мен тиімділігі де тексеріледі.

Дискілік кеңістікті талдау: бұл бөлім дискілік кеңістікті талдау және визуализациялау құралдарын бағалауға бағытталған. Құралдардың файлдық жүйелерді, каталогтарды, файлдарды және метадеректерді көрсету және файл құрылымдарында сандық дәлелдерді талдау және іздеу мүмкіндігі тексеріледі.

Желілік әрекетті талдау: бұл бөлімде желілік әрекетті талдау және ықтимал зиянды әрекеттерді анықтау құралдары бағаланады. Компьютерлік форензика құралдарының желілік белсенділікті анықтау, Желілік қосылыстар

мен хаттамаларды бақылау, деректер пакеттерін талдау және бұзу немесе шабуыл іздерін анықтау қабілеті тексеріледі.

Мобильді құрылғыларды зерттеу: бұл бөлім смартфондар мен планшеттер сияқты мобильді құрылғылармен жұмыс істеуге арналған компьютерлік форензика құралдарын бағалайды. Құрылғылардан деректерді алу, файлдық жүйелер мен дерекқорларды талдау, жойылған деректерді қалпына келтіру және сандық дәлелдерді анықтау мүмкіндігі тексеріледі.

Сонымен қатар, Computer Forensic Tool testing (CFTT) жобасында бұлтты қызметтер, деректер базасының криминалистикалық сараптамасы, жойылған файлдарды қалпына келтіру, электрондық поштаны талдау, хэш талдау, P2P талдау, Құпия сөзді қалпына келтіру сияқты т.б бөлімдері бар.

Бұл бөлімдердің біреуін таңдаған жағдайда, қажетті техникалық параметрлерді таңдау арқылы құралдар тізбесін көруге болады.

Home > Search

Searching for forensic tools and techniques by functionality

Search Results for Disk Imaging: 16 tools / techniques found

(Note: search results are displayed in alphabetical order. The ordering of these results does not and is not intended to imply recommendation or endorsement by NIST. Tool and technique information is provided by the developer. Any mention of commercial or non-commercial products is for information only and does not imply that a product has been tested.)

Result 1 of 16

Atola Insight Forensic

Version: 4.8

Release Date: April 2014

Available Test Reports:

Developer: Atola Technology

Developer Website: <http://atola.com/>

URL to Tool / Technique Description: <http://atola.com/products/insight/>

Technical Parameters reported by developer:	Tool host OS / runtime environment	Supported evidence interfaces	Supported target/destination interfaces	Types of data that may be acquired	Supported acquisition methods	Supported image file formats	Support for restoring the contents of an image file to a device	Digest hash algorithms	Data encryption
	Windows	IDE / SATA	SATA	whole drives/devices	disk-to-disk copy (clone)	raw (dd)	image file restore supported	MD5	no integrated support for data encryption
		SATA	USB 3 (at native speeds)	partitions	disk-to-file copy (image)	Expert Witness (.e01)		SHA1	
		SAS	Ethernet	user-defined sector range				SHA2-256	
		PCIe						SHA2-512	
		USB 3 (at native speeds)							
		CompactFlash							
		SD card							

Сурет 1. Computer Forensic Tool testing (CFTT) іздеу арқылы шыққан құралдар тізбесі [1].

Қорытындылай келе, Computer Forensic Tool Testing (CFTT) компьютерлік криминалистиканы дамытудың маңызды және ажырамас бөлігі екенін атап өткен жөн. Ол сот сараптамаларын жүргізу және компьютерлік қылмыстарды тергеу кезінде қолданылатын құралдардың сенімділігі мен дәлдігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

CFTT деректерді алу, желілік әрекеттерді талдау, жойылған ақпаратты қалпына келтіру және оқиғаларды қайта құру сияқты салаларда қолданылатын компьютерлік құралдар мен программалық жасақтаманы жүйелі және жан-жақты тексеруге мүмкіндік береді.

CFTT-тің негізгі мақсаты-компьютерлік сот-медициналық құралдардың өнімділігін тексеру және бағалау үшін стандарттар мен әдістемелер жиынтығын

құру. Бұл сот сарапшылары мен құқық қорғау органдарына тергеу мен сараптама жүргізу үшін ең қолайлы және сенімді құралдарды таңдауға және пайдалануға мүмкіндік береді [4].

Дегенмен, қазіргі әлемде компьютерлік қылмыскерлер өздерінің әдістерін үнемі жетілдіріп отырады және жаңа технологияларды қолданады, бұл криминалистер мен олардың құралдары үшін үнемі қиындықтар туғызады. Сондықтан тест жинақтары мен әдістемелерін үнемі жаңартып, өзектендіріп отыру қажет, сондықтан олар жаңа қауіптер мен сын-қатерлерге сәйкес өзекті және тиімді болып қалады [5].

Сондай-ақ, CFTT компьютерлік криминалистиканы дамытудың түпкі мақсаты емес екенін атап өткен жөн. Компьютерлік қылмыстарды тергеу мен жолын кесуде қолданылатын құралдар мен әдістерді жақсарту үшін осы саладағы зерттеулер мен әзірлемелерді жалғастыру маңызды.

Сонымен, computer Forensic Tool Testing компьютерлік қылмысқа қарсы күресте маңызды құрал болып табылады. Ол қылмыскерлермен тиімді күресуге және жаңа қылмыстардың алдын алуға мүмкіндік беретін компьютерлік криминалистика құралдарының сенімділігі мен дәлдігін қамтамасыз етеді. Үнемі өзгеріп отыратын технологиялық ортаны ескере отырып, компьютерлік қылмыскерлерден бір қадам алда болу үшін CFTT дамытуды және жетілдіруді жалғастыру қажет.

Қолданылған әдебиеттер

1 Ұлттық стандарттар және технологиялар институтының (NIST) (CFTT) компьютерлік криминалистика құралдарын сынау жобасы. URL: <https://www.cftt.nist.gov/>.

2 Philip Clark «Digital Forensics Tool Testing – Image Metadata in the Cloud», 2011.

3 James R. Lyle, Ph.D. «NIST CFTT: Testing Disk Imaging Tools», 2021.

4 Nelson, Bill, Phillips, Amelia, and Enfinger, Erik. «Guide to Computer Forensics and Investigations.» Cengage Learning, 2019.

5 Peterson Gilbert. «Testing digital forensic tools: A systematic approach.» Digital Investigation, vol. 9, № 2, 2012. – P. 104-113.

ҒТАМР 64.29.23

МАҚТА МАТАСЫНА АНТИМИКРОБТЫҚ ҚАСИЕТ БЕРЕТІН НАНОЖАБЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖАСАУ

А.Т. Алтынбаева, Б.А. Жақсыбекова

Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ.

Мақта маталарының осы күнге дейін өзінің гигиеналық қасиетімен тұтынушыларды қанағаттандырады, мақта матасын тұтыну кезінде әртүрлі әрлеу-өңдеу кезінде ұқыпты болу керек. Мақта матасын жуғаннан кейін қыртыстану қасиеті жоғары болып келеді. Сондай-ақ, текстиль материалдарын эксплуатация кезінде олар микроорганизмдерге және жарыққа тұрақсыз болып келеді. Осындай қасиеттерді арттыру үшін аппреттер қолданады. Тозуға төзімділік, беріктілік, аз қыртыстанушылық, отқа төзімділік, форматұрақтылық, гриф беру және т.б. қасиеттерді беру кезде жаңа формальдегидсіз аппреттерді ойлап табу ғылыми жұмыстары жүргізілуде.

Түйін сөздер: мақта матасы, аппрет, антимикробтық, поливинилспирті, малеин қышқылы, күміс ионы, глицерин.

Қазіргі кезде дүние жүзінде жаңа талшықты материалдарды өндіруде және оның қоршаған ортаға әсер етуі негізінде көптеген жұмыстарының сан алуан түрлі зерттеулер мен жұмыстар жүргізілуде.

Текстиль өндірісінің эффективтілігін жоғарлату мақсатында соңғы өңдеу өндірісінде бәселелестікке қабілетті және технологиясы қауіпсіз, отандық, суда еритін формальдегидсіз препараттарды өндіру жұмыстары жүріп жатыр.

Тұтынушылардың товарды алу кезде олардың бірінші мән беретіні оның «Био» немесе «100 % табиғи» осы сұраныстарды қанағаттандыру мақсаттарында антимикробты өңдеу жұмыстары жүргізіледі. Антимикробты сіндіру ол медицинада әртүрлі материалдарында қолданылған. Ең алғашқы текстильдік матаға антисептикалық зат ретінде мысты тұз, хлоргексидин биглюконат және метацид заттарын сіндірген болатын. Препараттың салмағына қарай матаның салмағының 3-9 %-ын алатын.

Қазіргі кезде барлық химиктердің, медиктердің, текстильщиктердің және биологтардың ғылыми жұмыстарында қолданылатын материалдарына дәрілік препараттарды сіндіру жұмыстарымен айналысуында.

Мақта матасын биоқұрылымының бұзылудан қорғау. Текстиль материалдарының биоқұрылымының бұзылудан қорғау келесі тәсілдермен жүзеге асады.

- микроорганизмдер қоректенбейтін текстиль материалдарын ойлап табу;
- микроорганизмдердің пайда болатын сияқты оларды жоя алатын текстиль материалдарын ойлап табу.

Жұмыстың негізгі мақсаты ол текстиль материалдарының антимикробтық қасиет беру және механикалық қасиетін арттыру болып табылады. Суда еритін полимерлер поливинилспирті, малеин қышқылы, күміс ионы және глицерин химиялық заттар қолданылды.

Үлгілерді сынаудан кейінгі ұзу жүктемесінің қорытындысы.

№	Концентрация				Ұзу жүктемесі (биобұзылуға дейін және биобұзылудан кейін) Н
	ПВС г/л	МК г/л	Ag ⁺ мл/л	Глицерин мл/л	
Құрам 1	20	10	100	50	203/144
Құрам 2	10	5	100	50	246/120
Құрам 3	5	5	100	50	192/17
Құрам 4	20	5	100	50	221/26
Құрам 5	10	10	100	50	232/25
Құрам 6	10	5	200	50	265/34
Құрам 7	5	5	200	50	134/37
Құрам 8	20	5	200	50	161/56
Құрам 9	10	10	200	50	260/36
Өңделмеген мата					225/23

Үлгілерді сынаудан кейінгі ауаөткізгіштігінің қорытындысы.

№	Концентрация				Ауаөткізгіштігі Дм ³ /м ² *сек
	ПВС г/л	МК г/л	Ag ⁺ мл/л	Глицерин мл/л	
Құрам 1	20	10	100	50	223
Құрам 2	10	5	100	50	225
Құрам 3	5	5	100	50	221
Құрам 4	20	5	100	50	226
Құрам 5	10	10	100	50	221
Құрам 6	10	5	200	50	225
Құрам 7	5	5	200	50	220

Құрам 8	20	5	200	50	219
Құрам 9	10	10	200	50	222
Өңделмеген мата					134

Тәжірибелік зерттеу кезінде суда еритін полимерлер көмегімен текстиль материалдарына тұтынымдық қасиет берілді. Зерттеу жұмыстың тақырыбына сәйкес толықтай суда еритін полимерлер ғана қолданылды. Зерттеу жұмыстың негізгі мақсаты ол текстиль материалдарының механикалық қасиеттерін арттыру болды. Суда еритін полимерлер поливинилспирті, малеин қышқылы, күміс ионы және глицерин қолданылды. Қолданылған препараттардың әртүрлі концентрациясы алынды және әртүрлі температурада сыналды. Поливинилспирті және малеин қышқылы мақта матасына аз қыртыстанғыштық қасиет беру мақсатында алынды. Ал, күміс ионы мақта матасы антимикробтық қасиет беру мақсатында қолданылды. Алынған қорытынды нәтижелердің оптималды қорытынды көрсетті. Мақта матасына антимикробтық қасиет берілгендіктен оның өңделмеген мақта матасына қарағанда тұрақты болды. Тәжірибе кезінде тұтынымдық қасиет беру кезінде бірінші қасиетін жоғарлату кезінде екінші қасиетін төмендетіп алмау жұмыстары қарастырылды. Тәжірибелік нысанды, яғни, мақта матасын сынау кезінде нысанға аз қыртыстанғыш қасиет берілді, ауа өткізгіштігі жоғарлады және антимикробтық қасиет берілді. Тәжірибелік жұмыс кезінде аппреттеуші заттар қолданылды. Қолданылған аппреттер өңделген матаның механикалық қасиеттеріне оң қорытындылар берді. Тәжірибелік зерттеуден кейін мақта матасының үлгісін электро-микроскопиялық тәсілмен аппреттеуші зат пен мақта талшығының целлюлозамен байланысы талданды. Текстиль материалдарына тұтынымдық қасиет беру кезінде адам организміне зиянды препараттар қолданылмады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Дюсенбиева К.Ж, Таусарова Б.Р, Кутжанова А.Ж., Разработка целлюлозных материалов с антибактериальными свойствами, полученные золь гель методом // Химический Журнал Казахстана. – 2015. – №3. – С.95-99.

2 Таусарова Б.Р. Маукенова А.Н. Разработка новых антимикробных материалов на целлюлозной основе и наносеребра // Международная научно-практическая конференция «Инновационное развитие пищевой, легкой промышленности и индустрии гостеприимства», г. Алматы, 17-18 октября 2013. – С 366-368.

ГРНТИ 67.09.05

РЕЛЕВАНТНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РУЛОННЫХ КРОВЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Е.Т. Әуесхан

Магистрант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана

А.А. Джумабаев

Асс. профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана

В данной статье рассмотрены различные аспекты современных строительных тенденций, особенностей мягких и бесчердачных кровельных систем. Обсуждаются преимущества и недостатки битумных и наплаваемых кровельных материалов, а также рулонных покрытий. В тексте подчеркивается важность грамотного выбора кровельного материала в зависимости от конкретных условий строения, уклона крыши, и других факторов. Также подчеркивается актуальность использования современных технологий в строительстве, что способствует долговечности, надежности и эффективной теплоизоляции кровельных систем.

Ключевые слова: кровля, рулон, крыша, многоэтажные здания, материалы.

Кровля представляет собой один из ключевых конструктивных элементов здания. Она играет важную роль в обеспечении защиты от осадков, солнечных лучей и ветра. В летнее время крыша должна выдерживать изменения температуры, а зимой обеспечивать устойчивость к нагрузке от снега. При выборе материала для кровли учитываются такие параметры, как пожаробезопасность, механическая прочность и устойчивость к влаге. Также важно, чтобы крыша гармонично сочеталась с фасадом здания.

Сегодня потребителям при выборе битумного материала для кровли приходится столкнуться с дополнительными трудностями. Существует множество вопросов, таких как выбор надежных и качественных элементов строительных материалов, которые соответствуют требованиям кровли. В сравнении с прошлым, когда выбор был ограничен, современный рынок предлагает много различных вариантов.

Одним из наиболее популярных материалов для покрытия кровли считается мягкая кровля, и выбор подходящего покрытия становится еще более сложным из-за разнообразия вариантов на рынке строительных материалов.

Для создания крыш применяют разнообразные мягкие материалы, такие как:

- рулонные;
- мастичные;
- комбинированные [1].

Крыши, выполненные из рулонных мягких материалов, изготавливаются из стекловолокна и синтетического сырья. Этот вид кровли идеально подходит для зданий с небольшим уклоном. Рулонные кровли характеризуются тем, что в их состав входят элементы, практически не поддающиеся гниению, что делает их долговечными. Кроме того, такие кровли часто применяются в регионах с переменчивым климатом. Важным преимуществом этих кровель является высокий уровень теплоизоляции.

Наиболее широко используемым материалом для покрытия крыш является битум. Он пользуется высокой популярностью на строительном рынке благодаря своей универсальности, легкости укладки на крышу любой формы и стиля. Битумная кровля обладает высокой прочностью по сравнению с альтернативными материалами и доступна по цене, что облегчает ее доступность для строителей. Тем не менее, у нее есть и недостатки, такие как более короткий срок службы по сравнению с некоторыми альтернативами, что делает ее особенно актуальной в сухих регионах [2].

Для плоских крыш идеальным выбором считается наплавляемая кровля, которая выделяется продолжительным сроком службы. Этот вид кровли привлекателен своей высокой гидроизоляцией, устойчивостью к резким изменениям температуры, долговечностью и прочностью. Ее качество определяется составом специального полотна, что делает ее популярным выбором для заводских крыш и многоэтажных домов.

Медная кровля считается наиболее долговечным материалом для покрытия крыш, имея срок службы более 100 лет [3]. Ее высокая гибкость и прочность делают медь практичным выбором для крыш, что обуславливает ее популярность в различных регионах страны.

Исходя из указанных свойств, можно сделать вывод о том, что мягкая кровля занимает лидирующее положение на строительных рынках. В дополнение к физическим характеристикам, мягкие кровли также придают зданиям привлекательный эстетический облик. Каждый вид кровли обладает своими преимуществами, и ключевым моментом является правильный выбор в соответствии с особенностями конкретного строения.

В строительстве также широко используются твердые кровельные материалы, обычно представляющие собой различные виды штучных покрытий. Однако во многих случаях строители предпочитают кровли из рулонных материалов.

Кровельный ковер представляет собой структуру, состоящую из нескольких слоев рулонных материалов. Подкладочные материалы (беспокровные) укладывают в нижний слой ковра, а верхний слой формируют из покровных материалов, имеющих покровный слой из тугоплавкого битума и

посыпку, такую как крупнозернистая (К), мелкозернистая (М) или пылевидная (П) [4-5].

В производстве рулонных материалов выделяют основные и бесосновные виды. Основные материалы создают путем обработки основы (стеклоткани, асбестовой бумаги, кровельного картона и др.) дегтями и битумами. Бесосновные материалы получают в виде полотнищ определенной толщины, применяя прокатку смесей, полученных из органического вяжущего (чаще всего битума), наполнителя (минерального порошка или измельченной резины) и добавок (антисептика, пластификатора).

В современном строительстве широко применяются совмещенные покрытия, также известные как бесчердачные [6]. Их роль весьма значима, поскольку они выполняют функцию несущих элементов, где нижняя поверхность одновременно служит потолком помещения, а верхняя несет элементы кровли. В отличие от чердачных крыш, бесчердачные покрытия имеют незначительные уклоны, и выбор материала для кровли зависит от уклона самой крыши.

В основе бесчердачных покрытий часто лежат железобетонные плиты. Также широко используются легкие плиты, не требующие выравнивания поверхности, и двойные дощатые настилы, уложенные на стропила или фермы. Основания создают из материалов, соответствующих проекту в части прочности, жесткости, уклонов и расположения водосточных труб.

Практика показывает, что большинство проблем при эксплуатации плоских кровель связаны с некомпетентным и нерациональным выполнением работ, а также неправильным выбором теплоизоляционных и клеящих материалов, а не с ошибочной конструкцией самой кровли. Грамотно уложенная плоская кровля обеспечивает долгий срок службы, повышает пожарную безопасность здания и в целом обеспечивает эффективную теплоизоляцию. Современные кровельные системы предоставляют возможности для создания долговечных и надежных плоских кровель, что помогает снизить теплопотери и сэкономить на эксплуатационных расходах.

Литература

1 Веденеев Б.В. Прогрессивная технология устройства рулонных и мастичных кровель. Учеб. Пособие. – Н.Новгород: Изд-во Нижегород. госуниверситета, 1992. – 58 с.

2 Рахимов Р.З. Современные кровельные материалы. – Казань: Центр инновационных технологий, 2001. – 432 с.

3 Турчанинов В.И. Технология кровельных и гидроизоляционных материалов: учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2012 – 284 с.

ҒТАМР 31.17.15

ТЕМІР НЕГІЗІНДЕГІ НАНОБӨЛШЕКТЕРДІ АЛУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

А.С. Дарменбаева, А.А. Орынбекова

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Д.М. Аубакирова

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ.

Бұл мақала темір нанобөлшектерін синтездеу және алынған темір нанобөлшектерінің қасиеттерін зерттеуге арналған. Синтездеудің оңтайландырылған әдістері калий гуматы тұрақтанған темір нанокөміршіктерін алуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде алынған темір нанобөлшектерінің ары қарай катализатор немесе медицинада қолдануға болады.

Түйін сөздер: темір нанобөлшектері, магнетит, калий гуматы, рентгенфазалық дифракция, инфрақызыл спектроскопия.

Соңғы жылдары наноматериалдарды алудың және олардың қасиеттерін зерттеудің әртүрлі әдістеріне арналған зерттеулерге қызығушылық артып келеді. Беттік қасиеттерінің елеулі үлесі, жоғары ішкі кернеулер, бір доменді құрылымға байланысты пайда болатын ерекше магниттік сипаттамалар, артық бос энергияның жоғары деңгейін анықтайтын өлшемдік фактор, жоғары каталитикалық қасиеттер сияқты өзіндік ерекшеліктеріне байланысты нанобөлшектер металлургия, электроника, биологиялық, химиялық және фармацевтикалық салаларда қолданыс саны артуда [1-2].

Нанокристалды (нанокұрылымды, нанофазалық, нанокөміршік) материалдар әдетте жеке кристаллиттер немесе олардың құрылымдық негізін құрайтын фазалардың өлшемі кем дегенде бір өлшемде 100 нм-ден аспайтын материалдар ретінде түсініледі [3].

Темір оксидінің нанобөлшектері мен магниттік сұйықтықтар коллоидтық химияның дәстүрлі объектілері болып табылады. Темір оксидінің нанобөлшектері қол жетімділігіне, өндірістік процестердің жоғары технологиялық тиімділігіне және адам ағзасы үшін төмен уыттылығына байланысты өнеркәсіп пен медицина үшін перспективалы материалдар болып табылады. Нанокөміршік жабындардағы және магниттік сұйықтықтардағы темір оксидінің нанобөлшектері аэроғарыш өнеркәсібінде, әскери технологияда, құрылыста, робототехникада және т.б. қолданылады. Медицинада оларды биологиялық белсенді және дәрілік заттардың

тасымалдаушылары, магнитті-резонансты бейнелеуге арналған контрастты материалдар, биосенсорлар және т.б. ретінде пайдаланады [4-5].

Нанобөлшектерді алу үшін негізінен физикалық және химиялық әдістер қолданылады. Физикалық әдістер әдетте жоғары энергия шығынын талап етеді, бұл соңғы өнімнің өзіндік құнын арттырады. Химиялық, әсіресе сұйық фазалық әдістерді қолдану дайын өнімнің өзіндік құнын төмендетуге мүмкіндік береді, сонымен қатар, кейбір жағдайларда белгілі бір технологиялық артықшылықтарға ие, мысалы, химиялық әдістерді қолдана отырып, нанобөлшектердің өлшемі мен пішінін бақылау мүмкіндігі, тар өлшемді үлестіріммен нанобөлшектерді алу, тұрақты магниттік сұйықтықтар мен жоғары сапалы композиттік жабындарды алу.

Осы тақырыпқа арналған жұмыстардың көптігіне қарамастан, берілген мөлшері мен құрылымы бар темір оксидінің нанобөлшектерін алудың көптеген аспектілері қосымша зерттеулерді қажет етеді. Осыған байланысты қазіргі уақытта берілген өлшемдері мен магниттік сипаттамалары бар темір оксидінің нанобөлшектерін алудың жаңа әдістерін жасау немесе қолданыстағы әдістерді жетілдіру міндеті өзекті болып табылады.

Бұл зерттеудің мақсаты – әдебиетте келтірілген металл нанобөлшектерін алудың заманауи әдістерінің негізінде темір нанобөлшектерін алу және олардың қасиеттерін зерттеу болып табылады.

Су ерітінділерінен үлгілерді синтездеу үшін келесі реактивтер пайдаланылды: $\text{FeCl}_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$ және $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$; аммоний гидроксиді, 25 масс. % су ерітіндісі; калий гуматы.

Әдебиеттерді шолу нәтижесінде табиғи текті молекулалар тұрақтандырғыш ретінде кеңінен қолданылатыны анықталды. Осылайша, гумин қышқылдары металдар мен оксидтердің бетін тұрақтандырғыш ретінде қолданылған жұмыстардың жеткілікті саны белгілі. Гуматтарды тұрақтандырушы агент ретінде таңдау олардың нанобөлшектердің бетіне жоғары жақындығымен, биоүйлесімділігімен және сулы ерітінділердегі жақсы коллоидтық тұрақтылығымен түсіндіріледі. Қазіргі уақытта гумин қышқылының және оның туындыларының темір оксидтерінің бетінде адсорбциясын сипаттайтын бірқатар басылымдар бар [6].

Жұмыстар магнетит және гематит нанобөлшектері үшін тұрақтандырғыш ретінде натрий гуматын қолдану коллоидтық жүйенің тұзды ерітінділерде де тұрақтылығын айтарлықтай арттырады, нанобөлшектердің агрегациясын және олардың кең рН диапазонында шөгуін болдырмайтынын көрсетеді. Сондай-ақ авторлар гумин қышқылы мен оның туындылары магнетит нанобөлшектерінің беттік зарядын оның мөлшеріне байланысты өзгертетінін анықтады [7].

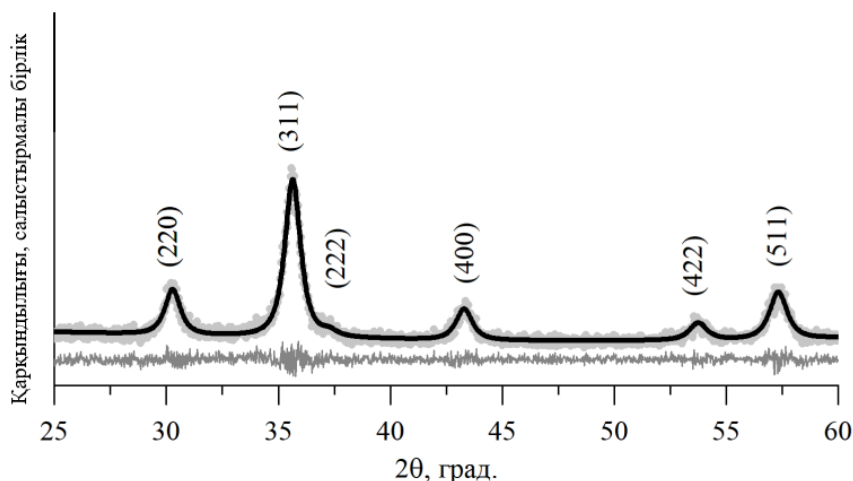
Fe_3O_4 -ГК темір оксидінің наноөлшемді үлгісінің синтезі белгілі әдіс бойынша жүргізілді [8]. Ол үшін алдымен $\text{FeCl}_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$ (4,3 г) және $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ (11,6 г) сулы ерітіндісінен сәйкесінше 1:2 тұз қатынасында су моншасында жоғары температурада (80 °C) жүргізілді. Температура реакциялық қоспаға орналастырылған термометр арқылы өлшенді. Қара тұнба пайда болғаннан кейін алынған коллоидты ерітінді сол температурада жарты сағат ұсталды,

содан соң бөлме температурасына дейін салқындалды, одан кейін оны магнитпен жинап, бірнеше рет тазартылған сумен жуып, 4 сағат бойы 40 °C температурада вакуумда кептірілді.

Алынған бөлшектердің құрылымын, өлшемін және таралуын растау үшін рентген-фазалық дифракция (РФД) және инфрақызыл спектроскопия әдісі қолданылды.

Үлгінің дифракциялық профильдері (1-сурет) Fe_3O_4 магнетит фазасының кристаллографиялық анықтамалық картасымен жақсы сәйкес келеді. 30,1, 35,4, 37,1, 43,1, 53,4 және 56,9 ° рефлекстер сәйкесінше (220), (311), (222), (400), (422), (511) кристаллографиялық жазықтықтарға сәйкес келеді.

Алынған үлгілердің кристалдылық дәрежесі жоғары екенін көруге болады, сонымен қатар басқа фазаларға сәйкес келетін шағылысулар байқалмайды. Тұтас ұнтақ үлгісін модельдеу (WPPM) әдісінің көмегімен алынған кристалдық құрылымдардың негізгі кристаллографиялық параметрлері есептелді.

Сурет 1. Fe_3O_4 -ГК үлгілерінің дифракциялық профильдері. Сұр нүктелер – тәжірибелік профиль, қара сызықтар – WPPM әдісін қолдану арқылы анықталған, қара белгілер – PDF №19-0629 кристаллографиялық картасының анықтамалық сызықтары.

Синтезделген магнетит үлгілерінің кристаллографиялық келесідей параметрлері анықталды: РФД әдісімен анықталған бөлшектердің орташа көлемді өлшемі 8,3 нм, кристалдық тордың параметрі 0,8426 нм.

Бұдан тор параметрлерінің мәндері PDF №19-0629 (0,8396 нм) кристаллографиялық картасының анықтамалық мәндеріне сәл сәйкес келмейтінін анық байқауға болады. Бұл нанобөлшектердің бетінің біршама жоғары меншікті ауданына байланысты атмосфералық оттегінің ішінара тотығуымен түсіндіріледі.

Беттің фазалық құрамының гетерогенділігі туралы болжамды растау үшін үлгілерге инфрақызыл спектроскопиялық зерттеулер жүргізілді. Орташа толқынды инфрақызыл диапазонды егжей-тегжейлі зерттегеннен кейін нанобөлшектердің бетіндегі фазалық құрамы гетерогенді екені белгілі болды.

Зерттелетін үлгідегі Fe-O байланыстарына тән жолақтары бар темір оксидтерінің бірнеше формаларының болуын көрсетеді: магнетит (570 см^{-1}), маггемит ($430, 620 \text{ см}^{-1}$ жолақтар және 685 және 725 см^{-1} иықтары), гематит (480 және 540 см^{-1} жолақтары). Осылайша, ИҚ-спектроскопия нәтижелері үлгі бетінің ішінара тотығуы туралы болжамды растайды.

Осылайша, калий гуматымен тұрақтандырылған темір нанобөлшектері синтезделді, алынған нанобөлшектердің құрылымы ИҚ-спектроскопия және рентгенфазалық талдау деректері негізінде анықталды. Темір нанобөлшектерінің синтезі процесінде бұл жұмыста қарастырылған шарттарда таза Fe_3O_4 түзуге әкелмейді деген қорытынды жасауға болады. Алынған темір нанобөлшектерін катализатор ретінде, сонымен қоса дәрілік заттарды мақсатты жеткізу үшін медицинада пайдалану мүмкіндіктері бар.

Қолданылған әдебиеттер

1 Jamkhande P.G. Metal nanoparticles synthesis: An overview on methods of preparation, advantages and disadvantages, and applications // Journal of drug delivery science and technology. – 2019. – Vol. 53. – P. 101-174.

2 Shnoudeh A.J. Synthesis, characterization, and applications of metal nanoparticles // Biomaterials and bionanotechnology. – Academic Press, 2019. – P. 527-612.

3 Fierascu R.C. Phytosynthesis and radiation-assisted methods for obtaining metal nanoparticles // Journal of Materials Science. – 2020. – Vol. 55, №5. – P. 1915-1932.

4 Sangaiya P., Jayaprakash R. A review on iron oxide nanoparticles and their biomedical applications // Journal of Superconductivity and Novel Magnetism. – 2018. – Vol. 31. – P. 3397-3413.

5 Ajinkya N. Magnetic iron oxide nanoparticle (IONP) synthesis to applications: present and future // Materials. – 2020. – Vol. 13, № 20. – P. 44-46.

6 Danalıoğlu S.T. Removal of ciprofloxacin from aqueous solution using humic acid-and levulinic acid-coated Fe_3O_4 nanoparticles // Chemical Engineering Research and Design. – 2017. – Vol. 123. – P. 259-267.

7 El-Ganainy S.M. Humic Acid-Coated Fe_3O_4 Nanoparticles Confer Resistance to Acremonium Wilt Disease and Improve Physiological and Morphological Attributes of Grain Sorghum // Polymers. – 2022. – Vol. 14, №15. – P. 3099.

8 Kovalenko A.S. Comparative characterization of aqueous suspensions of magnetic iron oxide nanoparticles with different phase compositions // Colloid Journal. – 2023. – Vol. 85, №3. – P. 389-397.

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАЛАРЫ

СФЕРЫ УСЛУГ

SERVICE SECTOR

ГРНТИ 87.01

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ТУРИЗМА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЭКОБРЕНДИНГА В КАЗАХСТАНЕ

М.Х. Каражанова

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

Н.А. Урузбаева

Научный руководитель, д.э.н., профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

В данной статье рассмотрен потенциал экотуризма в Казахстане в контексте развития экобрендинга. Приведён краткий анализ успешных примеров экобрендинга в других странах. Рассмотрен экологический потенциал туризма страны с целью создания уникального экобренда, способствующего привлечению туристов. Экобрендинг при этом рассматривается как стратегический способ создания и продвижения бренда, демонстрирующий экологическую устойчивость и ответственность.

Ключевые слова: экологический туризм, экобрендинг, экология, дестинация, концепция, зеленый маркетинг.

Казахстан с большим количеством природных объектов имеет большой потенциал для развития экотуризма. По данным комитета Республики Казахстан «Лесное хозяйство и животный мир Министерства экологии, геологии и природных ресурсов», общая площадь особо охраняемых природных территорий страны составляет около 0,26 млн км², что в десять раз больше, чем в странах с развитым экологическим туризмом. Экотуризм-это ответственное путешествие в природные районы, которые поддерживают окружающую среду, поддерживают благополучие местного населения и стремятся к экскурсионно-просветительской деятельности и образованию. Экологический туризм-одно из приоритетных направлений, необходимых для сохранения стабильности в Казахстане. Однако все это находится на стадии развития и становления. Наша страна готова развивать эту сферу туризма, принимать туристов и продолжает привлекать их интерес.

В мире наблюдается рост интереса к вопросам экологической устойчивости и ответственного потребления в туризме. Туристы больше внимания уделяют природе, экологическим аспектам и социальной ответственности туристических направлений и предприятий. Республика Казахстан, имея различные природные богатства и культурное наследие, обладает огромным потенциалом для развития туризма, но при этом

сталкивается с вызовами в области устойчивости и экологической ответственности. Кроме того, слабое использование маркетинговых инструментов не позволяет реализовать вышеперечисленные преимущества.

Казахстан рассматривается Всемирной туристской организацией как один из наиболее перспективных регионов с точки зрения развития экологического туризма. В настоящее время экологический туризм в Казахстане – это экологически грамотная организация въездного туризма, направленная на использование природных ресурсов страны.

Для того чтобы вышеуказанные вопросы нашли положительное решение, государственная поддержка развития въездного туризма в Казахстане должна осуществляться по следующим направлениям (рис.1).

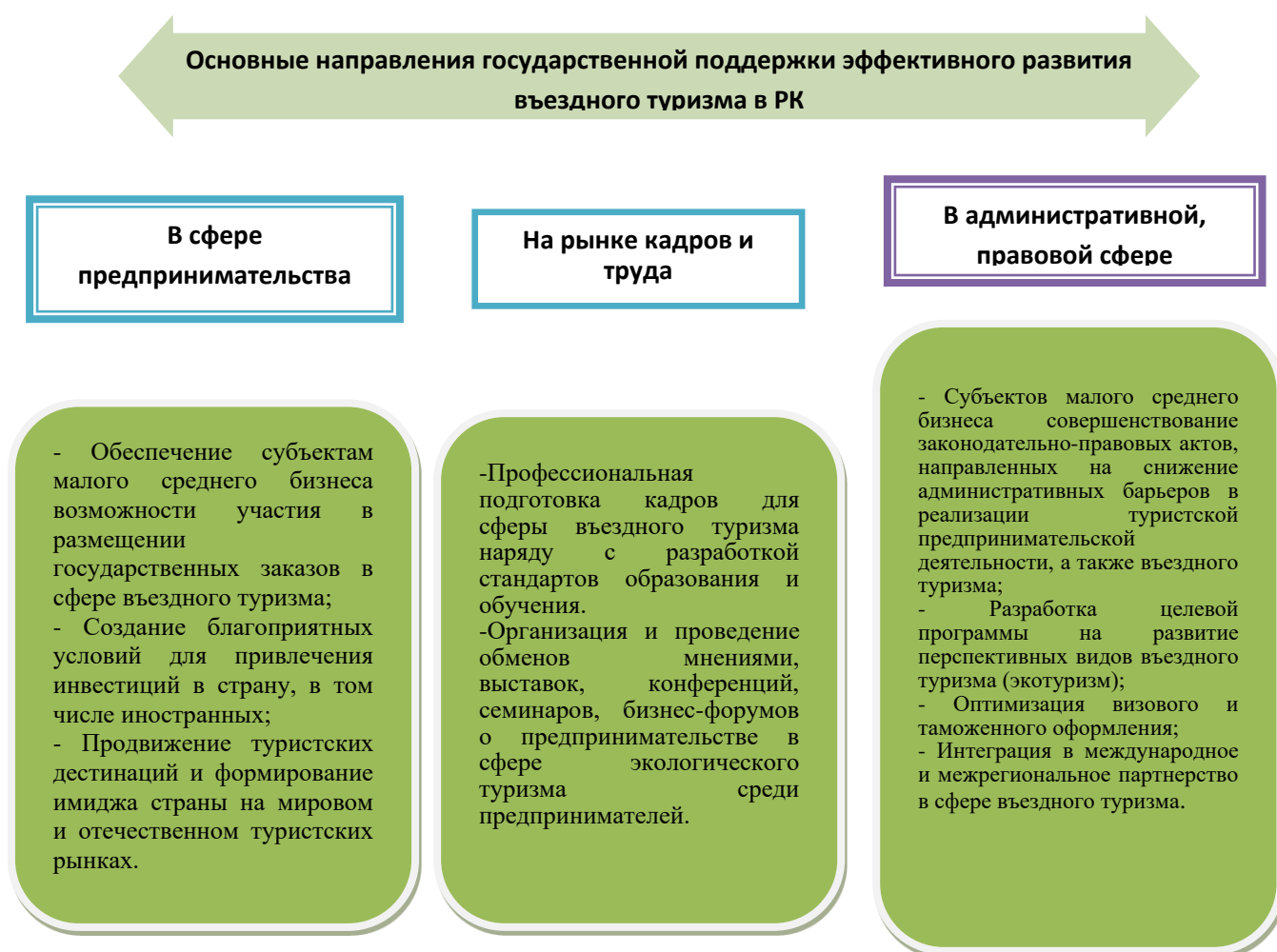

Рисунок 1. Направления государственной поддержки эффективного развития отечественного въездного туризма.

Приведенные выше предложения, направленные на эффективное развитие сферы туризма, будут способствовать развитию туристских дестинаций в регионах республики, которые находятся в прямой зависимости от государственной поддержки, обеспечения конкурентоспособности и высокого качества казахстанских туристских дестинаций на мировом рынке.

Первые шаги в организации экологического туризма связаны с развитием туристской деятельности на особо охраняемых природных территориях страны (ООПТ).

Популярность некоторых территорий приводит или может привести к резкому увеличению потока туристов, что может негативно сказаться на сохранении природной среды и возможности уединенного отдыха. Таким образом, устойчивое развитие туризма и экотуризма в популярных направлениях важно для предотвращения ухудшения природной значимости участков и их «разрушения» как возможных дестинаций экологического туризма.

Поэтому необходимо сформировать единую государственную политику в области экотуризма. В действующей государственной программе развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023-2029 годы предусматриваются задачи по анализу практики развития туризма в ООПТ для развития экологического туризма. Глобальной целевой задачей, принятой на 10-ой Конференции сторон Конвенции о биологическом разнообразии (2010 год, Япония), предусматривается обеспечение сохранения биоразнообразия путем расширения охраняемых территорий до 17 % от общей площади наземных экосистем мира. В том числе для устойчивого развития экосистем, как принято мировой практикой, площадь ООПТ должна составлять порядка 10-12 %.

В рамках развития устойчивого туризма на территориях ООПТ наиболее эффективный мировой опыт в области управления национальными парками встречается в странах США, Австралии и Грузии.

В таких странах четко разграничена деятельность по сохранению биоразнообразия, привлечения инвестиций, развития предпринимательства и туризма. Каждое направление деятельности национального парка эффективно и гармонично развивается без причинения ущерба другому направлению.

Таким образом, международный опыт показывает, что активная роль исполнительной власти в обеспечении развития туризма является одним из значительных факторов успеха. При этом формы государственной поддержки развития туризма достаточно многообразны [1].

Международный опыт стран по мерам государственной поддержки уже был использован в стране. Большинство из них внедрены в Казахстане с 2021 года. Благодаря данным мерам страна получила импульс для развития предпринимательства в сфере туризма, а также стимулирования внутренних и въездных потоков туристов.

Также будет разработана дорожная карта с показателями эффективности развития экологического туризма в Казахстане, что является первоочередной задачей для планового подхода. Как уже отмечалось, Мы должны рассмотреть пути решения, почему слабое использование маркетинговых инструментов не позволяет реализовать вышеуказанные преимущества. В качестве одного из его средств мы рассматриваем-использование экобрендинга [5].

Казахстан обладает различными природными ресурсами и культурными богатствами как по количеству, так и по качеству, которые могут стать основой как для создания экобренда (рис.2). Перечислим несколько основных элементов:

- Богатство озер и рек, таких как Каспийское море, Балхаш, Иртыш, предлагает потенциал для развития водного туризма и сохранения водных ресурсов;
- Мангистау может стать основой для развития экотуризма и популяризации устойчивых методов использования пустынных ресурсов;
- Уникальная флора и фауна Казахстана, в том числе архаичные виды дикой природы, позволяют создавать туристические маршруты;
- Высокогорные районы, такие как Тянь-Шань и Алтай, позволяют развивать экотуризм и популяризовать уникальные горные ландшафты;
- Характерное для Казахстана степное пространство может быть представлено как уникальная экосистема, способствующая сохранению биоразнообразия;
- Различные археологические памятники могут стать основными достопримечательностями для туристов;
- Продвижение этнографических музеев и объектов, отражающих традиции и образ жизни народов Казахстана;
- Акцент на истории кочевых народов, их обычаях и традиционных формах жизни может стать особым элементом культурного экобренда.

Сурет 2. Потенциал развития экотуризма в Казахстане.

Эти природные и культурные богатства предоставляют широкие возможности для формирования экобренда, объединяющего уникальные особенности природы и культуры Казахстана, подчеркивая важность устойчивого развития и ответственного туризма.

Чтобы решить эту проблему, мы должны верить, что интенсивное использование маркетинговых инструментов позволит нам реализовать вышеупомянутые преимущества.

Можно получить эcobрендинг, чтобы относительно новые явления на современном казахстанском рынке стали зеленым маркетингом и тесно с ним связаны. Эти тенденции ярко проявились на внутреннем рынке не только как технология продвижения, но и как самостоятельные социальные и коммуникационные стратегии. В развитых зарубежных странах «зеленый маркетинг» находится на пике популярности: он связан с высоким уровнем креативности и помогает максимизировать продажи. Но если маркетологи и рекламодатели в западных странах уже давно используют тему экологии производства, использования и утилизации товаров и услуг, то казахстанские специалисты только недавно приступили к «зеленому пути», хотя это уже становится очевидным, и многие говорят, что эта стратегия-будущее.

Рост конкуренции на рынке туризма требует от дестинаций поиска новых способов дифференциации и создания уникального имиджа, который делает эcobрендинг актуальным.

Эcobрендинг может способствовать привлечению инвестиций в инфраструктуру и развитию рабочих мест в регионах, которые могут значительно повысить качество жизни местного населения.

Эcobрендинг-это стратегический способ создания и продвижения бренда, демонстрирующий экологическую устойчивость и ответственность. Этот тип брендинга направлен на размещение продуктов, услуг, организаций или даже стран в соответствии с принципами экологически чистого и устойчивого развития. Важным элементом экологического брендинга является не только создание экологической идентичности, но и активная работа по уменьшению экологических следов и внедрению устойчивых методов в деятельность бренда [2].

Эcobрендинг был впервые введен в 1978 году немецкой компанией Blue Angel (Erskin and Collins, 1997), чтобы помочь потребителям принимать решения о продуктах, которые они покупают, и определять, являются ли они экологически чистыми. Такой брендинг предназначен для сохранения окружающей среды, продвижения экологически чистых продуктов, инноваций и повышения осведомленности потребителей [3].

Исследование актуально на фоне мировых трендов в туризме, где экологическая устойчивость стала основным фактором выбора туристических направлений. Разработка и внедрение стратегий эcobрендинга может помочь Республике Казахстан лучше позиционировать себя на мировом рынке и увеличить приток иностранных туристов.

Также следует отметить слабое развитие проблемы развития эcobрендинга в научной литературе, что определяет актуальность его изучения. Например, мы можем увидеть несколько успешных примеров эcobрендинга в разных странах, выделив передовой опыт.

Новая Зеландия успешно применяет эcobрендинг, уделяя особое внимание богатству природы и защите окружающей среды. Экологические программы и интеграция устойчивых практик в туризм (например, программа Tiaki Promise) делают упор на охрану природы и пропаганду экотуризма.

Швеция известна своими усилиями по созданию устойчивых городов и сообществ. Экобрендинг Швеции направлен на демонстрацию чистой природы, активного использования возобновляемых источников энергии и приверженности экологическим стандартам. Такие проекты, как «шведский экологический бренд», подтверждают эти усилия и служат символом экологической чистоты продуктов и услуг.

Эти успешные примеры показывают, как многие страны мира используют экобрендинг для привлечения туристов и в то же время способствуют сохранению и устойчивому развитию.

Общей тенденцией в этих странах является интеграция устойчивости во все сферы туристской деятельности, обеспечение обучения и привлечения местного населения, а также активное использование маркетинга для поддержки экобренда. Все эти примеры подчеркивают важность интеграции экологического подхода в маркетинговые стратегии, которые способствуют формированию привлекательного имиджа страны и стимулируют Устойчивый туризм.

Таким образом, Казахстан, стремясь к устойчивому развитию туризма и созданию экобренда, может использовать успешные примеры ведущих стран мира и уникальное сочетание своих природных и культурных богатств. Эффективное использование этих ресурсов требует комплексного и сбалансированного подхода, включая разработку устойчивых туристических маршрутов, привлечение местного населения и активное продвижение Стратегии устойчивого туризма на мировом рынке. Создание экобренда не только формирует у туристов осведомленность о привлекательных для экотуризма местах и лояльность к ним, но и поддерживает устойчивость природных экосистем и культурного наследия.

Литература

- 1 Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы.
- 2 Европейский журнал по Бизнесу и менеджменту, том 8, 2016 г.
- 3 Ахмедова М. Нужны ли потребителям экологически чистые бренды? // Рекламная индустрия. 2006 г. № 21.
- 4 Урузбаева Н.А. Экономика региона. – 2016. – Т. 12, Вып. 1. – С. 150-161.
- 5 Арендодатель: Стратегическое консультирование по брендам и дизайнам // <http://www.landor.com>.
- 6 Атикеева С.Н., Каражанова М.Х., Оспанова А.Е. Экологический туризм учебное пособие. – Астана: «Университеті Туран-Астана», 2021. – 134 с.
- 7 Атикеева С.Н., Аяпбекова А.Е., Курсабаев М.К. Экология и устойчивое развитие: учебное пособие. – Караганда: «Издательство Акнұр», 2016. – 214 с.

8 Коростелев Е.М. Экологический туризм и безопасность: учебное пособие.– Санкт-Петербург: РГО, 2017. – 158 с.

9 Аतिकеева С.Н., Муканова Б.Ш., Оспанова А.Е., Каражанова М.Х., Сальменова С.К. Экологиялық туризмнің қазіргі жағдайы және оның экожүйелерін қорғау. Монография. – Астана, 2022. – 101 с.

10 Алиева Ж.Н. Экологиялық туризм: учебное пособие. – Алматы: 2019. – 115 с.

11 Бренд-менеджмент пространств Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции. Тюмень, 2021.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ
AGRICULTURAL SCIENCE

ГНТРИ 68.35.01

АКТУАЛЬНОСТЬ И ЗНАЧИМОСТЬ СОЗДАНИЯ ГЕНОФОНДА

К.А. Ермекбаев

*Научный руководитель, Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г. Талдыкорган*

Ж.Ж. Иембергенова

*Магистрант, Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г. Талдыкорган*

Генофонд – понятие из популяционной генетики, описывающее совокупность всех генных вариаций (аллелей) определенной популяции. Аллельное разнообразие позволяет адаптироваться к изменениям гораздо быстрее, если соответствующие аллели уже присутствуют, они должны появиться в результате мутации. Тем не менее, в неизменной среде меньшее число аллелей может быть более выгодным, чтобы в процессе полового размножения не возникало слишком много неблагоприятных комбинаций аллелей.

Ключевые слова: генофонд, гены, популяции, виды, генетика, частота аллелей, мутация.

Аллели – это вариантные формы гена, расположенные в одном и том же положении или генетическом локусе на хромосоме. Частота аллеля представляет собой распространенность варианта гена в популяции и рассчитывается путем деления количества раз, когда интересующий аллель наблюдается в популяции, на общее количество копий всех аллелей в этом конкретном генетическом локусе в популяции.

Банки семян могут защищать популяций против изменения генетического состава в результате генетического отбора. Я предполагаю, что банки семян могут быть важным источником генетической изменчивости, если частота мутаций в семенах, выдержанных в полевых условиях, так же высока, как и в семенах, выдержанных в лаборатории.

Концепция генофонда в селекции сельскохозяйственных культур.

Джек Харлан и Жан де Вет решили, что будет полезно разделить генофонд на несколько частей. В своей системе дикие родственники культурных растений делятся на группы в зависимости от того, насколько легко они обмениваются генами с культурными сортами, к которым они относятся.

Таким образом, дикие родственники могут находиться в первичном, вторичном или третичном генофонде культурного растения.

Эту модель можно представить в виде концентрических окружностей вокруг выращиваемого растения. Первичный генофонд (GP1), или первое кольцо, включает виды, которые можно напрямую скрестить с культурным растением и получить сильное плодовитое потомство. Например, первичный генофонд подсолнечника содержит как культивируемые, так и дикорастущие виды однолетнего подсолнечника (*Helianthus annuus*), а также *Helianthus winterii*, многолетний вид подсолнечника, произрастающий в южных предгорьях Сьерра-Невады в Калифорнии. Гены *H. winterii* легко внедрить в культивируемые подсолнухи. Эти растения даже можно назвать подвидами одного и того же вида.

Вторичный генофонд (GP2) включает диких родственников, которые отличаются от культурных сортов, но настолько близкородственны, что при скрещивании они дают, по крайней мере, некоторую степень плодовитости потомства. Это следующее кольцо. Сложнее использовать виды из вторичного генофонда, так как между ними и культурным растением существуют различные репродуктивные барьеры. Например, *Aegilops tauschii* и *Aegilops speltoides*, два диких родственника во вторичном генофонде мягкой пшеницы (*Triticum aestivum*), являются диплоидами. Это означает, что у них двойной набор хромосом, в то время как у мягкой пшеницы гексаплоид (то есть у нее шесть наборов хромосом). Такие несоответствия создают определенные трудности для заводчиков. Кроме того, некоторые гибриды, выведенные с использованием видов из вторичного генофонда, частично бесплодны или просто слабы.

В третичный генофонд (GP3) входят еще более дальние дикие родственники культурных растений. Чтобы «уговорить» таких дальних родственников принять участие в селекции, приходится использовать специальные методы селекции, например спасение эмбрионов или «скрещивание» с видами из вторичного генофонда. Для работы с еще более дальними родственниками уже необходимо использовать биотехнологии для передачи генов.

Если селекционеры будут использовать диких родственников культурных растений, они явно предпочтут иметь дело с первичным генофондом. Однако ценные генетические свойства обнаруживаются у растений, находящихся также в третичном генофонде, что создает значительные неудобства. Однако благодаря современным методам селекции использование даже дальних диких сородичей стало более целесообразным. Например, эмпирически доказано, что наибольшей устойчивостью к соленой воде в генофонде дикого риса обладает дикий вид риса *Oryza coarctata*, произрастающий в Индии на берегах дельт рек. Проблема в том, что для переноса таких генов требуются годы интенсивной работы.

Иногда мы даже не знаем, насколько легко будет скрестить тот или иной вид с его культурным родственником, ведь таких экспериментов просто не

проводилось. В таких случаях исследователи опираются на аналогии. Считается, что эволюционная близость коррелирует с тем, насколько легко виды могут скрещиваться. Концепция «таксономической группы» использует существующие таксономические классификации, основанные на эволюционных отношениях, чтобы предсказать, какие виды будет легче использовать.

Основная часть.

Самый первый вопрос который у нас возникает, это для чего же нужно и важно создание генофонда. Это хранилище семян видов растений, которые находятся в помещении с необходимыми условиями для выживания, так же его называют банком семян. Самая главная задача является сохранением, курировать и распространять генетического разнообразия растений, большое количество определенных видов. С каждым разом разнообразие растительности уменьшается, за счет целенаправленной селекции растений, поэтому к результату дефицита может привести также недостаток пищи. Рост населения мира может вызвать нехватку еды, что значит, люди требуют больше средств для существования, поэтому важно сохранить каждый вид в семенном банке.

Впервые это понятие сформулировал русский генетик Александр Сергеевич Серебровский в 1926 году как генофонд, слово, завезенное в США из Советского Союза Феодосием Добжанским, который перевел его на английский язык как «gene pool».

На сегодняшний день в мире существуют семенные банки. Один из них, самый крупнейший склад является «Всемирное семеновохранилище» построенная в Норвегии на острове Шпицберген для сохранения семян со всего мира в случае катастрофы, его также называют «Глобальная семенная палата Свальбарда». Данный банк семян имеет ёмкость для хранения 2000 миллиардов образцов растений в семенах на протяжении столетий при температуре минус 18 градусов.

В настоящее время Испания тоже является одной из стран, в которой имеется семенной банк заботищийся о сохранении биоразнообразия. В Испании в основном 3 национальных банка садоводческой гермоплазмы, двое из них находятся в Валенсии и Сарагосе. Эти банки активные для получения и передачи семян, тот банк который находится в горде Алькала – де – Энарес используется для консервирования семян. Также у них находится Валенсийский Центр сохранения, улучшения аграрного разнообразия Политехнический университет Валенсии (COMAV), Центр генетического ресурса растений национального института сельского хозяйства и продуктов питания INIA, расположенный на ферме Ла Каналеа в Алькала де Энарес и Банк зародышевой плазмы растений Высшей технической школы инженеров сельского хозяйства Мадридского политехнического университета.

Важно отметить, что Казахстан делает большие шаги в создании генетического банка. Его создание происходит на базе Казахского научно – исследовательского института земледелия и растениеводства, до сегодняшнего дня была проделана большая работа в этом направлении. НАО НАНОЦ

(Национальный аграрный научно-образовательный центр) провел полную инвентаризацию генетических ресурсов сельскохозяйственных растений и их диких сородичей, хранящихся в дочерних обществах Компании. По результатам инвентаризации выявлено на хранение более 63,0 тыс. коллекционных образцов и их дикорастущих сородичей сельскохозяйственных культур. Деятельность Генетического банка позволит иметь банк генетических образцов как исходный материал для создания новых высокопродуктивных сортов и гибридов растений и наладить сотрудничество с ведущими селекционными институтами мира.

НАО «НАНОЦ» – научно-образовательный центр, единый оператор устойчивого взаимодействия научных и образовательных учреждений аграрного сектора Казахстана с государством и бизнесом. Миссией НАО «НАНОЦ» является содействие инновационному развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан путем повышения практического эффекта сельскохозяйственной науки и обеспечения аграрной отрасли высококвалифицированными кадрами. Среди них: внедрение инновационных подходов в сельское хозяйство для повышения урожайности сортов, создание демонстрационных площадок на базе опытных хозяйств для апробации и внедрения новых технологий, проведение отечественных и зарубежных научно-исследовательских разработок по развитию агропромышленного комплекса. Укрепление и дальнейшее развитие научной среды в агропромышленном комплексе.

Казахский научно – исследовательский институт земледелия и растениеводства «КазНИИЗиР» – является ведущим научным центром в РК в области земледелия и растениеводства. Миссией «КазНИИЗиР» – научное обеспечение потребностей рынка новыми конкурентоспособными сортами и гибридами сельскохозяйственных культур, а также технологиями их возделывания для достижения устойчивого развития агропромышленного комплекса.

28 апреля 2022 года подписано Соглашение о совместной деятельности НАО «Национальный аграрный научно – образовательный центр» и ТОО «Казахский научно – исследовательский институт земледелия и растениеводства» в целях создания Национального банка генетических ресурсов сельскохозяйственных растений и их сородичей (Генетического банка).

Выводы.

В наши дни для развития генетического банка масштабного уровня в Казахстане есть определенные задачи. Одной из важнейших задач является материально-техническое оснащение семенной отрасли. Необходимо обеспечить доступ государственных и частных организаций, занимающихся селекцией, к современным видам техники, оборудования и лабораторий. Это значительно повысит уровень семеноводства в Казахстане.

Мы создали маленький генетический банк семян в Жетысуском университете, который состоит из 450 линий пшеницы из всех стран

Центральной Азии, а именно Казахстан, Узбекистан, Киргизия, Таджикистан и Туркменистан. Так же в панели зародышевой плазмы есть линии из России, Мексики и Турции. Кроме того, существует 421 генотип представляющий четыре картирующих популяции, которые были получены в результате скрещивания сортов пшеницы Украины и Казахстана.

Литература

- 1 Milner Sara G. Genebank genomics highlights the diversity of a global barley collection // *Nature genetics*, 51.2 (2019). – P. 319-326.
- 2 McCouch Susan R. Genomics of gene banks: a case study in rice // *American journal of botany*, 2012. – P. 407-423.
- 3 Bekker R.M. Soil seed bank dynamics in hayfield succession // *Journal of Ecology*. – 2000. – Т. 88. – №. 4. – P. 594-607.
- 4 Levin D.A. The seed bank as a source of genetic novelty in plants // *The American Naturalist*. – 1990. – Т. 135. – №. 4. – P. 563-572.
- 5 Thompson K. Seeds and seed banks // *New phytologist*. – 1987. – Т. 106. – С. 23-34.
- 6 Cox T.S. Deepening the wheat gene pool // *Journal of Crop Production*. – 1997. – Т. 1. – №. 1. – С. 1-25.
- 7 Scossiroli R.E. Conservation of a gene pool // *World's Poultry Science Journal*. – 1965. – Т. 21. – №. 2. – С. 166-172.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ
ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ
FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

SRSTI 14.25.09

APPLYING CRITICAL THINKING IN TEACHING SECONDARY SCHOOL STUDENTS ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Zh.M. Kamzina

Master's degree student, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau

E.D. Abdol

*Scientific adviser, candidate of pedagogical Sciences, Associate Professor, Atyrau
University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau*

This article aims to introduce secondary school students to the application of critical thinking in the teaching of English as a foreign language. Even though critical thinking is a talent that students need to develop and strengthens many other abilities, research indicate that critical thinking is not often included in English classes. A teacher's lack of expertise and an evaluation system based on test and exam outcomes have been suggested as potential causes. Additionally, students' academic, linguistic, and professional skill formation is greatly aided by the development of critical thinking abilities.

Keywords: critical thinking, teaching, secondary education, foreign language, development.

One of a person's fundamental abilities in the modern world is the ability to think critically. Traditionally, the success of learning was measured only by the assimilation of what was taught to the student. Today we cannot limit ourselves to methods that encourage the student to reproduce mechanically. Modern life requires high-level thinking, communication, and the ability to adapt to a wide range of social and intellectual situations. The ability to evaluate from multiple perspectives, analyze without bias, and draw conclusions from the evidence are all components of critical thinking. For instance, because critical thinking trains people to think carefully and extensively, it helps to prevent people from making unreasonable personal decisions. It also helps challenge and discard outdated worldviews and unconsidered beliefs that have been created in our community. Furthermore, a student-centered approach that takes into account the interests of the students is used in the continuous introduction and application of new forms, techniques, and material for language education in modern schools.

Modern technology continues to evolve, and critical thinking is what sets us apart from algorithms. However, with the development of artificial intelligence, computer intelligence or machine intelligence, in the next 10 years, critical thinking is likely to be seen in terms of judgments and questions about things like ethics and essentially what makes us human. Those elements, may become much more important in critical thinking. Students that use critical thinking are able to overcome prejudices and choose the best course of action in a variety of scenarios. Educators believe that critical thinking is essential for young people in the twenty-first century. In today's advanced world when a vast amount of material is readily available, people must possess not only knowledge but also the ability to think critically. The most important abilities for undergraduates in the twenty-first century are the capacity to ask questions, analyze any type of data, synthesize, interpret, evaluate, and form conclusions. Therefore, this skill is used in many areas of human life. Additionally, it contributes to developing necessary skills that assist students to structure information, to find arguments to defend their own point of view, and to prepare for life after school and the workforce. Simply put, students learn how to gather information, how to analyze and evaluate the validity and reliability of the data, and how to use this information to make a diagnosis [1]. However, Marin and Pava argue that English teachers do not have enough training on critical thinking and exercises that develop students' cognitive skills are hardly ever used in English lessons. In addition, the instructors who taken an interest in their think about highlighted that undergraduates indeed discover it troublesome to make strides basic considering in their possess dialect, as instructive arrangement primarily centers on tests and worldwide exams instead of advancement of students' cognitive aptitudes [2]. In this way, both students and instructors ought to utilize basic considering abilities amid the lesson. The utilize of basic considering methods in English lessons provides a number of advantageous impacts for both undergraduates and instructors. With the assistance of basic considering, the undergraduate starts to see data more effectively, intrigued within the theme being examined increments, the capacity to tune in to the resistance position and the capacity to work in a group shows up. The teacher, in turn, becomes a valuable source of information for students, and the teacher creates a favorable atmosphere of cooperation between students.

Foreign language lessons contribute to the improvement of basic considering through a assortment of fabric and through the intelligently incorporation of undergraduates within the instructive prepare. For instance, by applying the technology of developing critical thinking through reading authentic texts in foreign language lessons, the teacher develops the personality of the student primarily through direct language teaching, resulting in the formation of communicative competence, which provides comfortable conditions for cognitive activity and self-improvement. The teacher motivates the student, develops their desire to put into practice the knowledge gained in the lesson, as well as show interest not only in the material being studied, but also in the learning process itself. The active involvement of each student in the process of mastering the educational material in a foreign language lesson ensures work in a group or cooperation of students. This technology is the most efficient and

productive alternative to traditional teaching methods. The use of critical thinking in English classes improves student personality development, increases productivity and comprehension of the material, and encourages self-education and self-development—all of which are crucial in today's educational system. It also advances foreign language proficiency.

When applying critical thinking in the classroom, there are three steps involved. Every phase has specific aims and objectives along with a set of methods designed to improve research and creative endeavors before understanding and applying the learned material. The «call» is the initial phase, when students' prior knowledge is triggered, their curiosity about the subject is piqued, and the objectives of learning the next course content are established. The meaningful «comprehension» stage is the second one, where students work directly and purposefully with the material. The reading process is always accompanied by student actions that allow students to track their own understanding. At the same time, the concept of «text» is interpreted very broadly: it is a written text, a teacher's speech, and video material. The third stage is «reflection». At this stage, the student forms a personal attitude to the text and fixes it either with the help of his own text or his position in the discussion. It is here that an active rethinking of one's own ideas takes place, taking into account the newly acquired knowledge [3].

It is crucial to allow students to openly voice their opinions on the subject being studied at the challenge stage, free from the fear of making mistakes and receiving corrections from the teacher. Additionally, teachers should make a note of every comment they make because it will be useful for future research. However, there are not any «right» or «wrong» assertions at this point. Educators include both group and individual work as well. In the group, students may express their thoughts and hear other people's perspectives without having to worry about making a mistake. Individual work also allows each student to update their knowledge and experience. Sharing opinions can generate ideas that are often unexpected and productive; the emergence of interesting questions, the search for answers that will stimulate the study of new material. In addition, often some students are afraid to express their opinion to the teacher or immediately to a large audience, so classes in small groups make them feel more comfortable. At this point in the process, the teacher's job is to help students recall what they already know about the subject, facilitate a peaceful exchange of ideas in groups, and organize and correct the knowledge they have learned. At the same time, it's critical to refrain from passing judgment on the responses because every student's viewpoint matters.

Students must comprehend the main idea of every task, replicate the presentation's logic, highlight the issue, compare it to what they already know, and decide what further information is necessary in order to come to a conclusion and develop their point of view on a given topic or problem. Apparently, this requires the formation of certain intellectual skills. Students should be able to analyze the collected data, evaluate their significance, select the necessary, structure the information, then synthesize it in order to use it in solving the problem, to argue their point of view. The role of the teacher is to be a thoughtful assistant, stimulating

students to tireless learning and helping them develop productive thinking skills. Critical thinking is formed primarily in discussion, writing and active work with texts. It is obvious that while studying the same topic in many cases, teachers can use different methods and techniques that will give the same result. Whether it will be an explanation or a story, the assimilation of material from a textbook or independent practical work – all methods will be effective only if they cause intense mental work of the student, aimed at solving cognitive and practical problems. With any method, work must be structured in such a way that children have cognitive questions that require independent understanding of the material, conclusions, generalizations and testing them in practice. The structure of the lesson on critical thinking is peculiar. For instance, «Six Thinking Hats» method is one of the most powerful mind-organization techniques developed by English writer, psychologist and creative thinker Edward de Bono. The six thinking hats approach helps students think more creatively and adaptably, overcome creative blockages, make wise decisions, and more precisely match their goals and tasks with their way of thinking. It works particularly effectively for assessing novel and unconventional concepts when it's critical to consider all points of view and evaluate the situation from several angles. It is important for the teacher to demonstrate to the students what a quality source of information is. This will help students understand what should and should not be relied on when preparing projects, how to find authoritative opinions and research.

In conclusion, it should be mentioned that using a range of tasks that foster critical thinking while teaching a foreign language can greatly increase each student's amount of time spent practicing speech in the classroom, ensure that all group members have absorbed the material, and address a number of educational and developmental issues. In turn, the teacher takes on the role of planner for the students' autonomous learning, cognitive, communicative, and creative activities. Teachers also have the chance to enhance the learning process, help students become more proficient communicators, and contribute to the overall development of their personalities. The development of critical skills provides the ability to evaluate these facts and information. Also, critical thinking is mainly important for the reason that it gives students the ability to distinguish fact from fiction when they are trying to learn about the world around them. They can also evaluate ideas. We often reason about real facts and fiction, but this is a rather simplistic view because critical thinking helps students to actually think about their own opinions as well as evaluate ideas that other people offer them. By means of the regular use of critical thinking skills in foreign language lessons, students will learn to correctly perceive new foreign language information, carefully and critically examine it. It is crucial that students be able to simultaneously weigh opposing viewpoints, examine each concept with a modicum of skepticism, and determine whether or not each one has practical application. Critical thinking abilities that students develop through study are crucial for success in school and the workplace, as well as for success in life. It has been established that critical thinking technology plays a significant role in helping students successfully enhance their communicative, academic, and professional proficiency in a foreign language.

References

- 1 Bensley D.A., & Murtagh M.P. (2012). Guidelines for a scientific approach to critical thinking assessment. *Teaching of Psychology*, 39(1), 5-16. <https://doi.org/10.1177/0098628311430642>.
- 2 Marin M. & Pava L. (2017). Conceptions of Critical Thinking from University EFL Teachers. *English Language Teaching*. 10.78.10.5539/elt.v10n7p78.
- 3 Kucherova N. (2016). Use of critical thinking techniques at lessons of Economics.

ҒТАМР 14.25.09

АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ

Э.Н. Айтжанова

*П.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ.*

М.Қ. Манатауова

*Студент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ.*

Бұл мақалада мектеп оқушыларын адамгершілік құндылықтарды құрайтын нысандарының тәлім-тәрбиелік ықпалы негізінде әлеуметтендірудің факторлары айтылады. Оқушылар бойына адамгершілік сезімдерді және жағымды мінез-құлықты қалыптастыру деңгейлері анықталып, мектеп оқушыларын адамгершілік құндылықтар негізінде әлеуметтендіру бойынша жүргізілген іс-шаралардың тәрбие жұмыстарында жүйелі түрде пайдалану жолдары қарастырылды. Мектептегі оқу-тәрбие жұмыстары барысында оқушылардың бойына адамгершілік құндылықтар негізінде әлеуметтендіруді жүзеге асыруға қажетті жағдайлардың тудырылуы үшін ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: әлеуметтендіру, адамгершілік, тәрбие, бастауыш сынып, өскелең ұрпақ, құзыреттілік.

Адам өмірге дайын мінез-құлық нормалар, рухани құндылықтар және қызығушылықтармен келмейді. Бұл қасиеттердің барлығы адамда уақыт өте әр түрлі әлеуметтік құрылымдар мен топтарда қалыптасып, дамып, қоғам дамуындағы өзгерістерге орай, қоғамдық қатынастар негізінде қалыптасқан топтар мен жеке адамдардың іс-әрекетін реттейтін талаптарға бағынады. Ал әрбір адам қалыптасып, дамып тұлға, дербес адамға айналғанша өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік жүйенің мәдени мұралары мен құндылықтарын игеруде өзіне тән жолдары мен сатылардан өтеді. Әлеуметтендіру үрдісі әлеуметтіктен тыс қалған адамды тәрбие арқылы әлеуметтендіріп, сол қоғамға сай өмір сүруге дағдыландырады. Жалпы баланы әлеуметтендіруде тәрбие жұмыстарының бағыттарының ішінде адамгершілік тәрбиесінің мәніні зор және бастауыш мектеп жасындағы балалардың бойында адамгершілік тәрбиесін беру арқылы рухани құндылықтарды қалыптастыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Сонымен, жас ұрпақтың әлеуметтенуі дегеніміз – жас, өсіп келе жатқан әрбір баланың басқалармен қарым-қатынас және іс-әрекет барысында өзі өмір

сүріп отырған қоғамда қабылданып, тұрақтанған адамгершілік сапалары мен мінез-құлық нормаларын, тәртіп ережелері мен құндылықтарды өз бойына сіңіріп, әлеуметтік тәжірибені меңгеріп қалыптасуы, өмірге бейімделуі.

О. Нұсқабаев мектептік оқу, тәрбие, білім беру жүйесіндегі тұлғаны әлеуметтендіру мәселелеріне баса көңіл бөле отырып, әлеуметтендіру «... өзінің мазмұнына мемлекеттік тәрбие жүйесіне тән белгілерден басқа қоршаған нақты әлеуметтік ортаның ықпалымен өмірдің өзінен туындайтын әрі күнделікті тұрмыста жиі кездесіп отыратын тәрбиелік мүмкіндіктерді де қамтиды» деп жеке тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз ететін басқа факторлардың да ықпалды әсеріне тоқталады [1]. Бұдан, мектептік тәлім-тәрбие үрдісінің мазмұны мен қоршаған өмір шындығының болмысына сезімдік, танымдық дәрежеде бейімделуі арасындағы мақсатты бірліктің қажеттігін, жас ұрпақты қоғамдық талаптарға сәйкес әлеуметтендірудегі бұл екі процестің маңыздылығын көруге болады.

Бастауыш мектеп жасындағы әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту процесі әлеуметтік қатынастардың қарқынды дамуымен, әлеуметтік рөлдер мен функциялардың өзгеруімен, балалардың қоршаған қоғаммен әлеуметтік-адамгершілік қарым-қатынасының кеңеюімен, әлеуметтік идеялардың динамизмімен және әлемге ерекше көзқарасымен сипатталады.

Кіші оқушының әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді шарты әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастырудың негізі болып табылатын оқу пәндері мазмұнының білім беру-тәрбиелік әлеуеті болып табылады. Осыған байланысты әлеуметтік құзіреттілік феноменін және оның компоненттерін, кіші оқушының әлеуметтік құзіреттілігінің жас ерекшеліктерін, авторлық технологияны негіздеуге және жобалауға мүмкіндік беретін бастауыш сынып оқушыларына арналған оқу материалдарының білім беру және тәрбиелік әлеуетін талдау мен теориялық түсінудің объективті қажеттілігі туындайды.

Өйткені, адам бойында қалыптасатын тәлім-тәрбие және оның әлеуметтенуі – рухани байлық. Ал ол рухани байлықтың, тұлғаның бала кезінен, оның өзімен бірге өсіп, дамуына, қалыптасуына қоршаған өмір шындығының болмысы, туып-өскен орта, халықтың эстетикалық, этикалық салт-дәстүрлері, ата-әже, ата-ана тәрбиесі, т.б. факторлар зор ықпал ететіні мәлім [2]. Әсіресе, бұл факторлар жас ұрпаққа адамгершілік-имандылық тәрбие беруде маңызды рөлге ие.

Олай болса, өскелең ұрпақты адамгершілік тұрғыдан әлеуметтендіруде, әсіресе, жалпы білім беретін мектептің орны мен ролі айрықша бөлек. Өйткені, өсіп келе жатқан жас, жеткіншек ұрпақтың адамгершілік бітім-болмысының, жеке тұлға ретінде қалыптасуының бастапқы кезеңі оқыту мен тәрбиелеудің осы мектептегі жылдарымен дәл келеді.

Адамгершілік қадір-қасиеттердің қалыптасуы жеке тұлғаның мінез-құлық тәртібінің де сапасын анықтайтын құбылыс. Жеке тұлғаның адамгершілік тәрбиесіне ықпал ететін факторлар – қоршаған өмір құбылыстары, табиғат адамдар еңбегінің түрлері, қоғамдық, әлеуметтік қатынастар, экономикалық жағдайлар т.б. оның әр жас кезіндегі мінез-құлқының тұлғалық болмысының,

тәртібінің өзгеруіне, моральдық жағынан бекінуіне мүмкіндік жасайды. Бір сөзбен айтқанда тұлғаның қалыптасуына саяси, экономикалық, рухани, моральдық факторларда, биологиялық, физиологиялық факторларда әсер етеді, ал тұлғаның бітім-болмысының мәні оның әлеуметтік сипатынан көрінеді. Мысалы, мектеп оқушысының адамгершілік тұрғыдан қалыптасып, дамуы-оның әр жастағы физиологиялық, психикалық дамуынан өзін қоршаған ортамен, жанұя мүшелерімен және басқаларымен қарым-қатынасының дұрыс қалыптасуынан, оқу, білім арқылы өмірлік тәжірибе жинақтауынан және оны күнделікті қолдануынан көрініс табады [3].

Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік құзіреттілігін тиімді қалыптастыруға ықпал ететін ұйымдастырушылық және педагогикалық жағдайлар оқу пәндерінің құралдары болып табылады:

- бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік құзіреттілігін қалыптастыруға бағытталған тиісті білім беру кеңістігін құру;
- оқу пәндерінің мазмұнын ықпалдастыруды жүзеге асыру (пәнаралық байланыстар);
- құрамдас бөліктер ретінде кезеңдерді (ұғымдық-диалогтық, репродуктивті-құзыреттілік, шығармашылық-проекттік), мазмұндық байланыстар қамтитын бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру технологиясын әзірлеу және іске асыру.

Тұлғаның әлеуметтенуі оның ана тіліне, күнделікті тұрмыс жағдайындағы мінез-құлқына, шығармашылыққа деген ынтасы мен өз халқының мәдениетін қабылдау қабілетіне байланысты. Бастауыш сынып оқушысының қалыптасуы оның қоршаған ортасын тануы мен өмір сүру барысында кездесетін жақсылықтар мен жамандықтардан тұрады. Сондықтан сыртқы орта баланың әлеуметтік тұлға болып қалыптасуына әсер ететін басты фактор. Тәрбиелік іс-әрекеттер барысында, олардың бойында қоршаған орта ықпалымен көрініс табатын жағымсыз, яғни девианттық мінез-құлықтан арылтуды және оның қалыптасу себеп-салдарын анықтап алуды да талап етеді.

Девианттық мінез-құлық – бұл «балалар мен жас өспірімдердің әкімшілік жазалау шараларын қолдануға әкеп соғатын құқық бұзушылықтарды үнемі жасауы, оқудан, жұмыстан қасақана жалтаруы, отбасынан немесе балаларды оқыту – тәрбиелеу ұйымдарынан үнемі кетіп қалуы, сондай-ақ олардың қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын қылмыс белгілері бар, қоғамға қауіпті әрекеттер жасауы» [4, 15-17 б.].

Демек, жас өспірімдердің бойын ауытқымалы (яғни девианттық) мінез-құлық нышандарынан арылту арқылы, олардың бойына қоғамымызда қабылданып, орнығып келе жатқан рухани жаңа құндылықтық бағдарларды, соның ішінде, әсіресе, ең алдымен, ұлтжандылықты, азаматтылықты, бастауыш моральдық және адамгершілік қадір-қасиеттер мен мұраттарды, өзге ұлт өкілдеріне деген құрмет пен сыйластықты, қоғамдық тәртіп ережелері мен құқықтық нормалардың талаптарын мүлтіксіз орындаушылықты қалыптастыру орта мектептердегі оқу-тәрбие процестерінің негізгі міндеттерінің бірінен саналады.

Бастауыш сынып оқушыларынан жасы кәмелетке толмағандар тарапынан жасалатын қылмыстардың көп бөлігінің басты себебі, олардың арақ ішімдіктеріне салынуы мен есірткіге әуестіктері болып отыр. Ал, есірткінің медициналық-әлеуметтік проблемалары республикалық орталығының мәліметіне қарағанда, бұл кеселге тәуелді болғандардың республика бойынша саны 250 мыңнан асса, оның тең жартысынан астамын жастар мен жасөспірімдер құрап отыр [4].

Бұл мәліметтер, Қазақстанның әр аймағындағы мектеп оқушылары арасында орын алып отырған келеңсіз құбылыстар мен жағымсыз мінез-құлықтық қылықтарды ауыздықтауды, мектептегі тәрбие іс-шаралары мен тәлімдік насихатты істердің, қоғамдық талаптарға сай, ұлттық және жалпыадамзаттық адамгершілік құндылықтарды жасөспірім бойына сіңіру мәнінде жүргізілуін қамтамасыз ететін дәрежеде болуын талап етеді. Сондықтан жеке тұлғаны қоғамға бейімделгіш, жан-жақты дамыған әлеуметті етіп тәрбиелегіміз келсе, онда әлеуметтендіру жұмысын мектептің бастауыш сатысынан бастағанымыз жөн болар.

Жалпыадамзаттық құндылықтар қатарынан орын алатын адамгершілік қадір-қасиеттер мен сапаларды оқушылардың бойына дарыту үшін, ең алдымен, олардың саналығын көтеру, екіншіден, жағымды мінез-құлықтың тәртіп дағдыларына баулу, үшіншіден, адамгершілік құндылықтарды игерте отырып, қазіргі қоғамдық талаптар негізінде әлеуметтендіру қажеттілігі туындайды. Бұл мәселені жүзеге асыруда, оқушылардың, адам өмір-тіршілігінің өзін қоршаған ортамен, табиғатпен, қоғамдық қатынастармен тікелей байланыстылығын, тәуелділігін, оның мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, т.б. іс-әрекеттері қоғамда қабылданған тәртіп ережелеріне сәйкес үйлестіріліп қалыптасатынын мақсатты түрде түсіндірудің де маңызы зор.

Қолданылған әдебиеттер

1 Нұсқабаев О. Мектеп – жас ұрпақты әлеуметтендіру институты. – Алматы: Қазақстан, 2009.

2 Қалиев С., Майғаранова Ш., Нысанбаева Г., Бейсенбаева А. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. – Алматы: Білім, 2001.

3 Бейсембаева А.А. Теория и практика гуманизации школьного образования. – Алматы: Ғылым, 2007.

4 Шайынғазина Д. Жасөспірімдер қылмысы – қоғам дерті // «Заң» газеті. 24 наурыз, 2002 жыл.

5 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. – Алматы, 2005.

ҒТАМР 14.07.03

БАЛАЛАРДЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІГІН ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП ТӘРБИЕЛЕУ

Э.Н. Айтжанова

П.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

А.О. Әбітахун

Студент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада қазіргі заманғы отбасындағы балаларды гендерлік тәрбиелеу мәселелері көтеріледі. Отбасылық тәрбие – қазіргі қоғамда кең алаңдаушылық тудыратын өткір мәселе. Гендерлік проблемалардың мәні ретінде – жыныстық рөлді игеру, жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруын қиындататын жыныстық рөлдік стереотиптерден бос гендерлік сананың дамуы ұсынылады. Мінез-құлық үлгісінің жыныстарға сай әрекет етуін, баланың жынысына тән мінез құлықты қалыптастыруды қоғам мәселесі ретінде қарастыру. Қоғам жағымсыз салдарға тап болды: жыл сайын ажырасатын некелер, толық емес отбасылар саны артып келеді. Тәрбиенің бұл жағын елемеудің кеш теріс нәтижесі – жас ұрпақтың жынысына сәйкес әлеуметтік рөлдерді орындай алмауы болып табылады.

Түйін сөздер: гендерлік білім, гендерлік теңдік, гендерлік әлеуметтендіру, қазіргі отбасы, отбасылық құндылықтар, отбасын феминизациялау.

Гендерлік мәселе қазіргі заманғы руханияттық ойтолғаныстар мен күнделікті тұрмыс кешудің көпжақты қырларына байланысты туындаған қоғамдық-саяси, рухани-мәдени, экономикалық-әлеуметтік саланы тұтастай қамтитын, жалпы алғанда, антропологиялық тұрпатты ізденістер мен түйткілдердің шынайы өмірмәнділік көрінісі болып табылады. Осыған орай, ол өзінің проблемалық алаңы бойынша ғылыми, әрі тұрмыстық, әрі саяси мәні бар шешімін табуға ұмтылатын және нәтижесін талап ететін сұраныстар аясынан табылып отырады. Олай болса, гендерлік мәселе, жалпы алғанда, бір қырынан, адамзатты сан ғасырлар бойы толғандырып келе жатқан күрделі метафизикалық сипатты, екінші бір қырынан алғанда, нақтылық пен шешімді, тәжірибе мен істі талап ететін таза эмпирика [1, 53 б.].

Гендерлік педагогика жыныстық тәрбиемен байланысты, ал тәрбие мен оқытуда оқушылардың жыныстық рөлдік ерекшеліктерін ескеруге баса назар аударылады. Сонымен қатар, баланы жынысына баса назар аудармай жан-жақты оқытуға бағытталуы қажет.

Психологтар бұл жерде ата-ананың бала жынысының қалыптасуына тура және тікелей қатысы барын анықтап алды. Ата-ананың бала жынысына деген қатынасы ол жарық дүниеге келмей тұрғаннан басталады. Ата-ана болашақ туылатын баласының жынысын анықтауға тырысып, оған қатысты көптеген жоспарлар құрады, оған ат таңдайды, болашақта туылатын баланың бейнесін көз алдына елестетеді. Бала туылды. Баланың ата-анасына дүниеге ұл немесе қыз келегенін айтады. Одан әрі баланың отбасында әлеуметтену процесі жүзеге асады. Баланы тәрбиелегенде, ата-ана өзінің ер адам қандай болу керек, әйел қандай болу керек деген түсініктеріне сүйенеді. Бұл түсінік көп адамдарда өте ұқсас [2, 20 б.].

Баланы тәрбиелеу кезінде ата-аналар оған еркектік қасиеттерді сіңіруге тырысып, кейде қателіктер жібереді. Кейде балаға тым қатаң талаптар қойылады. Ересектер балаға жылаудың орнына еркек болуды үйретеді. Тәрбиенің бұл әдісі жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Бала қажетті қасиеттерге сай болуға тырысады, агрессивті, ашуланшақ болады, кейде өзін қатал ұстайды. Ата-аналар ұлдардың психикасы қыздарға қарағанда әлдеқайда осал екенін түсінуі керек. Бұл оларға сүйіспеншілік, ата-ана махаббаты және мақұлдау қажет екенін білдіреді.

Сондай-ақ, жұмсақ жағдайда тәрбиеленген бала бейімделмеген және тәуелді адамға айналады. Анасы ұлының алдында өз билігін көрсетпеуі керек. Ол оған нәзік болуы керек. Содан кейін бала, нағыз ер адам сияқты, оған қамқорлық жасауға және оны қорғауға дайын болады. Әдетте, ата-аналар балалардың жынысына тән мінез-құлықты қолдайды және егер бала басқа жыныстағы мінез-құлық үлгісіне сәйкес әрекет етсе, наразылығын білдіреді.

Жас кезінен бастап қыз бәріне анасына ұқсауға тырысады. Балаларды гендерлік тәрбиелеудегі проблемалар қыздар өз тәуелсіздігін басқалардың алдында қорғай бастағанда және мойынсұнушылық пен әйел момындығының жалпы қабылданған стереотиптеріне сәйкес келмейтін сәтте басталуы мүмкін. Бұл кезде баланың психикасы ең осал болып табылады. Оның жалпы депрессиясы, өзіне деген сенімсіздігі, ішкі қақтығыстары бар. Қыздармен қарым-қатынас жасағанда, ата-аналар олардың өте осал және жанашыр екенін есте ұстауы керек. Сондықтан қызды басынан бастап ата-анасымен сенімді және жылы қарым-қатынаста болатындай етіп тәрбиелеу керек.

Ұл баланы немесе қыз баланы тәрбиелеп отырған ата-ана көбіне неге сүйенуі тиіс? Ең алдымен ата-ана өзінің жеке басында қалыптасқан ер адам қандай болу керек, әйел қандай болу керек деген түсініктерге сүйенуі қажет. Балаларды ата-аналары іс-әрекетпен (демонстрация) арқылы тәрбиелеу маңыздылығын түсінуі қажет.

Қазіргі мектепке дейінгі мекемелерде қыздар мен ұлдарға әртүрлі көзқарас жоқ. Топтағы даму ортасын әйел жасайды, сондықтан ол қыздарға көбірек көңіл бөледі. Тәрбиешілерге ұлдарды, олардың проблемалары мен бағынбау себептерін түсіну қиынға соғады. Білім беру ұйымдарындағы ер кісілердің тапшылығы да айтарлықтай әсерін тигізеді.

Гендерлік рөлді игеру процесін сипаттайтын және түсіндіретін бірнеше теориялар бар. Солардың бірі – сәйкестендіру теориясы негізінен өзін-өзі дамыту теориясы болып табылады, өйткені психоаналитиктердің пікірінше, ұлдар мен қыздардың отбасында алатын тәжірибесі олардың әртүрлі туа біткен биологиялық қажеттіліктерімен анықталады. Дәл осы тәжірибенің әсерінен балаларда осы немесе басқа жынысқа тән белгілер өте ерте қалыптасады; мектепке дейінгі жаста пайда болған бұл белгілер есейген сайын бекітіледі. Сондықтан әлеуметтену процесс ретінде психологиялық жынысты қалыптастырудың негізгі факторы емес [3, 4 б.]

Өзінің барлық прогрессивтілігімен жыныстық рөлді демократияландыру өзімен бірге көптеген қиындықтарды да алып жүреді: жыныстар арасындағы жаңа қатынастарға деген қажеттілік, жаңа қатынастарды орнату, қолдау және дамыту қабілетінен асып түседі, олар өмірлік тәжірибемен үнемі түзетіліп отырады.

Әр бала 2-3 жасында өзін белгілі бір жыныстағы адам ретінде сезінеді. Ал гендерлік рөлдердің түпкілікті бекітілуі жеті жылға дейін жүреді. Егер осы кезеңде бала дұрыс білім алмаса, оның санасында жыныстар арасындағы айырмашылықтар бұлыңғыр болады. Болашақта бала қоғамдағы рөлін орындай алмайды. Осы жерден жалқау еркектер мен агрессивті дөрекі әйелдер көбейіп келеді. Әйелдер балалы болғысы келмейді, ал ер адамдар отбасы үшін жауапкершілікті өз мойнына алады.

Гендерлік білім ең ерте жаста – төрт жаста жақсы орындалады. Бұл жаста бала өз жынысын дұрыс қабылдайды, ұлдар мен қыздар арасындағы негізгі айырмашылықтарды түсінеді. Бала екі жыныстың бар екенін білуі қажет, осыған орай бала өзін екі санаттың біріне қосады және өзін-өзі анықтау негізінде бала белгілі бір іс-әрекет формаларын таңдап, сол арқылы өзінің мінез-құлқын басқарады. Балалардағы еркектік – әйелдік стереотиптер және «мен бейнесінің» қалыптасуы қажеттілігі осы орайда туындайды.

5-6 жасқа дейін, жыныстық сәйкестілік жүйесі қалыптасқанға дейін, оны тәрбиелеу кезінде оның қалыптасуын басқару оңайырақ. 5-6 жастан кейін жыныстық сәйкестілік жүйесінің жекелеген жақтарына тәрбиелік әсер ету әлдеқайда тиімді емес.

Қазақ отбасындағы тәрбиеге келер болсақ, тек бір жасында балалардың алғашқы жыныстық айырмашылықтары шаш үлгісінде тіркелетін болған. Бұрын саяхатшылар арасында жиі күлкі тудырған қазақ балаларының басындағы ерекше қыртыс жаман көзден қорғайтын құрал ретінде қызмет етуге арналған. Шаш қию кезінде ұлдардың басына қалдырылған шашты айдар деп атады. Қыздар, керісінше, самай аймағында екі тұлым өсірді, олар кейінірек өрілген. Бұрынғы уақытта қазақтар 4-5 жасқа толғанға дейін балалардың шаштарын қырқып алмаған, ал алғашқы шаштарына ерекше мән берілген. Осы орайда шаш алу мерекесі ұйымдастырылды. Бұл үшін ауылдың барлық ересек адамдары шақырылды, ал олардың ең үлкені баланың басынан шашты бірінші болып кесіп алды. Тәрбиедегі тәсіл жынысына байланысты болды.

Халел Арғынбаевтың мәліметінше, бала жүре бастаған кезден бастап оны жынысына қарай киіндіреді, қыздарға шаш өсіреді, ал ұлдарға 2-3 жастан бастап қайшымен қырқылады. Қыздар көбінесе аналардың немесе әжелерінің жанында, қуыршақтармен ойнайды, оларға киім тігеді, өздерін аналар ретінде елестетеді. Ұлдар асық және басқа ойындар ойнайды, ал 5-6 жастан бастап олар атқа отырады. Осы уақытта қыздар барлық әйел даналықтарын үйренеді: тамақ дайындау, кесте тігу, киім тігу және үйге арналған заттар. Үйленгенге дейін қыз болашақта үйдегі барлық нәрсені білу үшін бәрін үйренеді [4, 33 б.].

Зерттеушілердің пайымдауынша, біздің ата-бабаларымыз қамқор және жұмсақ ата-аналар, ал қазақ балалары қарапайым, сыпайы, сыпайы болған. Ата-аналар баланы белгілі бір әрекеттерді жасаудан сақтандырып қана қоймай, олардың тыйым салу себептерін міндетті түрде түсіндірді. Бұл тәсіл балаға оны ұмытпауға және оны қайтадан жасамауға мүмкіндік берді.

Алайда, белгілі бір шектеулерге қарамастан, қазақтар ешқашан балаларды өздеріне мүлдем ұқсатқысы келмеді, олар ұрпақтарының көреген болуын қалады, өйткені «оларды қазіргіден жақсы уақытта өмір сүруді» қалайды.

Тұлғаның өзіндік «Мен» тұжырымдамасының құрылымындағы гендерлік сипаттамаларды зерттеу жұмысының үлгісі.

Диагностика пәні: бұл сауалнама тұлғаның өзіндік тұжырымдамасының құрылымындағы гендерлік сипаттамалардың рөлін анықтау үшін қолданылады.

Көрнекіліктер: әдістеме нұсқаулықты, жауап формасын, нәтижелерді өңдеу және түсіндіру бойынша ұсыныстарды қамтиды.

Нұсқаулық: бланкідегі бағандарда «мен» сөзі 20 рет жазылады, содан кейін бос жол қалады. 15 минут ішінде « Мен кімін?» кез-келген сөздерді немесе сөйлемдерді қолдана отырып, басқа біреуге емес, өзіңізге жауап бергендей жауап беріңіз. Жауаптарыңызды олар сіздің ойыңызға келген ретпен жазыңыз. Жауаптардың логикасы мен маңыздылығына мән бермеңіз. Оларды тез жазыңыз.

Жауаптар парағы.

1. Мен _____
2. Мен _____
3. Мен _____
4. Мен _____
5. Мен _____
6. Мен _____
7. Мен _____
8. Мен _____
9. Мен _____
10. Мен _____
11. Мен _____
12. Мен _____
13. Мен _____
14. Мен _____
15. Мен _____

16. Мен _____
17. Мен _____
18. Мен _____
19. Мен _____
20. Мен _____
Жынысыңыз _____
Жасыңыз _____
Күні _____

Кесте №1. «Мен кімін?» сауалнамасы.

Нәтижелерді өңдеу.

Тест деректері «мен кімін?» бірқатар санаттар бойынша мазмұнды талдау әдісін қолдану арқылы өңделеді. Төмендегілерді бөліп көрсетуге болады:

- 1) әлеуметтік топтар (жынысы, жасы, ұлты, діні, кәсібі);
- 2) идеологиялық нанымдар (философиялық, діни, саяси және моральдық тұжырымдар);
- 3) қызығушылықтары мен хоббиі;
- 4) ұмтылыстар мен мақсаттар;
- 5) өзін-өзі бағалау.

Субъектілердің әлеуметтік сәйкестігінің мазмұнын құрайтын келесі категорияларды бөліп көрсету ұсынылады:

1. отбасылық және тұлғааралық рөлдер (бұл санатқа жауап нұсқалары кірді: (мен – ана, әйелі, ұлы, күйеуі, досы және т.б.);
2. кәсіби рөлдер (мен болашақ психолог, студент, кәсіпкер, зерттеушімін);
3. басқа әлеуметтік рөлдер, негізінен бұл рөлдер демалыс саласына қатысты(мен коллекционермін, әуесқой балықшы, спортшы, оқырман, көрермен).

Келесі үш санат жеке тұлғаның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады:

1. феминистік (әйелдік) сипаттамалар – дәстүрлі түрде әйел бейнесіне жататын жеке қасиеттер (мен қамқор, сезімтал, тәуелді, нәзік, арманшылмын);
2. еркектік сипаттамалар – ер адамның бейнесімен стереотиптік байланысты жеке қасиеттер (мен күшті, батыл, мақсатты, тәуелсіз, тәуелсіз, агрессивті);
3. бейтарап сипаттамалар, еркектік-әйелдік стереотиптік сипаттамаларға кірмейтін жеке қасиеттер (мен көңілді, әдемі, мейірімді, адал, ұқыпты, еңбекқор, жалқаумын).

Кесте №2. Сауалнаманы өңдеу нәтижелері.

Категориялар	Отбасылық және тұлғааралық рөлдер	Кәсіби рөлдер	Басқа әлеуметтік рөлдер	Феминистік (әйелдік) сипаттамалар	Еркектік сипаттамалар	Бейтарап сипаттамалар
Сандық көрсеткіш						

Көрсетілген гендерлік сипаттамаларды зерттеу жұмысын жас ұрпақтың жынысына сәйкес әлеуметтік рөлдерді орындай алуын диагностикалауда іске асыруды ұсынамын.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Гендерологиялық мәселелер / Д.Ж. Нөкетаева, Г.Н. Абдықалықова, М.С. Бекбосынова, З.М. Қодар. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2014. – 53 б.
- 2 Бектұрғанова Г.Қ. Отбасындағы гендерлік әлеуметтендіру. – Алматы, 2014. – 20 б.
- 3 Евтушенко, И.Н., Гендерный подход к проблеме воспитания детей разного пола. – Челябинск», Изд-во Библиотека А. Миллера, 2019. – 4 б.
- 4 Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке: Тарихи-этнографиялық шолу: монография. – Алматы, 1973. – 33 б.

ҒТАМР 14.33.01

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТЕРІН КОЛЛАБОРАТИВТІК ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г.Н. Қолғанатова

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының көшбасшылық қасиеттерін коллаборативтік оқыту арқылы дамыту мәселесіне баса назар аударылды. Сонымен қоса, «Көшбасшылық», «Коллаборативтік оқыту» ұғымдарына кеңінен түсініктеме беріліп, қарастырылды. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамытудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері сипатталды және бастауыш сынып оқушылары осы аталған қасиеттерді қалай дамыта алатын жағдайлар жөнінде айтылды. Сондай-ақ, мұғалімдерге бастауыш сынып оқушыларының көшбасшылық қасиеттерін дамыту деңгейін арттыру бойынша біршама теориялық мәліметтер келтірілді.

Жалпы айтқанда, мұғалімнің жүйелі басшылығымен топтық бірлескен жұмыстарды ұйымдастыра отырып, бастауыш сынып оқушылары көшбасшылық қабілеттерін сәтті дамытатыны атап өтілді.

Түйін сөздер: Коллаборативтік оқыту, коммуникация, көшбасшылық қабілет, топтық жұмыс, белсенділік, күзіреттілік.

Қазіргі білім беру жүйесінде өскелең ұрпақтың сапалы білім алуы үшін барлық жағдай қарастырылып жатыр. Осы орайда, «XXI ғасырдың сауатты, белсенді ұрпағын одан әрі дамыту үшін не істеуге болады?», «Баланың бойындағы көшбасшылық қабілетті қалай дамытамыз?», «Оқытуда қандай әдіс-тәсілдер тиімді?» деген сұрақтар туындайды. Бұл сұрақтар білім беру бағдарламасымен және оны іске асыруда қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдермен тығыз байланысты.

Жалпы білім берудің басты мақсаты – Қазақстан Республикасының әлеуметтік, экономикалық, қоғамдық-саяси өмірге белсенді араласуға дайын, құзыретті тұлғаны қалыптастыруға ықпал ету. Осы тұста Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Әрбір оқушының білім алып,

жан-жақты дамуы үшін қолайлы жағдай жасалуға тиіс» деп атап өткен болатын. Және осы сөздердің іс жүзінде белең алуына мұғалімдер жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану арқылы көп септігін тигізе алады.

Заманауи жас ұрпақтың бойындағы қабілеттер мен дағдыларды ашу үшін мұғалім басты рөл атқарады. Жаңартылған білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру барысында бастауыш сынып мұғалімі оқушылардың бойында ғылыми-зерттеу, қарым-қатынасқа түсе отырып топта жұмыс жасау, көшбасшылық қабілеттерін дамыту сынды мақсаттарға қол жеткізе алады. Осы тұста көшбасшылық қабілетке баса назар аударған жөн. Қазіргі әлемде әрбір адамның жетістігі, оның құзыреттеріне және тез шешім қабылдауға, ақпаратты талдау дағдыларын дамытуға, әлеуметтік белсенділікке, кез-келген қызмет түріндегі симуляциялық нәтижеге қол жеткізуге, үнемі өзін-өзі тәрбиелеуге және тәуекелге бару қабілетіне байланысты. Бұл қасиеттер адамның дамуына және соның салдарынан оның айналасындағы өркениеттің дамуына көмектеседі. Мұндай қасиеттері бар адамдар көшбасшы болып саналады. Және өскелең ұрпақтың жоғарғы дәрежеде белсенділік танытып, көшбасшылық танытуы еліміз үшін маңызды.

Бастауыш сынып – бұл оқушылардың жеке дағдылары мен қабілеттерінің дамуындағы ең алғашқы кезең. Ол кезде балада өзін-өзі қабылдау және өзіне деген үлкен сенімділікті сезіну қабілеті туындайды, осылайша өзін көшбасшы ретінде көрсетеді.

«Көшбасшылық» ұғымының мағынасы алғаш рет психологияда қарастырылды. Бұл көшбасшылық қабілеті жылдар бойы өзекті болып келеді. Көшбасшылық – тұлғааралық қарым-қатынас процесі, ол жеке тұлғаның басқа адамдарға ортақ мақсатқа жету үшін әлеуметтік әсерін білдіреді. Көшбасшылықтың қалыптасуы мен даму мәселелері бірқатар шетелдік ғалымдардың зерттеу тақырыбына айналды. Сонымен, А.В. Петровский мен Л.И. Уман көшбасшыларды анықтау теориясы мен практикасын зерттеді, Д.Лори, Дж.Пикен мен А.Г.Шмелева тұлғаның көшбасшылық қасиеттерін талдауды негіздеді. Ал И.П.Волков, В.Ф. Рубахиннің еңбектерінде көшбасшылықтың стильдері қамтылған. Көптеген ғалымдар көшбасшылық сөзінің мағынасын өз тұжырымдамаларымен түсіндіреді. Мысалы, И.П.Волков көшбасшылықтың келесі тұжырымдамасын ұсынды: «Көшбасшылық – бұл ішкі әлеуметтік-психологиялық ұйымдастыру және шағын топ пен ұжым мүшелерінің қарым-қатынасы мен қызметін басқару процесі. Көшбасшы тұлғааралық қатынастарда өздігінен пайда болатын топтық нормалар мен үміттердің субъектісі ретінде жүзеге асырылады». Яғни, көшбасшылық қабілет өздігінен туындайтын қабілет емес, ол белгілі бір топтардың әсері арқылы пайда болатын дағдылардың бірі. Сонымен қоса, тұлғаның бойындағы жекелеген қасиеттер де көшбасшылыққа ие болуға көмектеседі.

Оқушыны көшбасшылыққа жетелейтін жеке қасиеттер:

1. Қарым-қатынас орната білу;
2. Топты қалыптастыра, біріктіре білу;
3. Мақсатын анықтау;

4. Қажет тапсырмаларды беру және оны орындату;
5. Адамдардың қажеттіліктерін, қызығушылықтарын білу, оны қорғау;
6. Аз уақытта көп ақпаратты игере білу;
7. Белгілі біржағдайда шешім қабылдай алу;
8. Үлкен шығармашылық қасиеттер болу керек.

Бастауыш мектеп оқушыларының бойында топпен ойнауға деген сүйіспеншілігі, құрдастарымен, әсіресе көпшіл, мейірімді балалармен, ақыл-ойы дамыған, эмоционалды, ойынды ұйымдастыра алатын балалармен достасу арқылы қоғамдастық сезімі туындай бастайды.

Топта бірігіп жұмыс жасау – дәстүрлі сабақтың беретін мүмкіндіктерін кеңейтеді және бұл қазіргі заман талабы. Топпен жұмыс жасау процесі – бастауыш сынып оқушыларының іздену қабілеттерін, зерттеу дағдыларын қалыптастырады, сонымен қатар топпен араласу барысында бір-бірімен пікір алмасу, пікірталастар өрбиді. Коллаборативтік жұмыстарда оқушы өзімен-өзі отырмайды, жанындағы жолдастарымен пікір алмасып, өз ойын қате болса да жеткізуге тырысады. Бір-бірінің көзқарастарын тыңдай отырып пікір алмасу жаңа идеялар мен шығармашылыққа бастау болуы мүмкін. Топта жұмыс жасау – тақырыпқа байланысты түсініксіз сұрақтардың жауабын іздеп, материалдың толықтай ашылуына септігін тигізеді.

Коллаборативтік оқыту – бұл білім алушылар арасындағы немесе білім алушылар мен мұғалім арасындағы тығыз, өзара іс-қимылға негізделген тәсіл. Ағылшын тілінен аударғанда «collaborative» – «жалпы, біріктірілген, бірлескен» деген мағынаны береді. Бұл білім беру мен оқытуда қандай да бір мәселені шешуге көмектесетін немесе бір өнімді ойлап табуға жол бастайтын тиімді тәсілдердің бірі. Осы тұста коллаборативтік оқытудың артықшылықтарын да ескере кеткен жөн (1-кесте).

Кесте 1.

Коллаборативтік оқытудың артықшылықтары			
1. Жаңа материалдың көлемі ауқымды болады және оны топта түсіну тереңдігі артады.	2. Уақыттың тиімділігі. Мұғалімге оқу процесі кезінде барлық оқушылармен жұмыс жасай алу мүмкіндігі туады.	3. Оқушылар топпен жұмыс істеу барысында өз бойындағы кемшіліктерді түзете отырып, өзіне деген сенімділік, өз ойын ашық айта алумен қатар оны дәлелдей алу қасиетіне ие бола алады. Жауапкершілік, ситуациядан шығу дағдылары қалыптаса бастайды.	4. Мұғалім топқа бөлетін кезде әр оқушының бейімділігін, мінез-құлқын, қабілеттерін ескере алады және кемшіліктерді түзетуге жаңадан қадамдар жасайды. Топтағы белсенділер қатарын анықтап, соған сәйкес оқушымен жеке жұмыс жасауына болады.

Сонымен, коллаборативтік оқытудың негізгі идеясы-бір нәрсені тек орындап қана қою емес, оқушылардың бір тақырып аясында оқып, ізденуі. Бастысы қарым-қатынас орната алуы. Қазақ тілі немесе әдебиеттік оқу сабақтарында топтық жұмыс өткізу үшін мұғалімдерде мыналар қажет:

1. Сабақтың тақырыбын, дидактикалық, дамытушылық және тәрбиелік мақсаттарын, түрі мен құрылымын дәл белгілеп алу;
2. Сабақтың тақырыбы алдыңғы немесе кейінгі тақырыптармен байланыста болуы;
3. Өтілетін жаңа тақырыптың мазмұндық көлемін анықтау. Топтық қосымша тапсырмалар әзірлеу;
4. Бастауыш сынып оқушыларына өтімді әдіс-тәсілдерді таңдау, қолдану;
5. Топпен жұмыс барысында оқушыларды сырттай бақылап, анализ жасай алу;
6. Бірлесіп жұмыс жасауда балалардың шығармашылықпен жұмыс жасауына мүмкіндік беру керек. Олардың өз ойларын іске асыруына, өзіндік пікір қалыптастырып, топ болып жұмыс жасай алуына жағдай жасау; Ішінара келісім жасап, топ басшысын анықтауға бағыттау.

Сонымен, жоғарыда келтірілген мәлімдемелерге сүйене отырып, коллаборативтік оқытудың үлкен тәрбиелік әлеуеті бар деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді. Сабақ барысында бірлескен ортаны құра отырып, біз оқушылардың белсенділік, көшбасшылық қабілеттерін және коммуникативтік құзіреттіліктерін дамыта аламыз. Оның негізгі белгілері былай көрінуі мүмкін: оқушылардың топта, ұжымда бірлесе отырып жұмыс істей алуы, бір-бірінің пікірлерін құрметтей отырып бір шешімге келе алу қабілеті, сонымен қоса өзара көшбасшыларды анықтап, ынтымақтастық орната алуы болып табылады.

Біздің басты міндетіміз – оқушылардың белсенділіктерін арттыру, олардан белсенді, көшбасшы тұлғаны қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық механизмдерін анықтау. Оқушылар бойында көшбасшылықты қалыптастыру тек қана шара, үйірме жұмыстарымен шектеліп қалмауы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Бектасова Г.К. Коллаборативная среда как эффективная форма организации урока в условиях повышения качества образования и воспитания // Педагогическое мастерство: материалы VIII Междунар. науч. конф. – М.: Буки-Веди, 2016. – С. 3-4.
- 2 Гашкова К.А. Развитие лидерских качеств детей младшего школьного возраста. – Екатеринбург, 2019. – 68 с.
- 3 Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении. О коллективном способе учебной работы. – М.: Наука, 1991. – С. 24-57.

ҒТАМР 14.33.01

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ БЕЛСЕНДІЛІГІН КОУЧИНГ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ДАМЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.К. Нысанбаева

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада коучинг технологиясын оқу процесінде қолдану теориялық тұрғыда негізделді. Бастауыш сынып оқушыларының оқу белсенділіктерін арттыру барысында тың әдістердің керек екендігі дәлелденіп, тұлғаның қабілеттерін ашу мен оқуға деген ынтасын арттыру басты мақсат екендігі айтылды. Коучинг технологиясының оқу процесіне енгізілу барысынан бастап қазіргі кездегі маңызына дейін толықтай дәлелдермен және мысалдармен келтірілді. Бастауыш сынып мұғалімдерінің аталған технологияны қолдануда қандай артықшылықтарға ие болатындығы жайлы көптеген мәліметтер көрсетіліп, нақтыланды.

Түйін сөздер: белсенділік, коучинг технологиясы, оқу процесі, мақсат, дағды, қабілет.

Қазақстанның әлемдік бәсекеге түсу қабілетін арттыру барысында инновациялық технологияларды және жаңашыл әдістерді қолдану аясын кеңейту маңызды мәселе болып табылады. Осы тұста, табысты интегративтік технологияға айналған коучинг технологиясын айтуға болады. Себебі, қазіргі таңда бастауыш сынып оқушыларының оқу нәтижелері көңіл көншітпейді. Олардың себебін анықтау мен шешу жолдарын қарастыру білім берудегі өзгерістерді анықтауды талап етеді. Бастауыш сынып оқушыларының оқуға саналы түрде қарауы үшін мектепте алған білімі оған үлкен мағына беруі керек. Бірақ бұл қазіргі оқушылар үшін өте қиын. Көптеген бастауыш мектеп оқушылары үшін, тіпті жоғары сыныптар үшін оқу – бұл жекелеген мақсат емес, өзіне берілген міндет секілді. Нәтижесінде олар оқу іс-әрекетіне немқұрайлы түрде қарайды, жоғары нәтижелерге ұмтылмайды, өз әлеуетін іске асырмайды.

Оқу процесінде коучинг технологиясы білім мен білікті, дағдылар мен қабілеттерді дамытады. Тұлғаның әлеуетін ашуға бағытталған және мотивациялық тұрғыда алға қарай жылжуға мүмкіндік беретін коучинг технологиясы – бірқатар шеберліктен тұратын жүйе.

Қазіргі таңда бастауыш сынып оқушыларының оқу процесі барысындағы белсенділіктерін арттыру баса назарға алынуы тиіс. Коучинг технологиясы – мәселенің шешімін тауып, тұлғаның әлеуетін ашып қана қоймайды. Білім беру процесіндегі коучинг – бастауыш сынып оқушыларының қызығушылықпен білім алуына, бағдарлама мен берілген тапсырманы дұрыс игеруге көмектеседі.

Коучингтің негізін қараушы Джон Уитмор «Коучинг (ағылш. Coaching – бапкерлік) – бұл адамға өзінің жеке мақсатын айқындау мен оған қол жеткізуге кәсіби көмек», – дейді. Ағылшын тіліндегі сөздіктерде «coach» жаттықтыру, оқыту, ақыл қосу, бағыттау, деректермен қамтамасыз ету» деген мағынаны білдіреді. Негізінде «коучинг» сөзі таңсық дүние емес. Ол ең алғаш XVI ғасырда Англияда орныққан. Мұнда терминнің анықтамасы былай қарастырылады: «Мақсатқа тез жеткізетін және жолда қозғалуға көмектесетін нәрсе». Кейінірек, XIX ғасырдың екінші жартысында ағылшын студенттері бұл терминді «жеке оқытушылар» деп атады. XIX ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында бұл сөз спорттық жаттықтырушының атауы ретінде спорттық лексикаға мықтап еніп, содан кейін тәлімгерлік, нұсқау беру және кеңес берумен байланысты кез келген іс-әрекетті белгілеуге көшті. Жеке мамандық ретінде коучинг XX ғасырдың 90-шы жылдарының басында пайда болды деп саналады. Соның нәтижесінде, коучинг технологиясын оқу процесімен ұштастыру қазіргі таңда қарқынды белең алып жатыр.

Мұғалімнің оқу процесі кезінде коучинг әдісін қолдану тиімді және интерактивті әдіс болып табылады. Коучинг тек, оқу процесін басқаруда ғана қолданылмайды, сонымен қатар педагогикалық қарым-қатынасты ұйымдастыруда, философия мен технологияның өзара байланысында сондай-ақ, бастауыш сынып оқушылары мен педагогтардың дамуына бағытталады. Оқытудағы коучинг технологиясының мақсаты – білім алушыларға белсенді және саналы түрде білім алуға көмектесу, өз бетінше білім ізденуіне мүмкіндік беру, олардың әлеуетін барынша арттыру, оқу міндеттерін жақсырақ орындауға, сонымен қоса нәтижелерге қол жеткізуге көмектесу.

Бастауыш сынып мұғалімінің негізгі міндеті – бастауыш сынып оқушыларының өз қабілеттеріне деген сенімділігін сақтау, олардың өзін-өзі бағалау қабілеттерін қалыптастыру. Және осы арқылы оқу процесінде белсенділіктерін арттыру. Бастауыш сынып оқушыларының өз мүмкіндіктеріне деген сенімі – оқу-танымдық мотивацияға және олардың оқуы үшін жауапкершілікті қалыптастыруға ықпал етеді. Бастауыш сынып мұғалімі мен оқушылардың аралық мақсаттарға жету процесі кезінде тұрақты мониторинг жүргізіліп тұрған дұрыс. Бастауыш сынып мұғалімі әр кезеңнен кейін орындалатын жетістіктерді бағалауы керек. Осы кезеңде білім алушы өзіне келесі негізгі сұрақтарға жауап табуы керек: «Қойылған мақсаттарға қол жеткізілді ме?», «Мен нені үйрендім немесе ұғындым?», «Бұл тәжірибе нені үйретті?», «Мен қазір басқаша не істеймін?» және т.б. Қазіргі таңдағы білім беру жүйесіндегі критериялды бағалаудың да негізі осымен тұспа тұс келеді. Яғни, басты мақсат – баланың өз бетінше әрекет етіп, оқу бағдарламасын дұрыс

түсіне алуы, оны қорыта отырып, өзін-өзі бағалауы. Кемшіл тұстарын байқау арқылы, оны түзетуге тырысуы.

Коучинг технологиясын оқу процесінде қолдану бірнеше нақты анықталған кезеңдерден тұрады:

- мақсат қою және оның шындығын түсіну;
- табыстың қажетті компоненттерін талдау;
- қолда бар мүмкіндіктерді талдау;
- мақсатқа жету жолдарын анықтау, стратегияны таңдау;
- мақсатқа жетуді бақылау және нәтижелерді талдау;

Коучинг технологиясының оқу процесіне енгізілуі ең алғашқы рет 2002 жылы Норвегияда жүзеге асырылды. Бұл жобаның басшысы, Халықаралық коучинг Федерациясының шебер жаттықтырушысы, Эриксон университетінің басшысы – Ян Георг Кристиансен болды. Барлығы 2001 жылы Норвегияда, Аскер округіндегі Уллерн мектеп-гимназиясынан басталды. Сол жылы мектептегі оқушылардың үлгерімі өте нашар болды. Уллерн мектебін жоғарғы билік мектептер тізімінен алып тастады, бірақ оны түзетуге соңғы мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде мектеп әкімшілігі мектептің білім беру процесіне коучинг тәсілін енгізуге шешім қабылдады. Ян Кристиансен, мектеп директоры және мұғалімдер арасында болған көптеген коучинг кездесулер, келіссөздердің арқасында 2005 жылы бұл мектеп Норвегиядағы ең үздіктердің қатарына қосылды. 2006 жылы бұл эксперимент Воллен мектебінде жүргізілді және бұл жобаның нәтижелері Ұлттық білім департаментінің 150 норвегиялық қаржылық қолдауға үміткер мектептерінің арасында 1-ші орынға ие болды. Әрі қарай, «білім берудегі коучинг» жобасы өңіраралық, содан кейін ұлттық ауқымда дами бастады.

Неліктен қазіргі таңда коучинг технологиясы білім беру процесінде өте өзекті мәселе болып табылады? Біріншіден, коучинг технологиясын қолдану арқылы дарынды балаларды ерте анықтап және олардың дағдыларын әрі қарай дамытуға мүмкіндік береді. Екіншіден, балалар өз қызығушылықтарына қарай қосымша курстардың бағытын анықтай алады. Үшіншіден, мұғалім мен оқушының арасында мақсатқа бағытталған қарым-қатынас орнайды.

Егер сабақтың дәстүрлі құрылымы мен коуч-сессиясының құрылымын салыстырар болсақ, олар бір-бірімен сәйкес келеді. Бұл жағдай оқу-тәрбие процесінің осы негізгі элементінде де коучинг тәсілін қолданудың табиғилығын көрсетеді (1-кесте).

Кесте 1.

Дәстүрлі сабақтың құрылымы	Коуч-сессияның құрылымы
Сынып оқушыларымен жылы қарым-қатынас орнату	Сенімді қарым-қатынас орнату
Сабақтың мақсатын анықтау	Мақсатты анықтау. Соңғы нәтиже форматын нақтылау
Сабақтың тәсілі	Тәжірибе жасау. Мүмкіндіктер мен ресурстарды талдау

Үй жұмысы	Ең алғашқы мақсатқа бағытталған қадамды белгілеу
Кері байланыс	Қорытынды

Оқу процесінде коучинг құралдары мен онда қолданылатын әдістер өте алуан түрлі. Оларды қарастыру ерекше назар аударуды қажет етеді. Осыған қарамастан, мысал ретінде біз бастауыш сынып оқушыларына қазақ тілі сабағында қолданған «Уақыт сызығы» әдісін ұсынамыз.

Сабақтың басында мұғалім тақырыпты жариялайды, мысалы, «Фонетика әлеміне саяхат» және оқушылардан сабақтың мақсатын әрқайсысына өздері анықтауды сұрайды. Осыдан кейін мұғалім тақырыпты оқу уақытына тең болатын «уақыт сызығын» құруды ұсынады (Мысалы: 2 сабақ, аптаның әртүрлі күндерінде).

«Уақыт сызығының» соңында оқушыларға мақсатқа жетудің нәтижесі қандай болуы керек, олар бір уақытта істей алатынын, процесс барысында қандай сезімде болғандарын жазып алу ұсынылады, мысалы: «мен үй жұмысын орындауда 10 ұпай жинаймын, өйткені мен материалды жақсы білемін», «мен буын үндестігі мен дыбыс үндестігін ажыратамын, оларды оңай анықтаймын», «мен сөздерге дыбыстық талдау жасай аламын» және т.б. Осыдан кейін мұғаліммен бірге оқушылар «уақыт сызығына» қадамдар жасайды (1-сурет)

Сурет 1.

Мұғалім: Мақсатқа жету үшін бірінші болып қандай қадам жасаймыз және қашан?

Балалар: Бүгін сабақта тақырып бойынша кітаптағы, (видеороликтегі немесе т.б) мәліметтермен танысып, сұрақтар қоямыз.

Мұғалім: Тақырыппен танысу сендерге қалай ыңғайлы?

Оқушылар бұл сұраққа жауап береді содан кейін мұғалім бұл жұмысты орындау үшін қалаған жұмыс әдісіне сүйене отырып, сыныпты бөле алады: біреу материалды оқулық бойынша өздігінен оқиды және үзінділер мен рефераттар жасайды, біреу жұпта жұмыс істейді, материалды бір-біріне түсіндіреді, сұрақтар қояды және түсініктеме алады, біреу түсініктемені

тындайды мұғалімдер. Яғни, «уақыт сызығымен» жұмыс істей отырып, оқушылар қадамдарды жоспарлап қана қоймай, сонымен қатар мұғалімге жеке және сараланған тәсілді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін ең оңтайлы жұмыс әдісін таңдай алады.

Мұғалім: Тақырыптың игерілгенін қалай түсінесіңдер?

Балалар: Біз сұрақтарға жауап бере аламыз және тапсырмалар мен жаттығулар жасай аламыз.

Мұғалім: Біз бұл қадамды қашан жасаймыз?

Оқушылар: Бүгін сабақта.

Мұғалім: Біз келесі қадамды жасаймыз?

Оқушылар: Өтілген тақырыптар негізінде фонетика бойынша жұмыс алгоритмін құрайық.

Тағы да оқушылар мұны қашан жасайтынын және қалай жұмыс істеуге ыңғайлы екенін анықтайды.

Мұғалім: Біздің келесі қадамымыз қандай болады?

Оқушылар: Дағдыларды жаттықтыру үшін жаттығулар жасау.

Оқушылар өздері үшін жаттығуларды өз бетінше таңдайды, қанша жаттығу қажет екенін, оларды қалай орындайтынын, қашан (сабақта) және оған қанша уақыт кететінін шешеді.

Мұғалім: сендердің келесі қадамдарың қандай?

Балалар: Мұғалімнен күрделі жаттығулар сұрайық.

Мұнда әлсіз оқушылар бұл қадамды өткізіп жіберуі мүмкін, егер олар уақытылы болмаса, алдыңғы жаттығуларды орындайды.

Мұғалім: Біздің бесінші қадамымыз қандай?

Оқушылар: Сабақта мұғаліммен не болғанын, түсініксіз болып қалғанын анықтаймыз, үй тапсырмасын таңдаймыз.

Мұғалім: Келесі қадам қандай?

Оқушылар: Үйде тақырыпты қайталаймыз, жаттығулар жасаймыз, берілген схемалар бойынша жұмыс жасаймыз.

Мұғалім: Біздің келесі қадамымыз қандай?

Оқушылар: Келесі сабақта біз үй тапсырмасының дұрыстығын тексереміз, мұғалімнің сұрақтарына жауап береміз, ережелерді айтамыз.

Мұғалім: Келесі қадам?

Оқушылар: Түсініксіз жағдайларды талдап, дыбыстық талдауға машықтанайық.

Мұғалім: Келесі қадам қандай?

Оқушылар: Екінші сабақтың соңында тексеру жұмысын жазайық.

Тексеру жұмысының қорытындысы бойынша келесі қадамдарды жоспарлаймыз.

Тақырыпты зерттеудің басында бұл жұмыс оқушыларға мақсаттарды тұжырымдауға, оқытудың әр әдісіне сәйкес келетін әдісті таңдауға, қадамдардың реттілігін анықтауға, яғни жоспарлауды жүзеге асыруға, жұмыс үшін жаттығуларды таңдауға, өз әрекеттерін реттеуге, әр кезеңнің өтуін бағалау критерийлерін анықтауға және нәтижесінде мақсатқа жетуге мүмкіндік береді.

«Уақыт сызығын» әдебиеттік оқу сабақтарында шығарма кейіпкерлерін зерттеу кезінде де қолдануға болады.

Сонымен, бастауыш сынып оқушыларының оқуда белсенділігін арттыруда коучинг технологиясын қолдану қажеттілігі айқын. Осылайша коучинг технологиясы инновациялық өзгерістер үшін негізгі ресурс ретінде және тиімді оқыту әдістемесі ретінде, оқу процесінде бастауыш сынып оқушыларының белсенділіктерін арттыру үшін ең үздік тәсіл болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Kristiansen J.G. Coaching i skolen – personlig veiledning (Коучинг в школах – личный гид). – Pedlex, 2005. – 60 s.
- 2 Kristiansen J.G. Profesjonelle dialoger. Coaching og relasjonskompetanse i skolen (Профессиональные диалоги – Коучинг и построение отношений в школе). – Universitetsforlaget, 2008. – 182 s.
- 3 Парслоу Э., Рэй М. Коучинг в обучении: практические методы и техники. – СПб.: Питер, 2003. – 204 с.
- 4 Елишева О.Б. Что такое педагогическая технология // Школьные технологии. 2004, №1. – С. 31-36.

ҒТАМР 34.01.45

БИОЛОГИЯДАН ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

А.Б. Мырзабаев

Б.э.к., профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

А.А. Жұмырова

Магистрант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Биологияны оқыту әдістемесінде цифрлық білім беру ресурстарын, оның ішінде ашық онлайн білім беру платформаларын және оқыту процесінде заманауи инновациялық технологияларды пайдалану мүмкіндіктері анықталып, жұмыс істеу.

Түйін сөздер: заманауи цифрлық техникалық құралдар; дарынды балалар мен дарындылық белгілері бар балаларды анықтауға және олармен жұмыс істеу.

XXI ғасырдағы әлеуметтік институттың функцияларын орындай отырып, қазіргі мектеп әр түлекті өмір жолын дұрыс таңдауға дайындауға бағытталған. Мектептің жоғары сатысында зерттеу әдістерін қалыптастыру жеке танымдық тәжірибені кеңейтуге және жоғары сынып оқушыларының зерттеу жүргізуін қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, Мета-пәндік оқыту идеялары оқушылардың ойла әмбебап әдістерін игеру процесінде маңызды рөл атқарады.

Әр түрлі жобалар мен олимпиадалардың мектеп тәжірибесіндегі рөлінің артуына байланысты жоғары сынып оқушыларының ғылыми әдістерін қалыптастыруда оларды конкурстар мен олимпиадаларға дайындау процесі сияқты ресурсқа жүгінген жөн.

Оқушылардың зерттеу әдістерінің мәні нақтыланды. Әдістер мазмұны үш блок бойынша құрылымдалған: бағдарлау-жобалау; ақпараттық-іздеу және рефлексивті-бағалау.

Оларды жобалар мен олимпиадаларға дайындау процесінде зерттеу әдістерін қалыптастыру туралы әдістеме негізделді. Модель құрылымы келесі блоктарға бөлінген: мақсатты, ұйымдастырушылық-технологиялық, ұйымдастырушылық-басқарушылық. Жоғары сынып оқушыларының зерттеу әдістерін қалыптастырудың әлеуметтік-мәдени алғышарттары ескерілді. Педагогикалық өзара әрекеттесу субъектілерінің ұстанымдары ұсынылды.

Тәжірибе бастамас бұрын моральдық-этикалық жағын сақтау қажет болды. Осы сыныптарда жұмыс істейтін мұғалімдер мен ата-аналар хабардар болып, сауалнамаға қатысты. Тәжірибеде ішкі педагогикалық дайындықты анықтау үшін диагностикалық құралдар қолданылды: «Тест: Мұғалімнің дарынды балалармен жұмыс істеуге бейімділігін анықтау» («Доровская А.» және «Байқалған баланың дарындылығын сипаттайтын жеке қасиеттердің қалыптасу деңгейі» (Савенков А.)). Диагностикаға осы сыныптардың сынып жетекшілері және биология мұғалімі (жұмыс авторы) қатысты.

Топтарда қатысушылардың саны бірдей, зерттеу пәндері бойынша білім сапасын бағалауда ерекше айырмашылық жоқ. Сыныптардың гендерлік құрамы айтарлықтай ерекшеленбейді. Зерттеуде қарастырылған пәндер бойынша үлгерім бағасының пайызы шамамен тең, сондықтан зерттеу тақырыбы топтың негізгі көрсеткіштеріне тең. Бірінші кезеңде тоғызыншы сынып оқушыларының оқу мотивациясының диагностикасы жүргізіледі. Ол үшін М.И. Лукьянованың «оқу мотивациясы» әдісі қолданылды. Бұл кезеңде ақпараттың негізгі көзі ата-аналар, мұғалімдер, білім беру мекемелерінің басқа мамандары болып табылады. Олар балалардың іс-әрекетін бақылай отырып, олардың арасында танымдық белсенділігімен, қызығушылығымен, ұсынылған тапсырмадан асып кетуге және оны ерекше жолмен шешуге деген ұмтылысымен ерекшеленді. Бұл кезеңнің негізі әдіс – бақылау. Осы сипаттаманың нәтижелері бойынша оқушылардың жеке басының қалыптасуының жоғары деңгейі туралы айтуға болады. Олардың көрсеткіштері осы жас тобындағы орташа деңгейден әлдеқайда жоғары. Олардың қызметінің өнімдерін бағалау, мектептегі жетістіктер мен мектептен тыс қызығушылықтар, мотивацияның өзіндік ерекшелігі, құрдастарымен қарым-қатынас ерекшеліктері. Бұл кезеңде дәстүрлі тестілеу де, интеллект диагностикасының ойын түрлері де жүзеге асырылады. Тестілеу кезінде әдістемелерді тек оқушылардың жасын ескере отырып қолдануға болады. Интеллект құрылымын анықтауға арналған әлеуметтік интеллектті, әдістемені анықтауға, өзін-өзі бағалауды және талаптардың деңгейін анықтауға арналған тест баланың дарындылығын анықтаудағы маңызды сәт. Оның портфолиода көрсетілген жетістіктері (пәндік олимпиадаларға, конференцияларға, шығармашылық конкурстарға, байқауларға және т.б. қатысу) диагностикамен байланысты ықтимал тәуекелдер:

– тестілеу кезіндегі баланың жағдайы (денсаулығы), жоғары мазасыздық, шамадан тыс мотивация;

– жеке ерекшеліктер (ұялшақтық, коммуникабельділік және т.б.); әзірленген сабақтар мен сыныптан тыс іс-шаралар жиынтығында диагностикаланатындардың ерекшеліктері ескерілді, қабілеттерін дамыту үшін тапсырмалардың түрлері қарастырылды. Бұл өз кезегінде олардың сыныптастары үшін ынталандырушы материал болады. Анықтау эксперименті барысында мұғалімдер мен психологтардың практикалық іс-әрекетінде қолданылуы мүмкін жоғары сынып оқушыларының дарындылығын анықтаудың диагностикалық әдістемелерінің таңдауы жасалды. Сонымен қатар,

жалпы білім беру салаларындағы балалардың жеке қабілеттерінің (дарындылығының) деңгейін арттыруға бағытталған жоғары сынып оқушыларының дарындылығын анықтау бойынша педагог жұмысының жүйесі модельденген.

Қазіргі мектеп жағдайында мұғалім кешенді тәсілді қолдана отырып, оқытудың белсенді әдістерін белсенді және шығармашылық түрде біріктіре алады. Инновациялық технология-онлайн оқыту. Бұл қашықтан қосымша кеңес беруге мүмкіндік береді. Заманауи білім беру платформаларының көмегімен сабақтың пәндік мазмұнын кеңейту. Бүгінгі таңда электронды білім беру ресурстарының алуан түрлілігі бар: бақылау, ақпараттық-іздеу, демонстрация, зертханалық, оқу-ойын ресурстары. Қалыптастырушы кезең аясында өткізілген сабақтарда келесі білім беру платформаларының цифрлық білім беру ресурстары пайдаланылды.

Виртуалды зертхана – білім беру цифрлық ресурсы қол жетімді, ақысыз және әр сабақта қолданыла алады. *Virtualllab* – физика, химия, биология, экология бойынша оқушыларға арналған виртуалды зертханалық жұмыстарды әзірлеу жобасы. Бұл ресурста жалпы білім беретін мектепте биология оқыту бағдарламасына кіретін барлық практикалық және зертханалық жұмыстар ғана емес, сонымен қатар тексеру және бақылау-өлшеу материалдары, белгілі ғалымдар туралы ақпарат, олардың жаңалықтары туралы фактілер жинақталған. Осы ресурстың сабағын педагогикалық дизайнда қолдану оны дайындауға уақытты қысқартуға ғана емес, сонымен қатар оқу материалын және сабақта жұмыс істеудің әртүрлі формаларын барынша визуализациялау арқылы пәнге деген қызығушылықты арттыруға көмектеседі. Мектепте мобильді цифрлық сыныпты және жергілікті интернет желісін пайдалану осы пән бойынша оқыту деңгейінің ең жоғары пайызына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Білім беру, оқу материалын игеру процесінде оқушылардың бірлескен іс-әрекеті әркімнің өзінің жеке үлесін қосатынын, білім, идеялар, іс-әрекет тәсілдерімен алмасатынын білдіреді. Бұл ізгі ниет пен өзара қолдау атмосферасында ұйымдастырылады, бұл студенттерге жаңа білім алуға ғана емес, сонымен бірге олардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Басқаның пікірін тыңдау, әртүрлі көзқарастарды өлшеу және бағалау, пікірталасқа қатысу, бірлескен шешім қабылдау.

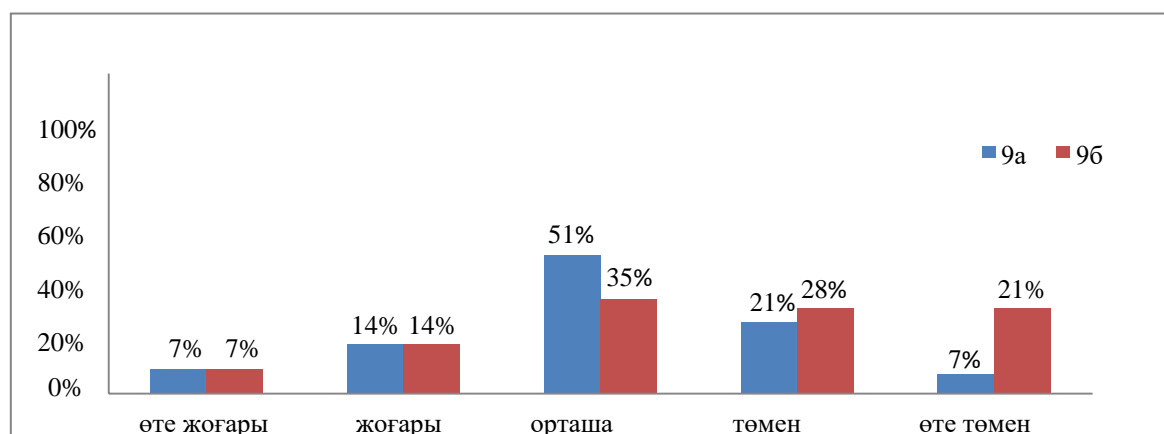
Интерактивті жұмыс түрлерінің тәрбиелік мүмкіндіктері де маңызды. Олар оқушылар арасында эмоционалды байланыс орнатуға ықпал етеді, командада жұмыс істеуге үйретеді, оқушылардың жүйке жүктемесін жеңілдетеді, қауіпсіздік, өзара түсіністік және өз жетістіктерін сезінуге көмектеседі. Дәстүрлі оқытумен салыстырғанда интерактивті оқытуда мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеті өзгереді. Мұғалімнің белсенділігі оқушылардың белсенділігіне жол береді, ал мұғалімнің міндеті – бастамаға жағдай жасау. Интерактивті формалар мен әдістерді сабақтың барлық кезеңдерінде қолдануға болады. Оқытудың осы түрлерін қолдану студенттерге дәстүрлі оқыту әдістерімен қол жеткізілмеген білім алуға мүмкіндік береді,

олар өз таңдауын жасайды, бастама көтереді. Оқыту жүйесінде жаңа технологияларды қолдану оқушылардың зияткерлік, шығармашылық және адамгершілік дамуының қажетті шарты болып табылады.

Анықтау эксперименті бойынша жұмыс үш кезеңде жүргізілді:

- диагностикалық кезең;
- алынған нәтижелерді өңдеу (салыстырмалы талдау);
- дарынды балалар мен дарындылық белгілері бар балаларға арналған жеке оқыту траекториясын әзірлеу (өзін-өзі талдау және өзін-өзі бағалау мүмкіндігі бар сабақтар мен сыныптан тыс іс-шаралардың технологиялық карталары).

Сурет 1. 9 сынып оқушыларының оқу мотивациясы деңгейлерінің сауалнама арқылы анықтау кезеңіндегі салыстырмалы нәтижелері.

Оқушының оқу кезінде қажет ішкі мотивтері оң жаққа өзгереді. Жеке тәсіл мүмкіндігі онлайн-кеңес беру және үй тапсырмасын тексеру арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Жобалық іс-әрекет әдісі баланың жеке қасиеттерін ашады, оның ішкі әлеуетін арттырады. Зерттеудің ең маңызды нәтижесі дарындылықтың жасырын белгілері бар оқушылар өздерінің қабілеттерін көрсетеді деп санауға болады. Олар әлеуметтік және жеке мотивтерді арттыруға тырысады. Білім беру процесіне әзірленген және енгізілген бағдарламалар дарынды балаларды анықтау мен дамытуда практикалық маңызға ие.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Мырзабаев А.Б. Биологияны оқыту әдістемесі. – Қарағанды: ҚарМУ, 2006. – 34 б.
- 2 Богоявленская Д.Б., Богоявленская М.Е. Психология одаренности. Понятие, виды, проблемы (Выпуск 1) 2005. – С. 176.
- 3 Мұханбетжанова Ә. Педагогиканы оқыту әдістемесі. Оқулық. – Алматы: «Дәуір», 2011. – 368 б.
- 4 Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берикханова А.Е. Педагогика. – Алматы, 2018, – 357 б.

ҒТАМР 77.29.19

ВОЛЕЙБОЛМЕН АЙНАЛЫСАТЫН ОРТА СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖЫЛДАМДЫҚ-КҮШ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ АӘДІСТЕМЕСІ

М.А. Есенов

Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Мақалада волейбол ойынында күш пен жылдамдық қабілеттерінің бірегей үйлесімі берілген. Жылдамдық күшінің қасиеттері ең аз уақыт аралығында бұлшықеттердің максималды кернеуін дамыту мүмкіндігін анықтайды. Жылдамдықты күшейту қабілеттері жүйке-бұлшықет жүйесінің функционалдық қасиеттеріне негізделген, бұл бұлшықеттердің айтарлықтай кернеуімен қатар қозғалыстың максималды жылдамдығы қажет болатын әрекеттерді орындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: волейболшылар, жылдамдық, күш, волейбол, қасиеттер, жарыс

Волейбол халық арасында ең танымал және кең таралған ойындардың бірі болып саналады. Жастар арасында волейбол ең жоғары бағаға ие болғанын атап өткім келеді; бұл оқушылардың дене қасиеттерін дамытатын және жетілдіретін түрі болғандықтан «Дене шынықтыру» пәнінің оқу бағдарламасына енгізілген.

Волейбол – ойынға тікелей қатысатын оқушылардың дене дайындығына жоғары талаптар қоятын, үлкен жүктеме көлемімен және сабақтың қарқындылығымен ерекшеленетін спорт түрі.

Оқушылармен өткізілетін волейбол сабағы әдістемелік жағынан сауатты және дұрыс құрылымдалу үшін мұғалім жас дененің анатомиялық және физиологиялық ерекшеліктерін білуі керек. Осы жағдайда ғана волейбол сабақтары оқушылардың дене қасиеттерінің дұрыс дамуына ықпал етеді.

Оқыту процесінің тиімділігі көптеген факторлармен, атап айтқанда волейбол ойынындағы дамыту сабағындағы оқушылардың үлгерімімен тығыз байланысты. Күш, төзімділік, ептілік, жылдамдық, икемділік сияқты дененің жоғары дамыған дене қасиеттерінсіз бүкіл дайындық кезеңін елестету қиын.

Волейбол ойыны оқушылардың күрделі комбинацияларды орындау қабілетін дамытады, кенеттен туындайтын міндеттер мен жағдайларға, сондай-ақ олардың кенеттен өзгеруіне байланысты мүмкіндігінше мақсатқа сай шешім

қабылдау қабілетін қалыптастырады, яғни жылдамдық-күш қабілеттерін меңгеруге ықпал етеді [1].

Күнделікті бір сағаттық дене шынықтыру сабақтары баланың дене қасиеттерінің үйлесімді дамуына, денсаулығының жақсаруына, спортты жүйелі түрде үйретуге ықпал етеді. Бастауыш топтарда алдын ала дайындықтан өткен балалар кейіннен бағдарламалық материалды жақсы меңгереді және оқу-тәрбие процесіне саналы түрде қарайды. Бөлшек оқыту тапсырмалары түріндегі жаттығулар мен ойындардың жиынтықтары күрделілігі әртүрлі 6-9 жаттығуларды қамтуы және барлық дене қасиеттерінің дамуын қамтамасыз етуі керек.

Басқаша айтқанда, «жылдамдық-күштік қасиеттер» термині адамның қозғалыстың оңтайлы амплитудасын сақтай отырып, ең қысқа уақыт ішінде максималды қуатты көрсету үшін күш салу қабілетін білдіреді.

Жылдамдық-күштік қасиеттердің көріну дәрежесі бұлшықет күшінің мөлшеріне ғана емес, жас спортшының жүйке-бұлшықет күштерін жоғары шоғырландыру және дененің функционалдық мүмкіндіктерін өздігінен жұмылдыру қабілетіне де байланысты.

Жылдамдықты күшейту қабілеттеріне мыналар жатады:

- 1) жылдам күш;
- 2) жарылыс күші.

Жылдам күш максималды мәнге жетпейтін айтарлықтай жылдамдықпен орындалатын жаттығуларда көрінетін бұлшықеттердің шексіз кернеуімен сипатталады. Жарылыс күші адамның қозғалыс әрекетін орындау кезінде ең қысқа мерзімде максималды күшке жету қабілетін көрсетеді.

Жарылыс күшінің екі құрамдас бөлігі бар: іске қосу күші және үдеу күші [2].

Бастапқы күш – бұлшық еттердің кернеуінің бастапқы кезеңінде жұмыс күшін тез дамыту қабілетінің параметрі. Үдемелі күш – бұлшық еттердің жиырылу басталған жағдайда жұмыс күшін тез арттыру қабілеті. Жылдамдық күші күштерінің модификациясы ретінде соққы жұтатын күш те ерекшеленеді – қозғалысты максималды жылдамдықта орындаған кезде мүмкіндігінше тезірек аяқтау мүмкіндігі (мысалы, үдеуден кейін тоқтау).

Волейболшылардың дене қабілеттерін дамыту және әртүрлі қозғалысты меңгеру оларды дайындаудың барлық аспектілеріне тікелей әсер етеді, бірақ көбінесе техникалық және тактикалық дайындық деңгейін арттыруға ықпал етеді. Бұл жағдайда физикалық дайындықтың нәтижесі қажетті физикалық қабілеттерді (жылдамдық, жылдамдық-күш, күш және т.б.) дамыту құралдары мен әдістерін дұрыс таңдауға байланысты [3].

Ойын тапсырмаларын сәтті орындау көбінесе волейболшының бүкіл ойын барысында жоғары және жылдам секіру, серпіліс жасау, үнемі белсенді техникалық-тактикалық әрекеттерді, яғни оның жылдамдық-күш мүмкіндіктерін жүзеге асыру қабілетіне байланысты

Жылдамдық күші дененің кеңістіктегі жылдам қозғалысын қамтамасыз етеді және бұлшықеттің жиырылуының әртүрлі режимдерінде көрінеді.

Жарылғыш күш – бұл минималды қысқа уақыт ішінде максималды кернеулердің дамуы-секіру, ең көп таралған.

Жылдамдық-күш қабілеттері жылдамдық пен күштің қосындысы ғана емес. Салыстырмалы түрде баяу жиырылу кезінде бұлшықет кернеуінің максималды параметрлеріне қол жеткізуге болады, ал қозғалыстың максималды жылдамдығы ең аз салмақ жағдайында қол жеткізіледі. Осы және басқа максимум арасында жылдамдық-күш қабілеттері көрінетін аймақ бар [4].

Жылдамдық-күш жаттығуларын орындау кезінде қуат күш пен жылдамдықтың қозғалтқыш мүмкіндіктерін жоғары деңгейде біріктіруден тұрады. Сонымен қатар, күш құрамдас бөлігінің үлесі неғұрлым көп болса, соғұрлым сыртқы қарсылық көп болса, соғұрлым ауыртпалық аз болса, соғұрлым әрекет тезірек болады.

Жылдамдықты күшейту қабілеттері негізінен тұқым қуалайтын факторларға және ең алдымен бұлшықет құрамына байланысты. Өздеріңіз білетіндей, бұлшықет талшықтары екі топқа бөлінеді: баяу және жылдам. Олардың арақатынасы адамнан адамға өзгереді және өмір бойы өзгермейді.

Жылдам бұлшықет талшықтарының басым болуы жылдамдық пен жылдамдық-күш қасиеттерінің ең жақсы көрінісіне ықпал етеді. Дегенмен, тұқым қуалайтын алғышарттар жылдамдық пен күш қасиеттерінің жеткілікті дамуына кепілдік бермейді. Алғы шарт – ұзақ мерзімді, жүйелі оқыту. Жылдамдық-күш қабілеттерінің дамуы неғұрлым ерте басталса, жасөспірім үшін соғұрлым жақсы болады.

Жылдамдық-күштік қасиеттердің жоғары деңгейіне жету үшін жас спортшыға нақты бәсекелестік қызметке тән жағдайларда оларды анықтайтын жеке қасиеттер мен қабілеттердің күрделі көрінісіне қол жеткізу қажет.

Жылдамдық пен күштің қасиеттерін дамыту бойынша жұмыс жасау кезінде негізгілері дененің функционалды жүйелеріне әсер етудің формасы, элементтері мен ерекшеліктері бойынша жарысқа барынша жақын арнайы дайындық жаттығулары, сондай-ақ жеке сабақ бағдарламасын орындау кезінде әр түрлі ұзындықтағы жаттығулардың үйлесімі болып табылады. Ішкі жұмыстың қарқындылығы жоспарланған жарысқа жақын болатындай етіп жоспарланады. Жоспарланған жарыстан біршама жоғары қарқындылықтағы жаттығулар кеңінен қолданылады.

Жылдамдық – күш қасиеттерін дамыту кезінде мыналарды қамтамасыз ету қажет:

а) техникалық-тактикалық іс-қимылдарды жетілдіру және жылдамдық-күштік қасиеттерді дамыту құралдары мен әдістерінің алуан түрлілігі;

б) техникалық-тактикалық жетілдіру және жылдамдық-күш қасиеттерін дамыту процестерінің тығыз байланысы;

в) жаттығу қызметі жағдайында жарыстық қызметке тән функционалды жүйелердің күйлері мен реакцияларының барлық мүмкін аймағын модельдеу;

г) жоғары жылдамдықты күш қасиеттерін дамытуда да, техникалық-тактикалық жетілдіру процесінде де сыртқы орта жағдайларының өзгергіштігі.

Жылдамдық пен күш қасиеттері волейболшыларға тиімді ойын әрекеті үшін қажет. Олар бірнеше рет секіру, алаңда жылдам қозғалу, қуат беру, қорғаныста құлау және т.б.

Жылдамдық-күш қасиеттерін дамыту үшін реакция жылдамдығын, қозғалыс жылдамдығын, жеке қозғалыс жылдамдығын дамытуға арналған жаттығуларға қарағанда бірнеше рет және ұзақ орындалатын жылдамдық жаттығулары таңдалады. Құрал ретінде серпіліс пен қысқа қашықтыққа жүгіруді жеделдету, имитациялық және ойын техникасы бойынша негізгі жаттығулар қолданылады.

Осылайша, оқу-жаттығу үрдісінде волейболшылардың жылдамдық-күш қабілеттерін арттыруға арналған құрастырылған жаттығулар кешенінің тиімділігі туралы айтуға мүмкіндік береді, оларды кейіннен жалпы білім беру ұйымдарында тәжірибеде қолдануға болады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Ковалев И.А. Волейбол как средство развития двигательных способностей обучающихся школы // Физкультурно-оздоровительная деятельность и социализация молодежи в современном обществе: материалы V Междунар. научно-практ. конф. студентов и молодых ученых – Красноярск: Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева, 2021. – С. 65-67.

2 Горностаева Ю.В., Фирсин С.А., Башмакова Е.А. Исследование состояния формирования двигательных навыков по волейболу у учащихся школ спортивного профиля // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2023. – № 3(217). – С. 109-113.

3 Рязанов А.А., Богданов М.Ю. Развитие скоростно-силовых способностей волейболистов // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки – 2019. 24 (178). – С. 53-59.

4 Багина И.С. Развитие скоростно-силовых способностей у волейболисток // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2022. №11-1. – С 121-123

ҒТАМР 77.29.19

ВОЛЕЙБОЛШЫЛАР КОМАНДАСЫНЫҢ ОҚУ-ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІН БАСҚАРУ

А.С. Белхайрова

Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Мақала волейболшылар командасын басқарудағы оқу-жаттығу процесінде қолданылатын жалпы принциптер мен әдістердің белгілі бір ерекшеліктеріне негізделген. Әлемдік және отандық волейболдың техникасы мен тактикасының даму тенденцияларын, сондай-ақ жарыстарды өткізу шарттарының ерекшеліктерін білу жалпы команданың оқу-жаттығу процесін басқаруды жетілдіруге мүмкіндік береді. Мақалада сонымен қатар волейболшылар командасының оқу-жаттығу процесін басқаруды біртұтас көпжылдық процесс ретінде қарастырған.

Түйін сөздер: басқару, волейболшылар, ойын, команда, жаттықтырушы.

Волейболшыларды қазіргі заманғы дайындау – жаттықтырушы басқаратын күрделі педагогикалық процесс. Басқару – белгілі бір мақсатқа жетуге ықпал ететін тиісті өзгерістерді тудыратын объектіге мақсатты әсер ету процесі.

Спорттық дайындық процесі күрделі динамикалық жүйе ретінде қарастырылады, онда бақылау органының рөлін педагог-жаттықтырушы, ал бақылау объектілерінің рөлін спортшы мен команда атқарады.

Спорттық жаттығулар жүйесінің күрделілігі оның бір-бірімен байланысты және өзара әрекеттесетін көптеген құрамдас бөліктерден (физикалық, техникалық, тактикалық, ойындық, бәсекелестік, психологиялық және басқа аспектілер) тұруында. Спорттық жаттығулардың әсерінен спортшылар (командалар) бір сапалы күйден екіншісіне ауысады. Оның үстіне бұл процесс үздіксіз.

Спорттық дайындықты басқарудың басты ерекшелігі оның объектісі адам – өзін-өзі басқарудың күрделі жүйесі болып табылады. Бұл жаттықтырушының алдына спортшының өзін-өзі басқару қабілетін жан-жақты дамыту міндетін қояды. Спорттық жаттығулардың тиімділігі спортшының өзін-өзі басқару және өзін-өзі жетілдіру қабілетіне тікелей байланысты [1].

Жаттықтырушы – спортшы – команда – жаттықтырушы қарым-қатынас жүйесінде қарым-қатынасты нығайтудың маңызы зор. Өзін-өзі басқару және өзін-өзі жетілдіру қабілеттерін дамытуға белсенді бағытталған спортшымен

шығармашылық ынтымақтастық басқарудың маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Басқарудың негізгі функциялары – жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау және есепке алу. Олардың барлығы басқарудың циклділігі мен үздіксіздігін қамтамасыз ететін тұйық тізбекті ұйымдастыра отырып, бір-бірімен әрекеттеседі.

Басқару циклдерінің динамикасына байланысты жоспарлаудың әртүрлі түрлері қолданылады: жедел, ағымдағы және ұзақ мерзімді.

Волейболшыларды көп жылдық даярлауды ұйымдастыру ғылыми әзірленген нысандар, әдістер мен құралдар негізінде жүзеге асырылады және волейболшылардың техникалық әдістерін жетілдіру жөніндегі жұмыстарды ғана емес, сонымен қатар жекелеген ойыншылардың да, жалпы команданың да іс-қимылдарының тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар кешенін қамтиды.

Спорттық дайындық жүйесінде негізгі орынды жаттығу процесі алады. Оны сәтті басқару үшін уақытты, ақшаны және энергияны аз жұмсай отырып, максималды нәтиже беретіндей етіп ұйымдастыру қажет.

Бұл мәселені оқыту процесін басқарудың негізгі функцияларының мазмұнын терең білу және оларды тәжірибеде шығармашылықпен қолдану негізінде ғана табысты шешуге болады. Басқару функцияларының негізгі мазмұны төмендегідей.

Жоспарлау – оқыту процесінің мазмұнын (соның ішінде бәсекелестік оқытуды), сондай-ақ жаттықтырушы жұмысының жүйесін анықтайтын негізгі басқару функцияларының бірі. Жоспарлау – болашақты көре білу және оны болжай білу дегенді білдіреді. Волейболшыларды дайындауды жоспарлау спорттық дайындық жүйесінде қолданылатын жалпы принциптер мен әдістерге негізделеді, бірақ белгілі бір ерекшеліктерге ие [2].

Волейбол – командалық ойын, сондықтан жоспарлау команда үшін де, әр ойыншы үшін де жүргізіледі. Жоспарлар командалық және жеке болып бөлінеді.

Волейболда спорттық шеберліктің басты өлшемі – басқа команданы жеңу және жарыста орын алу.

Бұл көрсеткіштерді нақтылау үшін жеңіліске ұшыраған команданың біліктілігі мен жарыс ауқымы ескерілген. Бірақ бұл көрсеткіштер команданың шеберлік деңгейін толық көрсетпейді және әрбір ойыншының спорттық нәтижелерін бағалауға мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты жаттығуларды жоспарлауда жеке ойыншылардың және жалпы команданың физикалық, техникалық, тактикалық және ойын дайындығының деңгейін объективті жоспарлауға және бағалауға мүмкіндік беретін бақылау тапсырмалары мен жаттығулар жүйесі кеңінен қолданылады.

Волейбол, командалық спорт ойындарының басқа түрлері сияқты, қарсыласпен командалық ұрыспен сипатталады, бұл жеке ғана емес, сонымен қатар командалық ойын әрекеттерін жетілдіруді талап етеді. Жыл бойына дайындық түрлері бойынша уақыт шамамен келесідей бөлінеді: дене шынықтыру – 20%, техникалық – 30%, тактикалық, ойын және жарыс – 50%.

Бұл сандар ойыншылардың жасына, біліктілігіне және дайындық кезеңіне байланысты түзетіледі. Кіші разрядтағы ойыншылар үшін физикалық және техникалық дайындыққа, ал бәсекелестік шеберлігінің өсуіне қарай – тактикалық, ойындық және бәсекеге қабілетті жаттығуларға уақыт ұлғаяды [3].

Негізгі жоспарлау құжаттары жоспарлар болып табылады. Оқыту жоспарын құру кезінде орындалуы қажет бірқатар талаптар бар. Оларға мыналар жатады: міндеттер мен еңбек жағдайларын есепке алу; ерекшелік және ықтимал өзгергіштік; сабақтастығы мен болашағы. Жаттығу міндеттерін анықтау кезінде жас, жыныс, дене даму деңгейін, тартылғандардың дайындығын, бөлінген уақытты, алдағы жарыстың ауқымын және болжанатын нәтижені, материалдық ресурстарды және спорттық жаттығуларды ұйымдастырудың басқа да жағдайларын ескеру қажет.

Жоспарлар нақты болуы керек. Олар жоспарланған жұмыстың мазмұны мен көлемін нақты белгілеп, уақыт пен мерзімдерді дәл есептеп, түпкілікті нәтижені белгілеуі керек.

Жұмыс процесінде жұмыс жағдайлары мен конкурстарға қатысумен анықталған жоспарларға нақтылаулар енгізіледі.

Жоспарларды құру кезінде алдыңғы жоспарды, оның міндеттерін, мазмұнын, орындалу дәрежесін және жіберілген қателерді талдап, жұмыстың келесі кезеңдерінде мәселелерді неғұрлым табысты шешу үшін алғышарттарды жасау мүмкіндігін ескеру қажет.

Жоспарлау көрсеткіштері дайындық жоспарын құруда негіз болады. Дайындықты жоспарлау кезінде келесі көрсеткіштер қолданылады.

1. Жаттығу және жарыстық жүктемелер:

а) көлемі: жұмыс күндерінің, оның ішінде жарыс және жаттығу күндерінің саны; сағаттардың жалпы саны; жаттығулар саны, оның ішінде командалық және жеке; жаттығу сағаттарының саны;

б) қарқындылық: максималды қарқындылықтағы жаттығулар саны; жоғары қарқындылықтағы жаттығулар саны; орташа және төмен қарқындылықтағы жаттығулар саны.

2. Дайындық түрлері:

а) дене қасиеттердің даму деңгейін көрсететін дене шынықтыру. Ол бақылау жаттығуларында жоспарланған. Уақыт, қайталау саны, қашықтық немесе салмақ (жаттығу мазмұнына байланысты) бағалаудың негізі болып табылады;

б) техникалық дайындық деңгейін сипаттайтын техникалық дайындық. Бақылау жаттығуларында жоспарланған. Сандық бағалаудың негізі ретінде нәтиже алынады, мысалы, доптың мақсатқа жету жағдайларының саны, ұтылу пайызы, жоғалту және т.б. сапалы бағалаудың негізі ретінде орындалудың сараланған бағасы алынады.

3. Жарысқа дайындық:

а) ойындар санымен, оның ішінде бақылау және күнтізбелік ойындармен сипатталатын жарыстарға қатысу;

б) негізгі жарыстардағы нәтижелер (орын);

в) жарыстардағы техникалық-тактикалық көрсеткіштер, мысалы, шабуылда:

- шабуыл соққыларының тиімділігі (%);
- беру тиімділігі (%);
- екінші берілістердің тиімділігі (%);
- өтініштерді қабылдау тиімділігі (жетілдіру, %);
- қорғауда:
- блоктау тиімділігі (%);
- шабуыл соққысын қабылдау тиімділігі (%);
- сақтандыру кезінде допты қабылдау тиімділігі (%) және басқа көрсеткіштер.

4. Команда құрамы және оны толықтыру:

а) орташа жас;

б) орташа биіктігі (см): шабуылшылар (бірінші және екінші қарқын); байланыстырушылар;

в) функциялары бойынша ойыншылар саны: шабуылдаушылар, байланыстырушылар;

г) жаңа ойыншылардың құрамына кіріспе, оның ішінде: бірінші қарқынмен шабуыл жасаушылар, екінші қарқынмен шабуыл жасаушылар, байланыстырушылар.

Волейболшыларды даярлаудың негізгі нысандары спорттық жаттығулар мен жарыстық дайындық болып табылады. Олар бір-бірімен байланысты, бірақ сонымен бірге басқарудың негізгі функцияларының мазмұнын алдын-ала анықтайтын ерекшеліктерге ие.

Осыған байланысты дайындықты басқару екі бөлімге бөлінеді: оқу процесін және бәсекелестік дайындықты басқару; жарыс процесінде команданы басқару.

Оқу процесін басқарудағы өте маңызды көрсеткіш-бұл ойыншылардың және тұтастай алғанда команданың іс-әрекетінің пайдалылығы, әсер ету коэффициентімен анықталады.

Ойыншылар мен команданың іс-қимыл коэффициенті-бұл әр түрлі жағдайлардың әсерін ескере отырып, ойыншылардың іс-әрекеттерінің жиынтығымен анықталатын шартты ұғымдар (жаудың іс-әрекеті, қарапайым немесе күрделі, белгілі бір техникалық қабылдауды немесе тактикалық комбинацияны орындау шарттары болды; допты қабылдау, допты шабуылшыға беру және т.б. сапасы қандай болды, тіпті төрешілер желісі). Бұл әр ойыншының іс-әрекетінің тиімділігін объективті бағалау үшін жасалады.

Кейде партияның басында (немесе ортасында) ойыншы бірнеше сағат жоғалтуы мүмкін, бірақ партияның соңында екі-үш допты жеңіп, жеңіске жетеді және керісінше.

Барлық коэффициенттер ойыншының жалпы әрекеттерінен есептеледі, яғни ойында қалған жеңіс, жоғалту және доптар.

Команданы басқарудың тиімділігі жаттықтырушының шеберлік деңгейіне, оның ойыншылардың жеке басының психологиялық ерекшеліктерін және ұжым құрылымдарын ескеру қабілетіне байланысты. Тәрбиеленушілердің жаттықтырушының басқару әсеріне қандай да бір реакциясы, ең алдымен, ойыншылардың психологиялық ерекшеліктерімен анықталады: олардың темпераменті, мінезі, жеке құндылықтары, басым көзқарастары, әлеуметтік рөлдері және т.б. [4].

Қорыта келе, жаттықтырушының педагогикалық шеберлігі ойыншылардың мінез-құлқының психологиялық заңдылықтарын және оқу-жаттығу және тәрбие міндеттерін сәтті шешу үшін команданың әлеуметтік-психологиялық құрылымының ерекшеліктерін қолдануға негізделген деп айтуға болады.

Белгілі бір ойын нәтижесі көбінесе волейболшылардың ойынға дайындалу қабілетімен анықталады. Жаттықтырушы ойынның тиімді тактикасы мен стратегиясын таңдауға да, команданың матчқа жұмылдыру дайындығының жай-күйін қамтамасыз етуге де дайындық процесіне үлкен әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Котов Е.А., Потёмкина Е.И., Липовая Н.Н., Котова Н.В Исследование особенностей комплектования стартового состава команд в волейболе // Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии. – 2017. – № 2(59). – С. 17-23.

2 Шанкулов Е.Т., Есельбаева А.К., Тутибаев Қ.Ә. Велейболдан жоғары білікті командалардың жылдық макроцикліндегі жаттығу жүктемесін жоспарлау мен іске асырудың динамикалық салалары // Теория и методика физической культуры. – 2023. – №. 1(71). – Б. 174-180.

3 Журавель Б.С. Управление учебно-тренировочным процессом в группах спортивного совершенствования студенческих команд по волейболу // Пути и средства повышения эффективности физического воспитания студентов вузов основного, спортивного и специального учебных отделений: Материалы работы секции «Научные основы физического воспитания» юбилейной 55-ой научной конф., посвященной 70-летию академии, – Воронеж: Воронежская государственная архитектурно-строительная академия, 2000. – С. 136-138.

4 Саттарова А.А., Кефер Н.Э., Хомяков О.А. Результаты выступлений мужской и женской сборных команд Казахстана по волейболу за годы независимости // Теория и методика физической культуры. – 2019. – № 3(57). – С. 139-146.

ҒТАМР 77.29.65

ГИМНАСТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ СӘТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІ, ЖОЛДАРЫ МЕН ШАРТТАРЫ

А.А. Бектурсинов

Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Мақалада гимнастикалық жаттығуларды сәтті оқытудың әдістері, жолдары мен шарттары баяндалған. Бұл мақалада гимнастиканы оқытудың тиімді әдістері қарастырылады. Атап айтқанда, әдістер ауызша әдіс, көрнекі көрсету әдісі, жаттығу әдісі, тұтас әдіс, бөлшектелген әдіс және басқалар ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, гимнастикалық жаттығуларды орындауда жарақатқа әкелетін себептерді анықтау, сондай-ақ қауіпсіздік ережелері мен жарақаттанудың алдын алу шараларын білудің ерекше маңыздылығы баяндалған.

Түйін сөздер: гимнастика, жаттығулар, оқушылар, мұғалім, техника, қозғалыс, әдісі, сақтандыру.

Гимнастикалық жаттығуларды оқытуда қолданылатын әдістемелік әдістер өте алуан түрлі және оларды қолдану оқытудың нақты кезеңдеріне байланысты. Бастапқы оқыту кезеңінде, қатысушыларда қозғалыс туралы жалпы алдын-ала идеялар пайда болған кезде, жаттығудың терминологиялық атауымен танысу, көрнекі құралдарды (суреттер, схемалар, кино, фотоматериалдар) зерттеу, демонстрация, жаттығуды орындау техникасын түсіндіру, қосымша бағдарларды қолдану, жаттығуды орындауға көмектесу, сынақтарды орындау сияқты әдістемелік әдістерді қолданған жөн тырысу.

Гимнастикалық жаттығуларды оқымас бұрын мұғалім оның құрылымы, орындау техникасы туралы толық түсінікке ие болуы керек. Көбінесе бұл үшін кәсіби тәжірибе жеткілікті. Егер мұғалімге арналған жаттығу жаңа болып шықса, оны зерттеу керек (қозғалыс әрекеттерінің құрылымын зерттеу). Осы мақсатта әртүрлі әдістер қолданылады: биомеханикалық талдау, модельдеу және басқалар. Қозғалысты зерттеу жалпы орындау нұсқаларын және техниканың жекелеген элементтерін бағалауға бағытталуы керек.

Мұғалім жаттығудың қиындығы мен оқушының белгілі бір қозғалысты игеру қабілетінің деңгейін салыстыра білуі және оқушының осы оқу жағдайындағы қабілеттеріне қойылатын талаптарды анықтай білуі керек. Ол үшін жаттығуларды оқыту әдістемесі әрекеттер мен тапсырмалардың реттілігін,

мөлшерді (қайталанулар, әрекеттер), қателерді бақылау және түзету әдістерін, оқыту құралдарын көздеуі тиіс [1].

Оқушыны іс-әрекеттер туралы хабардар ету, мұғалім оқушыға қозғалыс әрекеттерін орындау нәтижелері туралы нақты және толық ақпарат бере алуы керек. Ол үшін мұғалімде тәсілдер көп болуы керек: әңгіме, түсініктеме және басқалар болуы мүмкін. Бірақ алдымен оған қозғалыс туралы берілген ақпаратты игеру дәрежесін бағалау қажет. Ол үшін сауалнаманы, графикалық немесе басқа модельдеуді қолдануға болады.

Тікелей көмек көрсету және сақтандыру, мұғалімнің практикалық әрекеттері, ең алдымен, оқушының қозғалыс тапсырмаларын орындау үшін қауіпсіз жағдай жасауға байланысты. Ол үшін жеке дағдылардың кең ауқымы болуы керек: саймандарды бекіту, итеру, тіреу, бұрау. Көмек тиімді болуы үшін мұғалім оқушының нәтижесін болжай білуі керек, снарядтан дұрыс орынды таңдап, көмек көрсетудің ең жақсы әдісін табуы керек.

Жаттығуды меңгеру үнемі бақылануы керек. Бақылау оқу бағдарламасында қарастырылуы мүмкін. Бірақ оқушыда қиындықтар туындауы немесе басқа жағдайларға байланысты күтпеген қажеттілік туындауы мүмкін. Бұл жағдайда мұғалім оқушының қозғалыс техникасы туралы түсініктерін нақтылай отырып, бақылау тапсырмаларын қолдана отырып, қозғалысты зерттеу деңгейін бағалай білуі керек.

Гимнастикалық жаттығуларды үйрету кезінде ауызша әдіс, көрнекі көрсету әдісі, жаттығу әдісі қолданылады.

Ауызша әдіс іс жүзінде келесі әдістемелік әдістерде жүзеге асырылады: сипаттамасы, түсіндірмесі, әңгімесі, нұсқаулығы, нұсқауы, командасы, бұйрығы, өтініші. Осы әдісті және оның әдістерін қолдана отырып, әсер негізінен екінші сигналдық жүйеге әсер етеді. Жаттығуларды біртіндеп игеру процесінде белсенділер белсенді ақыл-ой белсенділігіне итермелейді.

Көрнекі демонстрация әдісі жаттығуды көрсетуде, әртүрлі көрнекі құралдарды, снарядтар мен гимнастшы фигураларының макеттерін көрсетуде, сыртқы бағдарларды, қозғалыс шектеулерін және т.б. қолдануда жүзеге асырылады. Көрнекі анализатор белсенді жұмысқа қатысады.

Жаттығу әдісі негізінен қатысушылардың қозғалыс саласына әсер етуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге жаттығудың қозғалыс бейнесі, қозғалыс, содан кейін дағды біртіндеп қалыптасады.

Мұнда танымның сезімтал формасы (сезім, қабылдау және ұсыну) ұтымды, белсенді ақыл-ой белсенділігімен, практикамен байланысады, нәтижесінде зерттелетін жаттығудың техникалық тұрғыдан дұрыс орындалуына әкеледі. Бұл әдіс әрқашан жоғарыда қарастырылған әдістермен бірге қолданылады. Олардың дұрыс үйлесуі мұғалімге жаттығуды тезірек үйретуге мүмкіндік береді. Жаттығу әдісі жаттығуды біртұтас және бөлшектелген орындау түрінде қолданылады.

Біртұтас әдіспен жаттығу оның атауынан, қозғалыс техникасын көрсетуден және түсіндіруден кейін бірден дайындық немесе жетекші жаттығуларды қолданбай орындалады. Жаттығуды бөліктерге бөлумен

салыстырғанда бұл әдіс тиімдірек деп саналады. Алайда, мұндай мәлімдемені тек техникалық қарапайым жаттығуларға жатқызуға болады [2].

Гимнастикалық снарядтар мен тірек секірулерінде, әсіресе орта мектепте жеке жаттығулар жасау белгілі бір тәуекелмен байланысты. Қауіпсіздік шаралары сақталмаса, жабдық құлап кетуі мүмкін, бұл оқушылардың денсаулығына қауіпті жарақат алуына әкелуі мүмкін. Осыған байланысты, жарақатқа әкелетін себептерді анықтау, сондай-ақ қауіпсіздік ережелері мен жарақаттанудың алдын алу шараларын білу ерекше маңызды болып табылады. Жарақаттардың себептері мыналар болуы мүмкін: оқытудағы сана мен белсенділік, жүйелілік, қолжетімділік және жүйелілік принциптерін сақтамау; оқушылардың іс-әрекетіне жүйелі мониторинг, сақтандыру және көмек көрсетудің болмауы; қате сақтандыру, өзін-өзі сақтандыру әдістерін білмеу; нашар тәртіп; оқушыларды орынсыз орналастыру; жабдықтың дұрыс жұмыс істемеуі, гимнастикалық құрал-жабдықтарды сенімсіз орнату және бекіту; оқу орындарының санитарлық-гигиеналық талаптарға сәйкес келмеуі. Сабақтар нақты жоспарланып, ұйымдастырылуы керек. Оқушылар оқыту әдістеріне және сыныпты ұйымдастыруға қатысты мұғалімнің барлық талаптарын орындауы керек. Мұғалімнің нұсқауын бұзу, «Жаттығуларды аяқта!» пәрменінен кейін жаттығуды асығыс орындауға тырысу, дайындықсыз және ақаулы жабдықта, төсенішсіз, төсенішсіз жаттығуларды орындау, игерілмеген жаттығуларды орындау жарақатқа әкелуі мүмкін [3].

Жабдықты жаттығу залында дұрыс орналастыру маңызды. Оларды қабырғалардан және бір-бірінен жеткілікті қашықтықта орналастыру жақсы. Жабдықты жаттығуды оқушы жарыққа қарап орындайтындай етіп орналастыруға болмайды. Оқушылар снарядты және түсіру орнын анық көруі керек. Кілемшелерді әсіресе мұқият төсеу керек, сонда олардың арасында бос орындар болмайды, ал қону олардың біреуінің ортасында орын алады. Жабдықтар мен төсеніштерді алып жүру және орнату үшін алдын ала әрқайсысының міндеттерін нақты белгілеп алған оқушылардың қажетті санын тағайындау қажет. Жалпы дамыту жаттығуларын орындағанда, әсіресе заттармен, оқушылардың бір-біріне тиіп кетпеуі үшін тиісті қашықтық пен интервалды көрсету қажет. Арыстар мен тіректерді орнатуға көп көңіл бөлу керек. Арыстарда, ең алдымен, тірек төсеніштерін бекіту бұрандаларымен бекітудің беріктігін тексерілу қажет.

Гимнастика сабақтарында көмек пен сақтандыру маңызды. Көмек әдетте жана жаттығуды үйренудің бастапқы кезеңінде қолданылады. Жаттығудың техникалық негізін меңгерген сайын тікелей көмек сақтандырумен ауыстырылады. Жаттығудың күрделілігіне байланысты төсеуді бір немесе бірнеше адам орындауы мүмкін. Көмек және сақтандыру әдістерімен қатар оқушылар қауіпті жағдайлардан өз бетінше шыға алатындай өзін-өзі сақтандыру дағдыларын үйрету қажет. Қозғалысты дер кезінде тоқтату, снарядтан секіру, қосымша қозғалыстар жасау (инерциялық күштерді азайту үшін қолды, аяқты, денені бұғу) және жаттығуды өзгерту арқылы снарядтан құлаудың алдын алуға болады. Құлаған кезде қалай дұрыс қонуға болатынын

үйрету өте маңызды. Артқа құлауды үйрену кезінде отыру, еңкейу және артқа домалау керек, алға қарай құлау кезінде қолды серпімді түрде бүгіп жатып алға қарай домалау немесе тегіс құлау керек. Жаттығуларды орындау техникасын меңгерумен қатар барлық оқушыларға көмек көрсетудің және сақтандырудың негізгі әдістерін үйрету керек.

Сақтандыру және көпсайыстың әртүрлі түрлерінде көмек көрсетудің өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселен, мысалы, жолақтарда оқушының қозғалыс жолында қолдарын тіректердің үстінде ұстауға болмайды. Әр түрлі биіктіктегі арыстарда, сақиналарда мұғалім снарядтың астында тұрып немесе серпілістің орындалу барысы бойынша аздап қозғалады. Оқушыларды секіру кезінде мұқият сақтандыру керек (сақтандырушы қону алаңының жанында болуы керек). Тірек секірулерді орындау кезінде олар оқушының қолын ұстап, қону алаңында тұрып сақтандырылады [4].

Оқыту мәселелерін осындай дәйекті шешудің нәтижесінде гимнастикалық жаттығу техникалық тұрғыдан дұрыс, тұрақты түрде орындалады және жаңа болмай қалады. Қозғалысты иеленудің бұл деңгейін оқу процесінің аяқталуы деп санауға болады.

Кейбір жағдайларда қозғалысты ішінара қайта жасауға болады (мысалы, осы жаттығудың неғұрлым күрделі нұсқасын үйрену мақсатында). Жаттығудың бұл дамуы оқытудың барлық кезеңдерін қамтуы мүмкін немесе олардың біреуімен шектелуі мүмкін.

Игерілген қозғалысты орындаудың жеткілікті жоғары сапалы және техникалық деңгейін сақтау үшін оны әртүрлі жағдайларда (сабақтарда, жарыстарда және т.б.) мезгіл-мезгіл қайталау қажет.

Қолданылған әдебиеттер

1 Данкеева Е.В. К вопросу о совершенствовании методики и технологии обучения студентов факультетов физической культуры гимнастическим упражнениям // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. – 2014. – № 35-2. – С. 124-129.

2 Хасанов А.А. Методы, приемы и условия успешного обучения гимнастическим упражнениям // Вестник науки и образования. – 2020. – № 2-1(80). – С. 45-47.

3 Методические приемы обучения гимнастическим упражнениям. URL: https://bstudy.net/693624/pedagogika/metodicheskie_priemy_obucheniya_gimnastic_heskim_uprazhneniyam.

4 Методические рекомендации по обучению выполнению упражнений на гимнастических снарядах. URL: <https://multiurok.ru/files/mietodichieskiie-riekomiendatsii-po-obuchieniiu-vy.html>.

ҒТАМР 77.03.13

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САЛАСЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ

Д.Ұ. Абдикаримов

Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Бұл мақалада дене шынықтыру саласындағы адамгершілік тәрбиесінің негізгі сәттері ашылады. Адамгершілік тәрбиесінің, адамның рухани-адамгершілік қалыптасуының, дене шынықтырудың анықтамалары берілген. Адамгершілік ұғымы әдетте тұлғаның негізгі жағымды қасиеттерін қамтиды: мейірімділік, адалдық, жауапкершілік, жанашырлық, жомарттық, еңбекқорлық, сенімділік және т.б.

Түйін сөздер: адамгершілік тәрбиесі, тәрбие, дене тәрбиесі, білім алушылар, қасиеттер

Дене шынықтыру – денсаулық деңгейін нығайтуға және арттыруға бағытталған қоғамның жалпы мәдениетінің бөлігі. Қазіргі қоғамдағы дене шынықтыру адамның физикалық және рухани табиғатын қалыптастыруға бағытталған мақсатты іс-әрекетінің процесі мен нәтижесі ретінде қарастырылады. Бұл іс-әрекет тұтастықпен, тәрбиелік әсердің жүйелілігімен, бірлікте қалыптасуымен сипатталуы керек физикалық алмасу, адамгершілік әлемі, интеллект тереңдігі және адам денсаулығының қоры. Біздің мақаланың басында адамгершілік деген не екенін түсінейік.

Адамгершілік – бұл біз басшылыққа алатын ішкі құндылықтар мен принциптердің жиынтығы, іс-әрекеттер жасау және оларды болашақта түсіну. Ол адамның гуманистік құндылықтарды қалай қабылдайтынын және оларды ұстануға қаншалықты ұмтылатынын анықтайды. Іс-әрекет пен мінез-құлықтан көрінетін адамгершілік қасиеттердің маңызын түсіну үшін білім алушылар дене шынықтыру сабағында тиісті дағдыларды меңгеруі қажет. Дене шынықтыру сабағында білім алушыларда жағымды қасиеттер қалыптасады: еңбексүйгіштік, тәртіптілік, табандылық. Дене шынықтыру білім алушылардың дүниетанымына белсенді әсер етеді.

Білім алушыларды адамгершілікке тәрбиелеу процесін интеграциялық қасиет деп анықтаймыз. Оның нәтижесі болашақ маманның адамгершілік мәдениеті мен адамгершілік тәрбиесінің жоғары деңгейі болуы керек.

Кез келген тәжірибелі адамның іс-әрекеті осындай қызметтің маңыздылығы мен пайдасын түсінуге негізделген. Жоғары адамгершілік

сауаттылығы болмаса, маман өзінің кәсіби міндетін атқара алмайды. Дегенмен, адамгершілік тәрбиесінің тиімділігі тек адамгершіліктің негізгі принциптерін білуде, кәсіби және адамгершілік мәселелерді теориялық тұрғыдан шеше білуде ғана емес, ең алдымен, жоғары адамгершілік сенімдері мен осы әрекеттердің мотивтерін қалыптастыруда көрінеді.

Білім алушының тұлғасы қалыптасқан дүниетаныммен, белгілі көзқарастармен, сенімдермен, салыстырмалы түрде тұрақты моральдық және ерікті қасиеттермен сипатталады.

Бірақ олардың қалыптасу деңгейі әртүрлі, ал ұмтылу деңгейі әдетте жоғары. Сонымен бірге, физикалық және адамгершілік дамуымен қатар азаматтық кемелдену деңгейі де заман талабына сай бола бермейді. Осының барлығы адамгершілік сананы да, адамгершілік мінез-құлықты да қалыптастыру мақсатында дене шынықтыру құралдарын пайдалану, оларды мәңгілік адами құндылықтарды еңбек процесінде түзету және бекіту міндетін алға қояды [1].

Тәрбиенің тамаша мақсаты – үйлесімді, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны тәрбиелеу – адамгершілік құрамдас бөліксіз мүмкін емес.

Адамгершілік тәрбиесі тәрбиенің маңызды бөлігі бола отырып, адамның өмір бойы әртүрлі салаларда, соның ішінде дене тәрбиесі саласында үздіксіз жүзеге асырылады.

Адамгершілік тәрбие жалпы тәрбие шеңберінде педагогтар мен тәрбиеленушілердің арнайы ұйымдастырылған, басқарылатын, бақыланатын өзара іс-қимылы ретінде түсініледі және оның мақсаты – рухани жағы маңызды болып табылатын адамгершілік өзегін-адамгершілікті дамыту, нығайту болып табылады.

Тұлғаның рухани-адамгершілік қалыптасуы-бұл адамға рухани қайта құру, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жүзеге асыру, өмірдің әртүрлі салаларында, соның ішінде дене шынықтырудың маңызды саласында мақсатты түрде көмектесетін жағдай жасаудың арнайы ұйымдастырылған процесі.

Қазіргі кезеңде дене тәрбиесі өскелең ұрпақтың жалпы мәдениетінің елеулі түрі ретінде қарастырылады, оның негізгі құрамдас бөліктері дене тәрбиесі саласындағы әрбір білім алушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын дене тәрбиесі, спорт, сауықтыру, сауықтыру іс-шаралары болып табылады [2].

Дене жаттығулары кезінде мінез-құлықтың жағымды қасиеттері мен адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін әртүрлі әдістер қолданылады: іс-әрекетті бағалау (мадақтау, мадақтау, айыптау, сөгу). Мұндай ынталандырудың негізі команданың талаптарын орындау болуы керек екенін ескеріңіз. Марапаттар адам тұратын, жұмыс істейтін және оқитын ұжымның оның қызметіне толық қанағаттанғандығының дәлелі болуы керек. Демек, мадақтау білім алушыға (немесе бүкіл командаға) мінез-құлықтағы жақсылыққа ұмтылуға ынталандыруға көмектеседі. Ұстаздың өзінің жақсы үлгісін де ұмытпаған жөн. Бұл білім алушының алдында мінез-құлықтың адамгершілік идеалы ретінде көрінуі керек ересек адамның әлеуметтік қолайлы мінез-

күлқының үлгісі. Сабақты қорытындылау кезінде ең күшті, епті және төзімді ғана емес, сонымен қатар ең табанды, еңбекқор және батылдарды атап өту керек [3].

Жасөспірімдер мен жастарды адамгершілікке тәрбиелеу – өскелең ұрпақтың бойында адамгершілік мұраттары мен қағидаларына сай жоғары сана, адамгершілік сезімдер мен мінез-құлық қалыптастырудың мақсатты процесі. Көбінесе дене шынықтыру және спорт жасөспірімдермен және жастармен тәрбие жұмыстарын жүргізуге өте жақсы мүмкіндіктер береді.

Дене шынықтыру және спорт адамнан бар күшін беруді талап етеді, бұл агрессия деңгейін төмендетудің тамаша тәсілі, оның ішінде қиын жасөспірімдер: жаттығулар мен жарыстар кезінде жасырын агрессивті көрінеді және сыртқа шығарады. Жасөспірім, егер рингте немесе жарыста жеңіске жетемін десе, ерік-жігерін дамыта отырып, өзін ұстай білуге үйрене отырып, өзінің агрессиясын бақылауы керек. Бұл ретте спорт бапкерлері жас спортшыларды тәрбиелеудің адамгершілік жағына ерекше мән береді.

Жастардың бойында тұлғалық қасиеттер ретінде адамгершілік қасиеттерді дамытудың ең маңызды міндеті дене тәрбиесі мен спорттың алдында тұр.

Дене шынықтыру және спортпен шұғылдануды қалыптастыратын негізгі адамгершілік қасиеттерге мыналар жатады: берілгендік, табандылық, табандылық пен батылдық, бастамашылық, тәуелсіздік, шыдамдылық пен ұстамдылық, сондай-ақ тәртіптілік. Сондай-ақ, жас ұрпақтың дене тәрбиесі процесінде адалдық, ашықтық сияқты адамгершілік қасиеттер тәрбиеленеді.

Жастардың қалыптасып келе жатқан адамгершілік қасиеттерінің басты құрамдас бөліктерінің бірі – өзін-өзі тәрбиелеу-жастардың жеке басын жетілдіруге бағытталған реттеуші қызметі.

Тәртіп-бұл қоғамда танылған белгілі бір ережелер мен моральға өз мінез-күлқына саналы түрде бағыну. Жастарда, әсіресе жасөспірімдерде тәртіп дәстүрлі түрде орындаушылық, бастамашылық, жауапкершілік, табандылық және белсенділік арқылы анықталады. Тәртіпті қалыптастыруда өзін – өзі тәрбиелеудің маңызы зор-студент өзінің ақыл-ой қызметін саналы түрде бағындырған кезде, жалқаулықпен күреседі [4].

Қазіргі уақытта дене шынықтыру мен спортты елеулі насихаттау қажет, ол: жастардың дене шынықтыруға деген қызығушылығын арттыруға; дербес сабақтарды танымал етуге; дене шынықтыру-спорт сабақтарының өмірлік қажеттілігі мен маңыздылығын бұқаралық санада түсінуді қалыптастыруға ықпал ететін болады. Негізінен, дене шынықтыру мен спортты дамыту бойынша жұмыста басымдық жастарға берілуі керек.

Осылайша, дене шынықтыру және спорт жастардың адамгершілік сезімдерін тәрбиелеудегі басты аспект болып табылады. Қазіргі Қазақстанда бұл қызметті барлық жастар арасында танымал ету қажет, жастардың зорлық-зомбылық пен қатыгездікке табынбауы үшін этикалық талаптарға сай болуы керек дене шынықтыру және спорттық іс-шараларға қатысуын насихаттау маңызды.

Қолданылған әдебиеттер

1 Гулина Е.Ю. Роль физической культуры в нравственном воспитании студентов СГАКИ // Национальное культурное наследие России: региональный аспект: Материалы III Всероссийской научно-практической конференции. – Самара: Самарский государственный институт культуры, 2015. – С. 154-157.

2 Востроилова Е.В. Нравственное воспитание в сфере физической культуры // Физическая культура, спорт и здоровьесовременном обществе: Сборник научных статей Всероссийской с международным участием очно-заочной научно-практической конференции. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2018. – С. 22-24.

3 Балдина О.В. Воспитание нравственных качеств школьников в процессе занятий физической культурой и спортом // Интерактивная наука. – 2022. – № 7(72). – С. 41-42.

4 Насибуллин И.Р. Роль физической культуры и спорта в воспитании нравственных чувств у молодежи // Физическое развитие студентов в современном мире: Матер. междунар. научно-практической конференции. – СПб: – 2019. – С. 217-219.

ҒТАМР 14.25.05

ЕРТЕГІ ТЕРАПИЯСЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЕРІКТІК СФЕРАСЫНДА БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР ОҚУШЫЛАРДЫ ТҮЗЕТУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

А. Ишанханқызы

PhD-докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада ертегі терапиясының әлеуеті, бейсанадағы рөлі, ертегінің психотерапиялық әсері, ертегілерді талдаудың түрлері жан-жақты баяндалады. Ертегі терапиясы ертегіні қолдана отырып тұлғаны дамытуға, мінез-құлқын түзетуге, оқу және тәрбиелік міндеттерді шешуге бағытталған практикалық психологияның бір бағыты туралы және, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау ертегі терапиясы педагогика мен психологияның қазіргі даму кезеңінде психикалық дамуы тежелген (интеллектуалды дамуы бұзылған) оқушылардың эмоционалды-еріктік сферасын түзетудің тиімді әдісі туралы баяндалады.

Түйін сөздер: ертегі терапиясы, бейсана, психотерапия, эмоционалды-еріктік сфера, сиқырлы ертегілер.

Психологиялық коррекция деп психикалық дамуы тежелген оқушылардың даму ерекшеліктерін түзетуге бағытталған, даму психологиясында қабылданған бірқатар критерийлерге сәйкес, онтогенездің белгілі бір кезеңінде дамудың гипотетикалық «оңтайлы» нормасына сәйкес келмейтін психологиялық-педагогикалық іс-әрекеттің белгілі бір түрін айтамыз. [1].

Бүгінгі таңда эмоционалды-еріктік сфераның бұзылыстарын түзетуге бағытталған әртүрлі психотерапиялық және психокоррекциялық әдістер мен техникалардың үлкен саны бар. Дегенмен, соңғы уақытта ертегі терапия ға деген қызығушылық басымдық танытуда. Ертегі терапиясы ертегіні қолдана отырып тұлғаны дамытуға, мінез-құлқын түзетуге, оқу және тәрбиелік міндеттерді шешуге бағытталған практикалық психологияның бір бағыты. Ол психологиядағы ең жас бағыттарының бірі, бірақ ол адамды сөз арқылы қолдаудың ең ежелгі тәсілдерінің біріне негізделген [2]. Оқушылардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін зерттеп, оларға өнегелі тәрбие беру мектеп алдында тұрған маңызды мәселердің бірі. Бұл мәселе Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі ретінде

қарастырылған [3]. Оны шешуге мектеп психологының қосатын үлесі өте үлкен. Өйткені жеке тұлғаның қабілеттері мен мүмкіндіктерін ашу, оларды салауатты өмір салтына үйретіп, қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру үшін баланың психологиялық даму барысында орын алатын көптеген ауытқулардың алдын алып, даму қайшылықтарынан өтуге психолог көмек көрсетуі тиіс.

Ертегі терапиясының дамуына, эмоциясын реттеуде Н.М. Назарова, В.В. Егорычев, В.Г. Петрова, М.Н. Перова, Е.А. Стребелевой, Е.Васина, А.Барыбина, Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева, қазақстандық ғалымдар С.М.Жақыпов, Ә.Алдамұратов, Х.Т. Шерьязданова, А.Күдиярова, т.б. ғалымдар өз еңбектерінде қарастырған.

Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева ертегі терапиясының ғылыми негіздерін жасауға үлкен үлес қосты. Ол «ертегі терапиясы» ұғымына алғаш анықтама берді. Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева егер ертегі терапиясын ертегімен емдеу ретінде қарастырсақ, онда алдымен «баланың жан дүниесіндегі қазіргі сәтте психотерапиялық әсері бар білімдерді бірлесіп ашу» туралы айтамыз деп нақтылайды [2]. Олай болса, ертегі терапиясы – бұл ертегімен емдеу, дәлірек айтсақ, баламен бірге сол сәтте терапевтік болып табылатын ішкі жан дүниедегі білімді біріге отырып ашу және анықтау. Т.Д. Зинкевич-Евстигнееваның айтуынша, әлемді және жеке мүмкіндіктерді тану үрдісі ғажайып жолға ұқсас, кездейсоқ қызықтар мен оқиғаларға толы. Ал, көптеген ұрпақтың өмірлік тәжірибесін беретін, құпия, сиқырлы, таңғажайып бейнелерге толы – оқиғалар, баланың ішкі әлеміне баруға болатын, оған айналадағы шынайылықтың «заңдылықтарын» түсінуге көмектесетін қысқа жол болмақ [2].

Бұл әдіс психикалық дамуы тежелген, мінез-құлық және эмоционалдық қиындықтарға тап болған оқушылармен жұмыс істеудің тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Ертегі терапиясы арқылы ұялшақ, сенімсіз, мазасыз, агрессивті оқушылармен жұмыс жасауға болады; кінә, ұят, өтірік, өз сезімдерін қабылдау проблемаларымен, сондай-ақ психосоматикалық аурулардың әртүрлі түрлерімен; оқушылардың эмоционалды өзін-өзі реттеуін дамытуға болады [4].

Шамамен 10-12 жасқа дейін оқушыларда ойлаудың «оң жақ жарты шар» түрі басым болады, яғни олар ақпаратты жарқын бейнелер арқылы оңай есте сақтайды. Ертегі оқушылардың дүниетанымына жақын, өйткені олар ересектердің пайымдау логикасын әлі түсінбейді, бірақ дүниені сезімдер мен эмоциялар арқылы қабылдайды. Ал ертегі турасын үйретпейді. Онда балаға ұнайтын, оның жанашырлығын анықтайтын сиқырлы бейнелер ғана бар [5]. Ертегілердің бейнелері бір уақытта екі психикалық деңгейге: сана деңгейіне және қарым-қатынасқа ерекше мүмкіндіктер беретін бейсана деңгейіне бағытталған. Бұл әсіресе күрделі эмоционалды жағдайда тиімді қарым-қатынас жағдайын жасау қажет болғанда түзету жұмысы үшін өте маңызды. «Арнайы (түзету) мектептерде орыс тілін оқытудың әдістемесі» деген А.К. Аксенованың оқу құралында ертегімен жұмыс істеу барысында келесі әдістемелік тәсілдерді қолдану ұсынылады [6]:

1. Бастауыш сыныптарда ертегіні оқу алдында оқушылардың бейнелеу және практикалық іс-әрекеттерін ұйымдастыру, ал орта сыныптағы

оқушылардың өздері кейіпкерлерді дұрыс қабылдауы үшін ертегіге сәйкес, ертегі барысындағы кейіпкерлердің әрекеттеріне ұқсас әңгіме (интеллектуалдық мүмкіндіктерін ескере отырып) жүргізу қажет. Сөздік жұмысын жоғары және кіші сыныптарда да жүргізудің маңызы зор. Мысалы, «Бауырсақ» ертегісін оқымас бұрын тоқашты, оның пішіні қандай екенін көріп, оңай домалақтайтынына көз жеткізген жөн. Сондай-ақ, оқушылармен бірге ертегіде әрекет ететін жануарларды еске түсіріп, олардың бейнесін көрсету немесе ұсынылған суреттерге сәйкес атау керек;

2. Ертегіні оқу айқындықты көрсетумен бірге жүруі керек. Осының арқасында оқушылар мәтінмен алғашқы танысқанның өзінде-ақ кейіпкерлер, олардың өзара әрекеттесуі және сюжеттің даму реттілігі туралы түсініктерге ие болады;

3. Ертегі ауызша жаңғыртуға арналған, бірақ оны жай ғана оқып қана қоймай, мұғалім ертегіні оқу барысында әр кейіпкердің бейнесін келтіріп, дауыс ырғағын өзгертіп оқыса оқушылар үшін тиімдірек және қызықты болады. Осылай ертегіні оқу барысында оқушы бойына әр кейіпкердің сезімін басынан кешіру өте маңызды;

4. Ертегіні талдау кезінде бір нәрсенің көркем, ал бір нәрсенің өмір шындығы екендігіне оқушылардың назарын аударудың қажеті жоқ. Әйтпесе, ертегі ертегі болудан қалады, оның сүйкімділігі жоғалады. Демек, барлық сұрақтар барлық оқиғалар шынымен болған сияқты тұжырымдалуы керек.

Тек соңын да ғана ертегі бойынша негізгі ойды шынайы өмірден ұқсас жағдайларға көшіруге болады.

5. Егер мүмкіндіктер болса, онда ертегіні рөлдер арқылы оқуға болады. Бірақ бұған дейін оқушылар ертегінің мазмұнымен, ертегідегі кейіпкерлердің мінез-құлқымен, таныс болуы қажет;

6. Алдыңғы тәсілдердер оқушыныертегінің мазмұнын баяндауға жақсы дайындайды. Ертегі нақты, толық мазмұндалады;

Ертегілер әрқашан баланың мінез-құлқын қалыптастыру мен түзетудің көмекші құралы ретінде қызмет етті, оған жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен әділетсіздік туралы түсінік берді. Енді ертегілер бүкіл ғылымның объектісіне айналды – ертегі терапиясы, ол кәсіби деңгейде балаларды дамыту және тәрбиелеу бойынша ұсыныстар жасайды.

Қазіргі уақытта Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева ұсынған ертегілердің типологиясы кеңінен танымал [7]. Көркем әдебиет (халық және авторлық) типологиясы. Оларға халық жазған немесе ойдан шығарылған ертегілер мен авторлық әңгімелер жатады – бұл ертегілер, астарлы әңгімелер, мифтер. Ертегілердің психокоррекциялық, психотерапевтік, дидактикалық және медитативтік аспектілері де бар. Ойдан шығарылған ертегілер ештеңені түзету үшін жасалмаған, бірақ бұл ертегі типологиясын психологиялық кеңес беру саласындағы мамандар тиімді пайдаланады. Ағымдағы оқиғалардың терең мағынасын ашатын психотерапиялық ертегілер не болып жатқанын екінші жағынан көруге көмектеседі. Бұл ертегілердің терең мағынасы бар, әрқашан бақытты аяқталмайды және әрқашан анық бола бермейді, олардан кейін

адамның жеке өсуін ынталандыратын көптеген сұрақтар туындайды. Психокоррекциялық ертегілер баланың мінез-құлқына жұмсақ әсер ету үшін қызмет етеді. Осындай ертегілер арқылы жағымсыз мінез-құлық стилін жағымды мінез құлықпен «алмастырады», сонымен қатар оқушыға болып жатқан оқиғаның мәні түсіндіріледі. Әдетте, ертегінің соңы бірнеше нұсқаға ие, балаға ертегінің соңын таңдауға немесе ойлап табуға мүмкіндік беріледі.

Психокоррекциялық ертегілерді қолдану жас (шамамен 11-13 жасқа дейін) және проблемалар (орынсыз, тиімсіз мінез-құлық) бойынша шектелген. Дидактикалық ертегілерді мұғалімдер оқу материалын жақсы есте сақтау үшін жасайды. Сонымен бірге абстрактілі таңбалар (әріптер, дыбыстар, сандар, арифметикалық амалдар) жанданып, қиялда олар өмір сүретін дүниенің ертегідегі бейнесі жасалады. Дидактикалық ертегілер арқылы мұғалім белгілі бір білімнің мәні мен маңызын ашады. Медитативтік ертегілер қиялдың жағымды тәжірибесін жинақтау, психоэмоционалдық стрессті жеңілдету, басқалармен қарым-қатынастың жағымды модельдерін құру және жеке тұлғаны дамыту үшін жасалады. Бұл ертегілерде конфликт және зұлым кейіпкерлер болмайды. Бұл ертегілердің негізгі мақсаты –әлеммен және қоғаммен қарым-қатынастың белгілі бір «дұрыс» үлгілерін бейсанаға жеткізу. Ертегі терапиясы әдісінің негізін халық ертегілері құрайды. Олар кейіпкерлер арасындағы тәжірибелер мен қақтығыстарды жақсы көрсетеді. Ертегінің бүкіл сюжеті осыған құрылған.

Ертегімен жұмыс істеудің келесі мүмкін формалары анықталған [8]:

1. Ертегіні метафора ретінде қолдану. Ертегінің мазмұны мен бейнелері талқылауға келетін еркін ассоциацияларды тудырады;

2. Ертегі мазмұны бойынша сурет салу. Ертегіден туындаған ассоциациялар, сызбалар пайда болуы мүмкін, содан кейін оларды талдауға болады;

3. Адам мінез-құлқының құндылықтарын талқылауға негіз болатын ертегі кейіпкерлерінің мінез-құлқы мен іс-әрекетінің мотивтерін талқылау адамды келесі категориялар бойынша бағалау жүйесін ашады: жақсы – жаман;

4. Ертегінің эпизодтарын ойнау. Жұмыстың бұл түрі оқушыға кейбір эмоционалды маңызды жағдайларды сезінуге және эмоцияларды басынан кешіруге мүмкіндік береді;

5. Ертегіні өнегелі мысал ретінде пайдалану. Кез келген жағдайды дұрыс шешу үшін кеңес ретінде қызмет етеді;

6. Ертегі бойынша шығармашылық жұмыс (ертегімен жұмыс, қайта жазу, толықтыру).

Ертегілердің психокоррекцияға және оқушылардың жеке басының эмоционалды-еріктік сферасын дамытуға маңызы мынада: ертегілерде тікелей адамгершілік ілімдер де, дидактика болмайды, ертегіде оқиғалар бірінен соң бірі жалғасады, бұл оқушыларға себеп-салдар байланыстарын ассимиляциялауға көмектеседі.; Ертегілер арқылы оқушылар басқа адамдардың тәжірибесін меңгереді, ертегілерде әдетте бәрі жақсы аяқталады және бұл оқушының психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді; бұл жинақтаушы

бейне, яғни, ертегі кейіпкерімен оқушы өзін анықтайды; жұмбақ пен сиқырдың болуы тыңдаушыға ақпаратты белсенді түрде қабылдауға және игеруге мүмкіндік береді; тілдің бейнелілігі мен метафоралық сипаты ертегіні оқушыларға барынша қолжетімді етеді; Бұл әдісті жеке жұмыста да, топтық жұмыста да қолдануға болады.

Сонымен, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау ертегі терапиясы педагогика мен психологияның қазіргі даму кезеңінде психикалық дамуы тежелген (интеллектуалды дамуы бұзылған) оқушылардың эмоционалдық-еріктік сферасын түзетудің тиімді әдісі болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Ертегі арқылы оқушы ересек адамның көмегін, қолдауын сезініп, жағымды әсер алып, эмоциясын реттеуге үйренеді. Ертегі оқушылардың мінез-құлқын саналы түрде реттеуге, өз сезімдерін адекватты түрде білдіруге, қиын жағдайдан шығу жолдарын табуға үйретеді. Егер сіз мұны балаға үйретпесеңіз, жағымсыз психоэмоционалды көріністер оның өмірін ұзақ уақыт бойы анықтайды, әрқашан жаңа субъективті қиындықтарды тудырады, оның қоғамда әлеуметтенуіне кедергі жасайды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Шаповалова О.Е. Технологии коррекционноразвивающего воздействия на эмоциональную сферу умственно отсталых школьников // Коррекционная педагогика. – 2005. – № 4 (10). – 5-10 с.
- 2 Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Основы сказкотерапии. – СПб.: Речь, 2005. – 80 с.
- 3 ҚР «Білім туралы Заңы».
- 4 Стишенок И.В. Сказка в тренинге: коррекция, развитие. –СПб.: Речь, 2005. – 144 с.
- 5 Копытин А.И. Арт-терапия. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.
- 6 Аксенова А.К. Методика обучения русскому языку в специальной (коррекционной) школе: учеб. для студ. Дефектол. URL: <https://pedlib.ru/Books/5/0076/index.shtml>.
- 7 Велиева С.В. Диагностика психических состояний детей дошкольного возраста. – СПб.: Речь, 2007. – 240 с.

ҒТАМР 77.29.07

ЖАС БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС- ҮЙЛЕСТІРУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР МЕН ЖЕКЕ ӘДІСТЕМЕЛІК ӘДІСТЕР

Д.Т. Музафаров

Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Мақалада мамандар ұсынған жас баскетболшылардың қозғалыс-үйлестіру қабілеттерін дамытуда қолданылатын әдістер мен жеке әдістемелік әдістері баяндалған. Баскетбол ойынында үйлестіру қабілеттері ойын ортаның әртүрлі жағдайларында өз қозғалыстарын дәл басқару, жаңа қозғалыстарды тез игеру және өзгертілген жағдайларда сәтті әрекет ету қабілеті. Командалық спортта, оның ішінде баскетболда үйлестіру қабілеттерін дамыту ойыншылардың техникалық, тактикалық және кондициялық дайындығының деңгейін арттыруға көмектеседі.

Түйін сөздер: баскетболшылар, әдістер, қабілеттер, техникалық, тактикалық, ойын, баскетбол.

Баскетбол өзінің тәрбиелік, сауықтыру және тәрбиелік бағыттылығымен дене шынықтыруда басым орындардың бірін алады, ол жасөспірім балаларды дене шынықтыру және спорттық тәрбиелеудің тиімді құралы болып табылады, өйткені ол өсіп келе жатқан ағзаға жан-жақты әсер ету үшін кең мүмкіндіктер береді. Дене шынықтыру және спорттық іс-шаралардың басқа түрлерімен салыстырғанда бұл спорттық ойын жылдамдық-күш және қозғалысты үйлестіру қабілеттерін дамытуға тиімді ықпал етеді.

Спортты жетілдіру барысында орталық жүйке жүйесі арқылы адамның қимыл-қозғалысын басқару қабілеті жақсарады, реакция жылдамдығы артады, анализаторлардың қызметі жақсарады.

Баскетболшылардың жақсы көру өрісі және терең көру қабілеті бар, бұл оларға алаңда жақсы жүруге мүмкіндік береді.

Қозғалыс анализаторы дамудың жоғары деңгейіне жетеді. Жоғары дәрежелі спортшылар күш-жігерді, қозғалыс уақытын және берілістер мен лақтырулардың дәлдігін жақсы бағалайды.

Сондықтан да баскетбол жас спортшылардың қимыл-қозғалыс қабілеттерін жан-жақты дамытудың тамаша құралы болып табылады.

Кез-келген педагогикалық құралдың нақты әсері оның мазмұны мен формасымен ғана емес, сонымен қатар қолдану әдіспен анықталады.

Ю.Ю. Иванов [1] оларды үш топқа бөлуді ұсынады:

- ауызша;
- көрнекі;
- практикалық.

Ауызша әдістерге мыналар жатады: әңгіме, түсініктемелер, командалар мен бұйрықтар, тапсырмалар, нұсқаулар, әңгіме және талдау.

Қатысушылардың қозғалыс процестерін белсендіруге бағытталған көрнекі әдістерге, ең алдымен, оның пікірінше, қозғалыстар немесе әрекеттер туралы толық түсінік қалыптастыру үшін жаттығуларды немесе олардың элементтерін көрсету керек.

Ең үлкен нәтижеге қол жеткізу үшін көмекші көрнекі әдістер тиімді, соның ішінде: кино және бейнематериалдарды, суреттерді, фотосуреттерді, тактикалық өзара әрекеттесу схемаларын, жаттықтырушы планшеттерін және басқа құралдарды көрсету.

Жаттықтырушылық тәжірибеде бағдарлау әдістері белгілі бір мәнге ие. Мұнда заттық немесе шартты бағдарлардың көмегімен: белгілеу сызықтары, портативті тіректер мен макеттер, конустар, әртүрлі визуалды және дыбыстық сигналдар қозғалыс бағытын шектейді, оның басталуын, өзгеруін немесе аяқталуын білдіреді, бағыттың өзгеруін, тапсырмаларды орындау тәсілдерін немесе доптың ұшу траекториясын анықтайды.

Баскетбол ойнау дағдыларын игеруде оларды дұрыс пайдалану кезінде белсенді қозғалыс белсенділігіне негізделген және шешуші болып табылатын әдістерге А.Ю.Частоедова [2] практикалық әдістерді жатқызады. Практикалық әдістің негізі – жаттығу әдісі. Ол ойын техникасын игеруді, жеке оқушылардың қабылдауларын немесе оқушылар тобының техникалық-тактикалық өзара әрекеттесуін, оларды бірнеше рет қайталауды қамтиды.

Ойын техникасын немесе олардың комбинациясын тұтастай немесе бөліктерге бөлуге болады. Қарапайым негізгі ойын әдістерін (мысалы, тіректер, қозғалыстар, допты соғулар және т.б.) қозғалыс құрылымын бұзбау және оқу процесін қиындатпау үшін тұтас түрде үйренген жөн. Ал бөліктер бойынша үйрену (бөлшектелген әдіспен) тұтас қозғалыс әрекетінің жекелеген элементтерін уақытша игеруді, содан кейін оларды бір бүтінге біріктіруді көздейді. Бұл әдіс баскетболда үйлестірудің ең қиын ойын әдістерін игереді, мысалы-сақинаға лақтыру.

И.Н.Закасовская [3] атап өткендей, қозғалыс-үйлестіру қабілеттерін дамыту әдістемесі синергия тұжырымдамасына негізделген. Синергия бүтіннің оның бөліктерінің қарапайым қосындысынан үлкен екенін білдіреді. Бұл тұжырымдама ойын дағдыларын оқыту әдістерін «тұтастай – бөліктерге – тұтастай» біріктіру тәртібін анықтауға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда келесі реттілікті сақтау керек:

- Жалпы әрекетті көру және көрсету.
- Әрекетті бөліктерге бөлу.

– Үйренген бүкіл әрекеттің әр бөлігін үйрету.

Бүкіл әрекетті жетілдіру үшін жеке бөліктерді қайта біріктіру.

Техника мен тактиканы игеру кезеңінде, жас баскетболшылармен сабақтарда күрделі техникалық-тактикалық әрекеттерді игеру мақсатында алдымен қарапайым қозғалыстарды немесе қозғалыс әрекеттерін жүйелі және біртіндеп игеру үшін блоктарға біріктірілген жетекші жаттығуларды қолдану ұсынылады. Оқу тапсырмалары жеке және серіктес арқылы қатаң ретпен орындалуы керек, мысалы:

– доппен және допсыз үйренілетін қозғалыстың жеке фазаларына еліктеу (мысалы, «иық емес, шынтақ қозғалысы» допты соғуды үйрену кезінде);

– осы техниканың негізгі сәттерінде дене буындарының позицияларын бекіту (мысалы, сақинаға лақтыруды үйрену кезінде);

– қозғалыс бағыты мен амплитудасын шектеу (мысалы, лақтыратын қолдың шынтағын бос қолмен басқару);

– дененің жеке байланыстарын тұтас қозғалыстан алып тастау (мысалы, орындықта отырғанда аяқтың көмегінсіз сақинаға лақтыру).

Оқытудың белгілі бір кезеңінде баскетбол ойнаудың заманауи дағдыларын тиімді игеруге «әсер ету» әдісі ықпал етеді. Әдістің мәні-физикалық қасиеттердің кешенді және өзара байланысты дамуы негізінде ойын әдістерін тиімді көбейтуге қол жеткізілетін оңтайлы жағдайлар жасау. Бұған ойын техникасының элементтерін жоғары қарқындылықпен сериялық қайталау және кезектесіп тапсырмаларды қолдану, техникалық әдістерді жетілдіру, баскетболға тән логикадан шығатын арнайы физикалық қасиеттерді дамытуға баса назар аудару арқылы қол жеткізуге болады.

Қолайлы эмоционалды фон құру және ойын дағдыларын жетілдіру сабақтарына қызығушылықты ояту үшін тәуелсіз ретінде «ойын және жарыстық» әдісті қолданған дұрыс.

Ойын әдісі белгілі бір ойын ережелерін сақтай отырып, қозғалыс әрекеттерін орындауға негізделген, жаттығуларды ойын түрінде қолдануды, әртүрлі эстафеталарды ұйымдастыруды және ойынның өзін тікелей өткізуді қамтиды. Арнайы эстафеталар мен қозғалыс ойындарға қатыса отырып, жас баскетболшылар үнемі өзгеріп отыратын жағдайларда әртүрлі комбинацияларда өздерінің физикалық және техникалық және тактикалық әлеуетінің компоненттерін шығарады.

Ойын әдісі ойыншылардың қозғалысын шеберлік деңгейіне қаншалықты жеткенін анықтауға мүмкіндік береді, өйткені ойын олардан автоматты түрде, сананың қатысуынсыз, үйренілетін ойын әрекеттерінің техникалық әдістерін орындауды талап етеді.

Жарыс әдіс, оның негізінде арнайы ұйымдастырылған бәсекелестік әрекет. Р.В. Самойловтың [4] пікірінше, бұл әдісті қолданудың ең үлкен әсері спорттық жетілдіру кезеңінде қол жеткізіледі. Жарысқа сандық немесе сапалық сипаттамаларды қосу белгілі бір қозғалыс-үйлестіру қабілеттерін даму дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Жеңілдетілген ережелер бойынша

ойындар өткізу, екіжақты оқу немесе бақылау ойындары, ал шыңы ретінде ресми ойындар өткізу жас баскетболшылардың денесіне дайындықтың барлық түрлерін өзара жақсарту және спорттық нәтижелердің өсуі бойынша кешенді жаттығу әсерін күшейтеді.

Қозғалыс-үйлестіру қабілеттерін дамыту үшін В.В. Троицкий келесі жас баскетболшылардың үйлестіру қабілеттерін үйретудің төрт әдісін ұсынады:

- баскетболшыларға тыныш жағдайда қозғалысының негізгі құрылымын игеруге мүмкіндік беретін қарсылассыз жаттығу әдісі;
- шартты қарсыласпен жаттығу әдісі (орналасу, позиция – кедергі ретінде), қозғалыстарды кеңістіктік бағалаудың дәлдігіне қойылатын талаптар жоғарылаған кезде;
- әріптеспен және қарсыласпен жаттығу әдісі үнемі көз бақылауынсыз техниканы орындау қабілетін талап етеді, әртүрлі тактикалық әрекеттерден кейін техникалық әдістерді қолдану дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді [5].

Қорыта айтсақ, табысты оқу-жаттығу және жарыстық ойын үшін жас баскетболшылар ең күрделі тактикалық және техникалық әрекеттерді орындауға мүмкіндік беретін бірегей үйлестіру қабілеттеріне ие болуы керек. Адамның үйлестіру қабілеттері деп көбінесе мамандар қозғалыстар мен әрекеттерді басқару, оларды мақсатқа жету үшін уақыт пен кеңістіктегі күш-жігермен үйлестіру қабілеті деп түсіндірді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Иванов Ю.Ю. Упражнения сопряженного воздействия как средство воспитания двигательных-координационных способностей юных баскетболистов // Перспективы науки – 2015: Сборник докладов I Международного заочного конкурса научно-исследовательских работ, Том 2. – Казань: Рокета Союз, 2015. – С. 488-492.

2 Частоедова А.Ю. Методы воспитания кондиционных качеств юных волейболистов // Спорт высших достижений: интеграция науки и практики: Материалы V Междунар. научно-методической конфер., посвященной XXIV зимним Олимпийским играм в г. Пекине. – Уфа: Уфимский государственный нефтяной технический университет, 2022. – С. 150-154.

3 Закасовская И.Н. Применение акробатических упражнений в координационной подготовке юных баскетболистов / И. Н. Закасовская, К. Р. Сурова // Актуальные проблемы физической культуры и спорта: Материалы VII междунар. научно-прак. конфер. – Чебоксары: Чувашский государственный педагогический университет им. И.Я. Яковлева, 2017. – С. 272-278.

4 Самойлов Р.В. Развитие координационных способностей в системе формирования двигательных навыков у юных баскетболистов // Современные проблемы и перспективы развития системы подготовки спортивного резерва в преддверии XXXI Олимпийских игр в Рио-Де-Жанейро: Всер. научно-практическая конф. с междунар. участием – Казань: «Поволжская

государственная академия физической культуры, спорта и туризма», 2015. – С. 409-410.

5 Развитие координационных способностей средствами. URL: <https://nsportal.ru/shkola/fizkultura-i-sport/library/2018/09/01/razvitie-koordinatsionnyh-sposobnostey-sredstvami>.

ГРНТИ 14.01.11; 14.01.07; 20.01.45

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ

М.А. Нарымбаева

Магистрант, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г.Актобе

Обсуждаются вызовы и перспективы преподавания информатики в контексте инклюзивного образования. Автор анализирует важность информатики как ключевого элемента создания равных образовательных возможностей для всех учащихся, включая тех, у кого есть различные образовательные потребности. Рассматриваются технологии и подходы, обеспечивающие эффективное обучение информатике в рамках инклюзивной образовательной среды.

Ключевые слова: инклюзивное образование, информатика, равные образовательные возможности, разнообразные образовательные потребности, преподавание, методы обучения, технологии, учащиеся с ограниченными возможностями.

Инклюзивное образование представляет собой новую парадигму в сфере образования, ориентированную на обеспечение равных образовательных возможностей для всех учащихся, включая тех, кто имеет разнообразные особенности и потребности в обучении. Этот подход призван обеспечить социальную справедливость и интеграцию всех учащихся в образовательный процесс.

Инклюзивное образование основывается на принципе принятия разнообразия и индивидуальности каждого ученика, учитывая их уникальные потребности в обучении. Оно уделяет особое внимание адаптации учебного процесса, содержания программ и методов обучения для того, чтобы соответствовать различным стилям обучения, уровням способностей и потребностям каждого обучающегося.

Благодаря инклюзивному образованию формируется более гибкая и открытая образовательная среда, которая способствует созданию условий для активного участия всех учащихся в образовательном процессе. Этот подход не только способствует развитию образовательных навыков и знаний, но и формирует социальные навыки, такие как сотрудничество, толерантность и уважение к различиям.

Однако для людей с ограниченными возможностями здоровья (далее – ЛОВЗ) продолжается значительное неравенство в доступе к образованию, необходимому для успешной адаптации в обществе. Это неравенство обусловлено не только недостатком ресурсов, но также инерцией мышления педагогов и родителей, недостаточным пониманием обществом важности развития инклюзивного образования в образовательной системе и отсутствием необходимой нормативно-правовой базы [1].

В контексте инклюзивного образования информатика принимает важное положение, являясь неотъемлемым компонентом формирования равных образовательных возможностей. Ее роль простирается далеко за пределы традиционной концепции предмета, становясь ключевым инструментом в индивидуализации образовательных процессов, адаптации учебных планов и создания специализированных подходов для учащихся с разнообразными образовательными потребностями.

Основная идея инклюзивного образования заключается в постоянном анализе образовательных условий в целом, с учетом потребностей и возможностей участников образовательного процесса. Когда выявляются препятствия для учащихся в обучении, все участники образовательного процесса принимают участие в создании изменений, направленных на улучшение образовательной среды. Проектирование и разработка становятся важными инструментами для реализации принципов инклюзивного образования. Таким образом, участники образовательного процесса – от администрации и педагогов до специалистов, детей и родителей – не только используют различные программы, методики и технологии для обучения, но и активно участвуют в создании и адаптации образовательной программы и условий для ее реализации [1].

Возможности, предоставляемые информатикой в инклюзивном образовании, включают в себя использование специализированных программ и технологий, способных адаптироваться к различным уровням специальных образовательных потребностей учащихся. Это включает в себя создание персонализированных учебных планов, применение специальных учебных ресурсов и инструментов, исходя из потребностей каждого ученика.

Информатика также служит важным средством доступа к цифровым образовательным ресурсам и технологиям, которые могут быть специально адаптированы для поддержки учащихся с учебными затруднениями. Программы с текстовым проговариванием, инструменты улучшения доступности и другие технологические средства обучения способствуют стимулированию учебного процесса и улучшению усвоения материала.

Помимо того, информатика развивает у учащихся навыки, востребованные в цифровой эпохе, такие как компьютерное мышление, обработка информации и критическое мышление.

Е.М. Шевелева выделяет 4 классификации педагогических технологий, и попробуем рассмотреть, как они могли бы быть применены на уроках информатики:

1. *Технологии, направленные на освоение академических компетенций при совместном образовании детей с различными образовательными потребностями: технологии дифференцированного обучения, технологии индивидуализации образовательного процесса.* Технологии индивидуализации образования формируют учебную среду, учитывая уникальные потребности каждого ученика через индивидуальные учебные планы, персонализированные методы и обратную связь. Технологии дифференцированного обучения и индивидуализации образовательного процесса в контексте информатики в инклюзивном образовании могут применяться для адаптации содержания уроков информатики, методов преподавания и оценивания для учащихся с различными потребностями. Это включает использование разнообразных учебных материалов, программного обеспечения и методик обучения, учитывающих индивидуальные особенности каждого ученика. Например, для учеников с нарушениями зрения могут применяться специализированные программы с аудиовизуальным содержанием или программы с функциями увеличения шрифта для легкого чтения.

2. *Технологии коррекции учебных и поведенческих трудностей, возникающих у детей в образовательном процессе.* Коррекция учебных и поведенческих трудностей включает специализированные методы логопедии, нейропсихологические подходы и методы развития речи и коммуникации у детей с нарушениями, направленные на стимулирование развития различных аспектов психической деятельности. Технологии коррекции учебных и поведенческих трудностей в информатике могут включать в себя специальные программы и инструменты, направленные на помощь учащимся с учебными затруднениями. Это могут быть программы, разработанные для облегчения освоения основных концепций информатики, а также методы интерактивного обучения, которые позволяют ученикам самостоятельно и в интерактивной форме усваивать материал.

3. *Технологии, направленные на формирование социальных (жизненных) компетенций, в том числе принятия, толерантности.* Инклюзивное образование способствует развитию социальных компетенций через обучение прямым методом, подражание, организацию групповых активностей и игры. Для формирования социальных и жизненных компетенций на уроках информатики в инклюзивном образовании используются технологии, способствующие развитию командной работы, взаимодействия и сотрудничества. Например, задания, направленные на создание командных проектов или обучающих игр, могут способствовать развитию умений взаимодействия и сотрудничества с учетом специфических потребностей каждого ученика.

4. *Технологии оценивания достижений в инклюзивном подходе.* Оценка включает как конечные результаты, так и процесс достижения целей, используя интегральную и дифференцированную оценку, а также самооценку и самоанализ учеников. Технологии оценивания в инклюзивном образовании в информатике могут включать использование различных методов оценки,

учитывающих индивидуальные особенности учеников. Это может быть индивидуальная оценка выполненных проектов, создание портфолио, использование оценочных рубрик, а также механизмы самооценки и саморефлексии учеников по их собственному учебному процессу в области информатики [2].

Курс информатики представляет собой ключевой предмет, способствующий пониманию окружающего мира и развитию интеллектуальных умений на основе информационных методов. Он обеспечивает формирование навыков использования информационных технологий (ИКТ) для решения задач и личного развития. Информатика, наряду с другими естественными науками, помогает в формировании основ естественного мировоззрения и имеет значительное число связей с другими научными дисциплинами, как на уровне понятий, так и на уровне инструментов.

Для детей с ограниченными возможностями компьютеры играют важную роль, поскольку их целенаправленное использование в коррекционном обучении помогает создать благоприятные условия для устранения нарушений, учитывая индивидуальные образовательные потребности. Компьютерные средства обучения предоставляют большие возможности визуализации учебного материала, что значительно повышает эффективность образовательного процесса. Умение преобразовывать информацию в визуальную форму становится важным профессиональным качеством для многих педагогов [3].

Использование информационных технологий (ИКТ) в обучении детей с ограниченными возможностями в рамках инклюзивного образования позволяет применять дифференцированный подход к учащимся. ИКТ выполняют три ключевые функции: компенсаторную, дидактическую и коммуникационную. Они включают в себя стандартные технологии, доступные форматы данных (например, HTML и системы DAISY), а также вспомогательные технологии, такие как слуховые аппараты и специализированные клавиатуры.

Одним из примеров таких технологий является речевой тренажер Go Talk, который предназначен для развития и восстановления речи. Это устройство обладает функцией записи и воспроизведения различных звуков, слов и предложений, а также позволяет удалять и добавлять новые аудиозаписи.

Еще одним примером является программное обеспечение Duxbury BrailleTranslator (DBT), которое переводит тексты между обычным шрифтом и азбукой Брайля. Программа обладает функциональным текстовым редактором и способна подготовить документы к печати в Брайле на различных языках и кодировках.

Вспомогательные технологии, такие как инвалидные кресла и системы альтернативной коммуникации, а также образовательное программное обеспечение и виртуальные обучающие среды, играют важную роль в повышении доступности образования для людей с ограниченными

возможностями. Они становятся основой для универсального дизайна технологий в соответствии с требованиями Конвенции ООН о правах инвалидов [1].

Современное образование должно подготавливать личность к быстро меняющемуся миру, требующему гибкости, умения усваивать новые технологии, включая информационные. Фундаментальное образование играет ключевую роль в обеспечении профессиональной гибкости, способности адаптироваться к быстро меняющимся условиям и развития различных форм мышления.

В заключении хотелось бы отметить, что предмет информатики играет значительную роль в контексте инклюзивного обучения, предоставляя средства и методы, способствующие созданию более равных условий для всех учащихся. Информатика не только обучает основам работы с компьютером, но и стимулирует развитие критического мышления, логики и творческого подхода к решению задач.

В инклюзивной среде, где ученики имеют разнообразные образовательные потребности, информатика предоставляет возможность индивидуализированного обучения, адаптируя содержание и методики обучения под индивидуальные особенности каждого ученика. Использование информационных технологий позволяет создать специальные программы и ресурсы, учитывающие потребности учащихся с различными физическими или умственными ограничениями, обеспечивая доступность их образованию.

Кроме того, информатика поддерживает развитие социальных навыков учащихся, поскольку часто включает работу в команде, обмен знаниями и совместное решение задач. Этот предмет стимулирует взаимодействие и сотрудничество между учащимися, что способствует формированию важных социальных навыков.

Таким образом, информатика в инклюзивном образовании выходит за рамки обычного предмета, представляя собой эффективный инструмент для обеспечения равных образовательных возможностей и готовности учащихся к современным требованиям цифровой эры.

Литература

1 Буслаева М.Е. Информационные технологии как способ реализации дифференцированного подхода в условиях инклюзивного образования // Научные труды Калужского гос. унив. имени К.Э. Циолковского, 2019. – С. 275-283.

2 Шевелева Е.М. Образовательные технологии в инклюзивном образовании, 294.

3 Пустовалова А.А., Смирнова И.Н. Обучение информатике в условиях инклюзивного образования // Вопросы педагогики. Институт стратегических исследований, 2021. – С. 297-300.

ҒТАМР 14.25.09

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ БАЛА ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ТАПТАЛУ ЖАҒДАЙЫНА ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Э.Н. Айтжанова

*П.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ.*

А.А. Бабаомар

Студент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Бұл мақалада қазіргі таңдағы бала құқығының тапталу мәселелері қозғалады. Бала құқығының жиі тапталуы, психикалық, физикалық зорлық-зомбылық көруі қоғам дертіне айналууда. Қоғамда күнделікті қатыгездік және зорлық-зомбылықтың зардабын шегіп жатқан жасөспірімдер мен бүлдіршіндер қаншама. Алайда осы кезге дейін қоғам бұл мәселеге нақты тоқтау қойған жоқ. Бала ересек адамдар сияқты сыйлау, қол тигізбеу және адамзаттық абыройын сақтау құқықтарына ие тұлға.

Түйін сөздер: зорлық-зомбылық, бала, ата-ана, бала құқығы, заң, қоғам.

«Адамның бір қызығы бала деген» деп хакім Абай айтқандай, өмірдегі ең қымбат қазына ол адамның ұрпағы, артында ізін жалғар баласы. «Адам ұрпағымен мың жасайды» деп жатамыз. Халқымыз сан ғасырлар бойы «адамның бақыты – балада» деген нақыл сөзді санаға сіңірді. Бұл, әрине күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Бала құқығының қорғалуы, құқықтық, жыныстық теңдік – өркениетті елдердегі қалыпты жағдай. Бұл жағынан келгенде біздің қоғамда балалар құқығының жиі тапталуы, физикалық, психикалық зорлық көруі, әлімжеттік айтпай-ақ көзге көрінетін ашық мәселеге айналууда. Балалар буллингтің құрбаны болып жатқаны айдан анық мәселе. Буллинг дегеніміз сөзбен, яғни психологиялық қысым көрсету немесе күш көрсету арқылы адамның өзгені кемсітуі, қорлауы. Оның салдарынан кей балалар өз-өздеріне қол салууда, яғни суицидке барууда. Бала өзінің физикалық және ақыл-ойының толық жетілмеуіне байланысты туғанға дейін де, туғаннан кейін де қашанда арнайы қорғау мен қамқорлыққа мұқтаж. Осы тұрғыда бала құқығын жан-жақты қарастыруымыз қажет.

Бала құқығы дегеніміз – қандай да бір айырмашылыққа: нәсіліне, жынысына, тіліне, дініне, туған жеріне, ұлттық немесе әлеуметтік шығу тегіне, мүлігіне, меншігіне, ататегіне немесе өзге де жағдайына қарамастан әр баланың

(18 жасқа толмаған әрбір адам бала деп танылады) бойында болуы қажет бостандығы мен құқығы [1].

Бүгінгі таңда Қазақстанда 45-тен астам ұлттық заңнамалық құжат бар, олар қоғамдағы баланың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге кепілдік береді. Негізгі құжаттарға Қазақстан Республикасының Конституциясы, Еңбек, Азаматтық, «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодекстері, «Баланың құқықтары туралы», «Білім туралы», «Мүгедектігі бар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеуді қолдау туралы», «Балалар отбасылық типті ауылдар мен жасөспірімдер үйлері туралы», «Кәмелетке толмағандардың арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және балалар қараусыз қалған және панасыз қалудың алдын алу туралы», «Балалары бар отбасыларға мемлекеттік жәрдемақылар туралы», «Әлеуметтік қызметтер туралы», «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы», «Дене шынықтыру және спорт туралы», «Мемлекеттік жастар саясаты туралы», «Ең төменгі әлеуметтік стандарттар және олардың кепілдіктері туралы» заңдары және т.б. жатады. Көрсетілген заңнамалық құжаттарда кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің жан-жақты сақталуын қамтамасыз ететін және оларды кемсітушілікке жол бермейтін, балалардың мүдделері үшін мемлекеттік саясатты іске асыру барлық мемлекеттік мекемелердің, жергілікті атқарушы органдардың қызметінің басым саласы болып анықталған. Осылайша тегіне, нәсіліне, қай ұлтқа жататындығында, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, дінге көзқарасына, тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына, балаға және ата-анасына немесе басқа да заңды өкілдеріне қатысты өзге мән-жайларға қарамастан барлық бала тең құқыққа ие. Некеден және некесіз туған балалар тең әрі жан-жақты қорғауды пайдаланады.

Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген жағдайларды қоспағанда, баланың құқықтарын шектеуге болмайды. Осы мақсатта бала құқықтары кепілдіктерінің құқықтық негіздері қалыптастырылып, баланың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі тиісті органдар мен ұйымдар құрылды. Баланың құқығын қорғаудың тиімді тетігін құру үшін көптеген елдер балалардың құқығын қорғау жөніндегі арнайы органдарды – бала құқықтары жөніндегі уәкіл институттарын құрды [2].

Заң баланы озбырлықтың түрлерінен, оның абыройын төмендетуден, ата-аналар тарапынан болатын қиянаттан қорғайды. Дегенменде осы заңнамалар аясында қолданылып жатқан шаралар көңіл құлазытады. Қоғамда болып жатқан кей жағдайлардың барлығы осы заң талаптарын білмейтіндігінен туындап жатқаны белгілі.

Балалардың қысым көруі қоғам алдында құқықтарының тапталуы болып саналады. Мәселен, Алматы қаласында болған қоғамдық көліктердің бірінде кондуктормен мектеп оқушылары арасында болған жанжалды айтсақ болады. Бұл жерде кондуктордың балаларға мектеп оқушылары екеніне сенбей қол көтерген. Жалпы егерде бала далада жоғалып кетсе қазіргі кезде ата-анаға ешкім іздеуге көмектеспейді. Жалпы қоғамда адасып кеткен баланы көрсе,

бәлесінен аулақ деп назар аудармайды. Егер бала адасып қалса тунде қылмыс факторының тіркелу ықтималдылығы өте жоғары. Себебі қазіргі кезде баланы қараусыз қалдыруға болмайды, қоғамда балаға келетін қауіптің артуы жоғарылауда.

Педофилден зардап шеккендердің саны жылдан жылға өсіп келеді. 2015 жылы педофилдің шабуылынан 300-ден астам бала зардап шеккен. Бірақ заңның педофилге беретін жазасы оларға бұл қылмысқа бармауына еш тоқтау салар емес. Мысалы, Алматы қалалық сотында үш рет сотты болып жатқан педофилдің ісінде, педофил өзінің соңғы сөзінде: «Мен тоқтамаймын, 5 жылдан кейін бостандыққа шыққаннан кейін педофилдік істерімді жалғастырамын», – деп сот залынан шығарылады. Сол мақсатта балалардың қоғам алдында құқықтарының тапталып жатқандығында, қандай десеңіздер барлық бала бірдей бөліп қарастыруға болмайды. Отбасындағы балалардың құқықтарының бұзылуы жалпы мемлекеттік әлеуметтік институттарының бірі отбасы институты бар екендігінде. Отбасы ол тек ата-ана ғана емес ол балаларда тұратындығында. Сол отбасыларда балалардың құқықтарының бұзылып жатқандығы мәлім. Оған дәлел ювеналды соттың құрылуы. Егер ешқандай құқықбұзушылық болмаған жағдайда сотта болмас еді. Жалпы баланың отбасында қысым көру айқын көрініп келеді. Мысалы, Ақтөбелік ата-ана мектепке баратын төрт қызының шашын алып тастапты [3]. Жалпы бұл баланың құқығының бұзылуы. Баланы тәрбиелеуде белігілі бір шектеулерді қоюды емес, қол көтеруге барады.

Қазақстандағы 2016 жылғы зерттеуіне сүйенсек, еліміздегі ересектердің 75%-ы баласын тәртіпке салуда күш қолданады екен. 2015 жылғы Комитет статистикасына сүйенсек, елімізде 14 жасқа дейінгі балалардың 53%-ы отбасында психологиялық агрессияның куәсі болып, ата-анасынан таяқ жеген 2010 жылы бұл көрсеткіш 49% болған. Зорлық-зомбылық – әлсіз және қорғансыз адамдарға (балаларға) күш қолдану немесе психологиялық шабуылдар. Бірақ зорлық-зомбылық әрекетсіздікте болуы мүмкін, бұл баланың физикалық және психикалық денсаулығына қауіп төндіреді. Балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың жасалуының себептері көбіне, әлеуметтік тұрақсыздық, отбасы құндылығының сақталмауы, жасалған әрекеттің құқықтық салдарын білмеу, жалпы жұрт таниған марольдік этикалық нормалардың сақталмауына байланысты болады [4].

Жалпы қорытындылай келе біз балалардың құқықтарын сақталғандығын қалаймыз. Себебі олар біздің болашағымыз. Біз болашағымызды кішкентай кезінен зорлық, қысым көрген адамдарды көргіміз келмейді. Болашақта отбасының тұтқасын ұстайтын дұрыс ата-анадан тараған ұрпақ. Тәрбиелі қоғамды қалыптастырады. Егер қазіргі балаларды дұрыс тәрбиелеп өсірсек, ертеңгі қоғамда қылмыскер деген ұғым азаятындығына кәміл сенеміз. Жалпы баланы өмәрге деген құштарлығын оятып құқықтарын сақтайтын болсақ, онда ол баладан әлемді өзгертетін адам болуы мүмкін. Мысалы отбасында қысым көрген Адольф Гитлер әлемге жасаған әрекеттерін ұмытуға болмайды. Әлемді жаулап алғысы келген Халокоста еврейлерді қырған. Ал мұғалім емес деген

Томас Эдисонды қоғам шектеген жоқ, одан атакты физик шықты [5]. Оның өнер туындысы барлық үйге жарық сыйлап тұр. Сондықтанда балаларға арнайы құқық беріп, және оларды жүзеге асыруға көмектескісі және оны қорғау керек деп есептейміз.

Әрбір бала өзінің теңдік, ойлық, рухани, және сондай-ақ адамгершілік пен әлеуметтік дамуына лайықты өмір деңгейіне мүдделі және құқылы. Лайықты өмір деңгейін қамтамасыз етудің негізгі жауапкершілігі ата-анаға жүктеледі. Ал мемлекеттің міндеті осы жауапкершілікті жүзеге асыруға жағдай жасау болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы.

2 Егемен Қазақстан газеті, 2018.

3 Мамиев А.Б Бала құқықтары және оны жүзеге асыру // Заңгер, 2014. – С. 29-35.

4 Балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы, URL: sud.kz.

5 Ураженцев А.П. Как защищать права детей. Семейный кодекс и права детей.

ҒТАМР 14.25.01

ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.Б. Амангелдина

Магистрант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Мақала бастауыш сынып оқушыларының технологиялық біліктерін қалыптастыру мәселесіне арналған. Бастауыш мектеп оқушыларының еңбек тәрбиесі, еңбек қызметі және үлкен мектеп жасына дейінгі балалардың технологиялық біліктерін қалыптастыру арасындағы айырмашылықты талдауға назар аударылады. Мектепке дейінгі жастағы «технологиялық біліктер» ұғымына анықтама берілген. Зерттеушілердің оқушылардың технологиялық біліктерін қалыптастыру мәселелері бойынша еңбектері талданды. Мектепке дейінгі білім беру кезеңінде қалыптасқан технологиялық біліктердің алғышарттары туралы айтылады.

Түйін сөздер: бастауыш сынып оқушылары, технологиялық білік, техникалық прогресс, технология, конструкциялау, жобалау.

Қазіргі жағдайда техникалық прогрестің дамуы қоғамдық қызметтің әртүрлі салаларында – өндірістік, ғылыми, мәдени салаларда адам еңбегінің формалары мен сипатының өзгеруімен байланысты және нәтижесінде қазіргі адамның өмір салтының өзгеруіне әкеледі. Техникалық прогрестің дамуын ғылыми түсінудің барлық аспектілерінің ішінде техникалық объектілерді жобалауды, конструкциялауды, құруды және жетілдіруді үйренумен тікелей байланысты қызметті зерттеу ерекше орын алады. Бұл мәселеге жүгіну тек ғылыми қызығушылықпен ғана емес, ең алдымен практикалық қажеттіліктермен де анықталады.

Осыған байланысты бастауыш сынып оқушыларының технологиялық біліктерін қалыптастыру бізге қажет болып қана қоймай, болашақ инженерлік-техникалық мамандардың қалыптасуының бастапқы кезеңі болып табылады.

Қазіргі қоғам жоғары білікті кадрларға өте мұқтаж. Кәсіптік білімнің қазіргі еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкестігі қазіргі заманғы маманға шығармашылық қабілеттері мен оларды жобалау, конструкциялау, шешім қабылдау және оларды орындау үшін жауапкершілікті өз мойнына алу, сондай-

ақ жаңа жағдайларда мобильді болу қабілеттерін ескеретін жаңа құрылымдық және функционалдық талаптарды іске асыру арқылы көрінеді.

Қоғамның қазіргі даму жағдайында технологиялық мәдениетке жалпы мәдениеттің бір жағы ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы маманның негізгі құзыреттерінің бірі ретінде көп көңіл бөлінеді. Профессор В.Д.Симоненконың пікірінше, технологиялық мәдениеттің негізінде адамның білімі, дағдылары мен шығармашылық қабілеттері көрінетін трансформациялық іс-әрекет жатыр [1].

Қазіргі және болашақ бұл роботтар әлемі, өндірісті автоматтандыру, күнделікті өмірді техникамен қанықтыру – бір жағынан, екінші жағынан – бұл технологиялардың тез өзгеруі. Бұл адамның алған білімін жаңа жағдайда қолдана білуі, типтік емес мәселелерді шеше білуі, оларды шешудің ұтымды тәсілдерін табуы, қоғам үшін өз қызметінің салдарын ескере отырып, баламалы массаның ішінен оңтайлы нұсқаларды таңдау қабілетінің болуын болжайды. Бұл жағдай, біріншіден, инженерлік-техникалық мамандықтарға сұранысты тудырады, екіншіден, мектепке дейінгі кезеңнен бастап үздіксіз технологиялық білім беру проблемасын тудырады [2; 3], мектеп жасына дейінгі балалардың инженерлік-техникалық мамандықтарға деген қызығушылығын дамытуға бағытталған мектепке дейінгі білім берудің жұмыстары мен ішінара білім беру бағдарламалары пайда болады [4], бұл өз кезегінде білім беру жүйесінің әртүрлі кезеңдерінің сабақтастығының өзектілігі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушысының технологиялық мәдениетін қалыптастыру мәселелері оқушылардың еңбек, экономикалық, адамгершілік, эстетикалық тәрбиесінің проблемаларын талдауға байланысты қарастырылды (Н.Н.Бондарева, Е.Н.Будаева, Е.Н. Губанова, и. И. Колесниченко және т.б.). Жоғары сынып оқушыларының жеке басының технологиялық мәдениетін қалыптастыру мәселесі диссертациялық зерттеулерде И.А. Бажина, М.Х.Гатиятуллин, Р. М. Чудинский қарастырылады.

Бастауыш сынып оқушыларының технологиялық біліктерін қалыптастыру мәселесіне П.Р. Атутова, В. Д. Симоненко, В. А. Полякова, С.А.Малинина, В.И. Сахарова, П.Н. Андрианова, З.М. Богуславская, Л.А.Венгер және т.б. сияқты ғалымдардың жұмыстары арналған. Алынған білім негізінде және олар өз кезегінде ғылыми-техникалық прогресс деңгейіне сәйкес келеді.

Э.Ф. Зеердің пікірінше, «технологиялық біліктер» – бұл техникалық объектілердің жұмыс принципі, олардың формалары, материалдың құрылымы, құрылымдық және технологиялық бөлшектердің элементтері, сондай-ақ оларды біріктіру әдістері.

«Білік» анықтамасы субъектінің білім мен дағдыларға негізделген кез келген әрекетке қабілеттілігімен байланысты. «Білік» анықтамасы субъектінің білім мен дағдыларға негізделген кез келген әрекетке қабілеттілігімен байланысты [6]. В.И. Зыкова «білік» іс-әрекеттің құрамына кіретін барлық орындалатын операциялардың толық хабардар болуымен сипатталатынын атап өтті [7]; психолог Н.И. Запорожец біліктер жаттығулардың бірнеше рет

қайталануымен ғана емес, сонымен қатар оқушылардың «осы техниканы көтеру қабілеті болған кезде пайда болады деген қорытынды жасайды жаңа жағдайға, мысалы, жаңа оқу мазмұнына, әлі белгісіз білім көзіне қатысты» [8], сондықтан «білік» Н.И. Запорожец «өзгермелі жағдайларда саналы және нақты әрекеттерге дайындалу немесе (білім мен дағдыларға негізделген) жаңа жағдайларда саналы түрде қойылған іс-әрекет мақсатына жету қабілеті» ретінде анықтайды. Осылайша, «білік» ұғымы субъектілердің белгілі бір әрекеттерді жүзеге асыру қабілетін ғана емес, сонымен қатар жағдайға байланысты өзгеруге немесе монотонды болып қалуға қабілетті нақты іс-әрекеттерде бейнеленген адамның психикалық және рухани әлеуетін үйлесімді түрде біріктіруді қамтиды.

Технологиялық біліктер – бұл алынған ғылыми білім негізінде адам игерген трансформациялық іс-әрекеттің әдістері. Оларға өз қызметін жоспарлау, оның нәтижелері мен тиімділігін болжау және бағалау, қажетті білімді өз бетінше алу, графикалық жұмыстарды орындау, кәсіби жарамдылығын анықтау дағдылары жатады.

Әр түрлі авторлар келтірген ұғымдарды қарастырғаннан кейін, біз барлық ұғымдардың жалпы аспектісі-бұл іс-әрекет тәсілдері мен технологиялық біліктердің принциптерінің үйлесімі деген қорытындыға келдік. Сондай-ақ технологиялық біліктердің мазмұны, авторлардың көпшілігі өнімнің үлгісін талдай білу, өз жұмыс жоспарын құра білу, жұмыс үшін өз орнын ұйымдастыра білу, сондай-ақ өз өнімін өз бетінше немесе шаблонмен орындау сияқты біліктерді қамтиды.

Сондай-ақ, көркем еңбек сабақтарында бастауыш сынып оқушыларының технологиялық біліктерін қалыптастырудың бірқатар ерекшеліктері бар, атап айтқанда:

1. Оқушылардың практикалық жұмысы (сабақ барысында маңызды орын алатын қызмет);
2. Оқушылардың білімді бір технологиялық процестен екіншісіне ауыстыру қабілеті;
3. Сабақта әртүрлі технологиялық операцияларды қолдану: иілу, мүсіндеу, желімдеу, кесу, қолдану және т.б.

Айта кету керек, технологиялық біліктерді қалыптастыру процесін ұйымдастыру форма, мазмұн, әдістер, сондай-ақ жобалау және көркемдік іс-әрекеттің компоненттері арасындағы байланысты сақтауға көмектесетін педагогикалық жағдайларды қамтиды.

М.В. Савчина өз зерттеулерінде мұғалімнің кіші оқушымен байланысының ситуациялық факторы оқу процесінің маңызды бөлігі болып табылады деп тұжырымдайды. Ерекшелігі – әр түрлі іс-шаралар кезінде баламен байланыс орнату және ортақ тіл табу мүмкіндігі [5]. Бұл факторды олардың педагогикалық жағдайларының бірі ретінде ажыратуға болады.

Сондай-ақ, көркем еңбек сабақтарында бастауыш сынып оқушыларының технологиялық біліктерін қалыптастыруға ықпал ететін тағы бір педагогикалық шарт-бұл әр оқушының жеке және жас ерекшеліктерін ескере отырып, әртүрлі тапсырмаларды қолдану.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде бастауыш мектеп жасындағы балаларда технологиялық біліктерді қалыптастырудың маңыздылығы айқын болады. Оларды қалыптастыру процесін бастауыш мектептегі көркем еңбек сабақтарында сәтті жүзеге асыруға болады.

Бастауыш мектеп оқушыларының технологиялық біліктерін осы тұрғыдан қалыптастыру мәселесін қарастыру болашақта әр баланың технологиялық, шығармашылық әлеуетін ашуға объективті алғышарттар жасайды, қабылдау, білім берудің үздіксіздігі қағидаттарын қамтамасыз етеді, осылайша инновациялық технологияларды игеруге, оларды болашақта кәсіби және күнделікті қызметке енгізу қабілетіне жағдай жасайды.

Қолданылған әдебиеттер

1 Симоненко В.Д. Технологическая культура и образование (культурно-технологическая концепция развития общества и образования). – Брянск: Издательство БГПУ, 2001. – 214 с.

2 Волосовец Т.В. Парциальная образовательная программа дошкольного образования «От Фребеля до робота: растим будущих инженеров»: учебное пособие. – Самара: Астрад, 2017. – 78 с.

3 Хотунцев Ю.Л. Непрерывное технологическое образование школьников: сборник статей. – М.: Прометей, 2017. – 211 с.

4 Гурулева А.В. От дошкольника до инженера // Образование и воспитание. – 2019. – №1. – С. 10-11.

5 Савчин М.В. Возрастная психология. – Москва: Академ, 2016. – 360 с.

6 Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. URL: <http://www.classes.ru>.

7 Зыкова В.И. Формирование практических умений на уроках геометрии. – М.: АПН РСФСР, 1963. – 200 с.

8 Запорожец Н.И. Развитие умений и навыков учащихся в процессе преподавания истории. – М.: Просвещение, 1978. – 144 с.

ҒТАМР 14.25.01

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІҢ ДИДАКАТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

М.А. Әлмұрат

Магистрант, Шәкәрім университеті, Семей қ.

М.С. Мырзаханов

П.ғ.к., профессор, Шәкәрім университеті, Семей қ.

Мақалада мектептегі көркем еңбек пәнінің негізгі дидактикалық маңызы жазылған. Авторлар бүгінгі күндегі көркем еңбек пәнінің орта мектептегі қолданыстарына назар аударып қана қоймай, аталған пән ішіндегі ұлттық сәндік қолданбалы өнердің барысын талдау жасайды. Жалпы оқу және тәрбие жұмысындағы нәтижеге жету және тұлғаның қалыптасудағы тетікті бөліктерді бірін көркемдік қабылдау деп табылса, онда зерттеушілер сол қабілеттердің қайнар көздеріне концепциялық негіздеме жасауды көздейді.

Түйін сөздер: сәндік қолданбалы өнер, дидактика, көркем еңбек пәні.

Білім саласындағы кез келген пәннің жеке тұлғаны қалыптастыруға өзіндік үлес қосары анық. Мектептегі көркем еңбек пәні басқа пәндерге ұқсамайтын, өзіндік атқаратын қызметі мен тәлім-тәрбиелік мүмкіндігі зор пән. көркем еңбек пәнінің базалық мазмұны оқушылардың болашақ кәсіптерін анықтау қабілеттерін дамытады, өздерін өздері танып білулеріне, технология әлемін зерделеуіне, әр түрлі кәсіби салалар бойынша қабілетін, біліктіліктерін шыңдауға мүмкіндік жасайды.

Қазіргі таңда жеке тұлғаға бағытталған сабақ – бұл мұғалімнің шығармашылық орта қалыптастыруы ғана емес, сондай-ақ оқушылардың субъект ретіндегі өмірлік тәрбиесін үнемі назарға ұстауы, сол тәжірибеге сүйенуі болып табылады. Бүгінгі таңда білімнің мемлекеттік стандартына сәйкес республика мектептерінде білім беру мен тәрбиенің мазмұнын түбегейлі жаңарту қажеттілігі туындауда.

Ата-бабамыздың қалдырған бай мәдени мұрасының тарихын байыпты зерттемей, жаңа өмірдің талабына лайық жауап беретін туынды жасау мүмкін емес. Жаңа туындының тамыры көне дүние тарихымен неғұрлым терең астасқан сайын оның өрбіп өскен жапырақты бұтақтары да жаңа заманның

рухынан нәр алып, сол ортаның идеологиялық және рухани жағдайына лайықты мазмұн мен мағына беруі тиіс.

Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнері ғасырлар бойы еліміздің тарихымен бірге дамып келе жатқан асыл мұра. Сәндік қолданбалы өнерді зерттеуге Қ.А. Ақышев, М.Қ. Қадырбаев, М.С. Мұқанов, Ә.Х. Марғұлан, Ә.Тәжімұратов, С. Қасиманов және т.б. секілді археологтар мен тарихшылардың, ғалым – этнограф пен суретшілердің қосқан үлесі мол.

Қазіргі қоғамымыздағы рухани бай, терең білімді сәндік-қолданбалы өнердің туындыларын, әсіресе, көнеден келе жатқан асыл қазыналарды бағалап, зерттей білетін, оны ары қарай жалғастыра отырып, әлем мәдениеті деңгейіне көтеретін халық мұрасын дамытатын, танымдық белсенділігі жоғары балаларды тәрбиелеп шығару мектептің міндеті.

Танымдық белсенділік – жас ұрпақтың оқуға, өнерді тани білуге деген ынта-ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Баланың өнерді үйренуіне негізгі түрткінің бірі – қызығу. Ұлттық қолөнерінің жемісті болу, ең алдымен, баланың өнерге қызығушылығынан туындайды. Егер оқушы өзі өнерге талпынбаса, күшпен зорлап үйрету мүмкін емес. Қызығуды туғызу үшін оқушыларға берілетін білімнің мақсаты мен қажетін түсіндіріп, оларға нақты өнердің сатыларын үйрету керек. Үйренуге, оқуға, білуге деген қызығушылық – танымдық белсенділіктің қозғаушысы.

Әрбір ұрпақты жеке тұлға етіп тәрбиелеу үшін білім мен білігіне сай келетін оқыту бағдарламасын таңдай отырып, олардың жеке шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту керек.

Мұғалімнің негізгі мақсаты – өз бетінше дами алатын жеке тұлғаның белсенділігін қалыптастыру, оқушыларға өз бетінше танымдылық әрекет әдістері мен дағдыларын меңгерту, ақыл-ой қабілетін жетілдіру. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегі міндеттерді шешу қажет:

- өнердің арнайы ерекшеліктерін ескеру;
- жас ұрпақтың ұлттық қолданбалы өнерге деген эстетикалық қызығушылығын дамыту;
- имандылыққа, инабаттылыққа, ізеттілікке тәрбиелеу бағыттарын жүзеге асыру;
- оқыту барысында жүйелілік пен бірізділікті ұстану;
- оқушының жас ерекшеліктерін ескеру;
- политехникалық білім мен біліктілікті қалыптастыру.

Оқу-тәрбие жұмысындағы нәтижеліктің басты белгілері мұғалімнің жеке басының білімділігі, шеберлігі, өмір танымы, өз пәніне шәкірттерін иландырып қызықтыра білуінде.

Мектепте оқушылардың қолөнер саласындағы шығармашылық қабілеттерін дамыту әдісі көп жағдайда жеке дара, топпен және кіріктірілген презентация түрінде жүргізіледі. Қазіргі таңда ұлттық бұйымдарға сұраныстың артуы оқушыларды қазақ халқының кәсіптік қолөнер бұйымдарын дайындай білу іскерлігіне баулу қажеттігін тудырды. Бұл мәселені шешудегі негізгі себеп

оқушы жастарды жаңа экономикалық жағдайда еңбек етуге, өз бағыт-бағдарын анықтауға мүмкіндіктерін іске асыруға даярлау.

Бағдарламаға сай тақырыптық бөлімдерде істелетін жұмыстар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, жұмыс істеуге деген қызығушылықтарын арттырып, сабаққа деген белсенділік қабілеттерін дамытады.

Халқымыздың қолөнеріне оқушыларды баулып, оларды белгілі бір өнерге үйрету керек. Негізгі мақсат оқушыларды өнерге үйрету ғана емес, өнер туындыларын жасауға баулу.

Қазіргі кезде күнделікті тұрмысқа керекті жеңіл-желпі заттарды станоксыз да қолмен жасауға болады. Қолмен жасау ерекше жабдықты, арнаулы орынды, белгілі мезгілді керек етпейтін қарапайым әрі тиімді өнер.

Сәндік-қолданбалы өнер – өнердің ең көне және кең таралған түрі. Мектепте оқушылардың сәндік-қолданбалы үйірмеде, студияларда қабілеттерін арттыру мақсатында кілем тоқу, шілтер тоқу, кесте тоқу, бисермен тоқу, т.б. түрлерін кең көлемде үйретеді.

Өрнектің түр-түрін ойлап шығару мүмкіндігі сәндік-қолданбалы өнерге деген қызығушылықты арттыра түседі. Ал қолөнерінің түрлері шексіз деп айтса артық болмас. Тоқып үйренген соң, бұл өрнектерді өзіміз де ойластырып шығаруға болады. Адамдарды барлық уақытта, қандай дәуірде өмір сүрсе де және олардың өміріндегі әдет-ғұрыптарына қарамастан әдемі орындалған бұйымдар барлық уақытта қызықтырады, қиялдауға жетелейді. Сондықтан да дұрыс ұйымдастырылған сабақ жоспары оқушының жеке басының қабілетін дамытып, өнерге үйретеді.

Қазір өнердің шарықтап етек жайған уақытында оқушыларға кесте тоқу, кілем, гобелен, бисермен тоқу және әр түрлі өнерді үйретуді мектеп бағдарламаларына көбірек енгізіп, оқушының шығармашылық қабілетін жандандырса, болашақ ұрпақтың ұлттық мәдениетін көтеру арқылы ұлттық деңгейімізді көтерер едік.

Үнемі өзгеріп тұрған әлем адамнан да қабілет пен қажеттіліктерді толассыз дамытуды талап етеді. Осы тұрғыдан сәндік-қолданбалы өнерді жан-жақты игеру, оны түсіну жаңа педагогикалық технология бойынша оқушылардың білім мен сапасын арттыруға, ой санасының дамуына мүмкіндік жасайды.

Еңбек тәрбиесі – барлық тәрбиенің қайнар көзі: тамақ істеу, киімді пішу, тігу, тоқу, қолөнер шеберлігін меңгерту арқылы ұрпақты адамгершілік рухында тәрбиелей аламыз. Себебі оқушы алған теориялық білімін іс жүзінде қолдана отырып, оны өмірмен, өзінің іс-әрекетімен байланыстыра білгенде ғана, өзіне де, қоғамға да пайдасын тигізе алады. Технология сабағы арқылы оқушыны ісмерлікке, іскерлікке, ұқыптылыққа, әдемілік пен әсемділікті сезініп, қабылдауға үйретеміз.

Қазіргі өмір талабы – оқу-тәрбие процесін түбегейлі өзгерту. Технология сабағында іс жүзінде нақты ерінбей еңбек ететіндей төзімді және жинақы болу керек. Білім жүйесінің жаңа құрылымы мен оқу-әдістемелік жұмыстарының

мазмұнының өзгеруі мұғалімдердің кәсіби шеберліктерін жаңартуды, шыңдауды талап етеді.

Дамудың жаңа сатысына бағыт алған мектептің ең негізгі өзегі мұғалімнің жеке басының ізденімпаздылығы мен білімділігіне көп жағдай тәуелді.

Дүниежүзінде оқытудың тиімді жолдары мен әдістерін іздестіру жұмыстары соңғы кезде кең көлемде жүріп жатыр. Еліміздің болашақта көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді.

Қазіргі кезде біздің республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып және әлемдік білім берудің кеңістігіне бағыт алуда. Білім берудің қоғамдық жағдайы келешек ұрпақты оқытудағы оқыту мен тәрбиелеудің жаңа үрдістерін және жаңа педагог формациясын ұйымдастыруды талап етеді.

Жас ұрпақты еңбексүйгіштікке, іскерлікке баулу, әсіресе, қазіргі кезеңде ауадай қажет. Сондықтан «Көркем еңбек» бөлімінің арнайы тарауларын оқыту, сабақта жаңа технологиялар мен әдістерді ізденуіне және шығармашылығын дамытуда, ісмерлігін, икем-дағдыларын қалыптастыруда қазіргі экономикалық жағдайға үйренуін қамтамасыз етеді. Сондықтан оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін сабақтарды түрлендіріп өткізу қажет. Ең басты мақсат – оқушылардың сабақ үстінде шет қалмауы, берілген тапсырмамен айналысып отыруын қадағалау. Технология пәнінде оқушылардың икемділігі, түсті таңдауы, жинақылығы және ілтипаты, биязы болып, өз ойын дәл дәйекті етіп, айқын көрсетуін талап ету.

Дүниетану, білімге талпыну әрбір адамның түбегейлі ісінің бірі. Егер бұл талпыну болмаса, әрбір адам білімге, еңбекке үніле қарамаса ілгері басу, прогресс те болмас еді. Сондықтан, ұлттық мәдениетті көтеретін, ұлттық педагогикалық әдеп-ғұрыптарын, намысты, имандылық пен ізгілікті, жат іс-әрекеттерге сын көзбен қарайтын, ақпараттарды қарап саралай, тұжырымдай алатын оқушыларды дайындауымыз керек. Олар жаңа ойларға, идеяларға толы, күтпеген жерден пайда болған ойларға мағына беріп, шала ақпараттарды терістеп айта білулері керек. Оқушылар кез келген жалпыға танымал ақпараттарды сын тұрғысынан шығармашылықпен қарап, оның ұтымды жақтарын қолдануға тиісті.

Сабақ – оқыту мен тәрбиелеу үрдісінің негізгі формасы. Ендеше сабақтың мәнді өтуі мұғалімнің шеберлігіне байланысты.

Дәстүрлі емес сабақтардың психологиялық, педагогикалық ұйымдастыру және өткізу жолдарын жан-жақты зерттеп, оқушылармен өткізілетін сабақтар жүйесі жасалынуы қажет.

Қазіргі педагогикалық ғылымда жаңа ұғымдар көп. Солардың бірі – инновация ұғымы. Оны жете түсініп, инновациялық әдіс-әсілдерді оқу үрдісіне енгізу – оқушылардың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты. Ал инновация дегеніміз жаңа жағдайдағы жаңалық болып табылатын, нақты мақсаттың нәтижелі жүзеге асуын қамтамасыз ететін идеялар.

Оқушылар ақпараттарды дұрыс мағыналы түрде меңгеру үшін сын тұрғысынан қарап, оны сұрыптай білуі тиіс. Олардың белгілі бір қалыптасқан ақпараттарды сұрыптауы, тізбектеп ойдан өткізуі, өз ойларын тұжырымдауы және пайдалы ақпараттарды, идеяларды таба білу тәжірибелері болуы керек. Олар өзі оқыған ақпараттарды жүйелілікпен ой елегінен өткізіп, сын тұрғысынан қарай отыра сұрыптай білуі қажет. Міне, сондықтан бүгінгі таңда педагогика теориясына елеулі өзгерістер еніп, білім беру мазмұны жақсарып, жаңа көзқарастар пайда болуымен білім беру құрылымында жаңа технологиялар өмірге келді.

Инновациялық әдіс – тәсілдерді енгізу жаңа білім берудің бірден-бір шарты деп айтмыз.

Саралап оқыту – оқушылардың туа біткен ақыл-ой қабілетінің жеке дамуының жан-жақтылығына негізделген білім беру жүйесі. Барлық педагогикалық жүйе құрам бөліктерінде инновация үрдісі іске асу үшін төмендегідей жұмыстар істелуі тиіс:

– оқытудың дәстүрлі емес сабақ түрлері мен жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану;

– оқушылардың ойлау қабілетін, жаңалықтарды тез қабылдауын қалыптастыру және жаңалықтарды өмірде қолдана білуді үйрету;

– сабақтарда пайдаланатын негізгі әдістер оқушылардың көңіл күйіне, ынтасына, қабілетіне қарай, топпен, жеке оқушылармен жұмыс істеу, ойын элементтерін пайдалану.

Оқушылардың ойлау қабілетін жан-жақты дамыту мен шығармашылық ізденіс дағдыларын сыни тұрғыда қалыптастыру негізінде күтілетін нәтижелер:

– мұғалім мен оқушылар арасында тұлғааралық қатынас қалыптастыру;

– сабақ барысында сыйластық пен сенімнің жоғары деңгеймен ерекшеленетін бірлестік жұмыс әдісі қалыптасады;

– оқушыларды ашық түрде пікір алысу мәдениетіне баулиды.

Сапалы білім берумен қатар еңбекке де баулу, үйрету аса қажет нәрсе, жастарымыздың өнерлі болуы қоғамдық өмірімізге үлкен әсерін тигізеді. Сәндік-қолданбалы өнердің көп уақыт қажет ететіндігі мен қиындығына қарамастан ұлттық өнерімізді жалғастырып, ұлттық мәдениетімізді көтеруге өз үлесімізді қосайық.

Бүгінгі егемен еліміздің іргетасын нығайтып, келер ғасырға жалғастыратын, көкірегі ояу, саналы, арманшыл жастар екені даусыз. Тарихтың асыл қазынасын оқып үйренуде, халықтың мәдени мұрасын қадірлеп дәстүрін жалғастыра білу де дана халқымыздың қолөнерін үйренуде шығармашылық қабілеттерін дамыту қажет. Шығармашылық қабілет дамыған өнер тілін түсінген өмірде бір мақсатқа қол жеткізіп үйренген оқушы кез келген істе осы қабілеттерін қолданатын болады. Мұғалімдерден қоғамның талап етіп отырған азаматтары осындай қабілетті, жан-жақты, ұлтының тарихын білетін, озық ойлы болуы қажет деп ойлаймыз.

Біздің елімізде эстетикалық тәрбиеге деген ықылас жылдан жылға артып келеді. Ересектер мен балалар эстетикалық құбылыстармен үнемі бетпе-бет кездеседі. Адамның рухани өмірінде, күнделікті еңбегінде, көркемөнермен қарым-қатынастарда әдемілікпен пен сиықсыздық елеулі рөл атқарады.

Оқушыларды көркем өнерге бейімділігін дұрыс пайдалана білуге үйретіп, үнемі сәндік-қолданбалы өнер туындыларының эстетикалық маңыздылығын ашып отыру бағытында үйірме жетекшілері жұмыс істейді. Оқушылардың халық шеберлерінің шығармашылығымен танысуы олардың эстетикалық қарым-қатынастарын дамытуға жағдай жасайды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Қошқарбеков Н.Қ. Бейнелеу өнері сабақтарының жаңа технологиялық мазмұны. Әдістемелік құрал. – Алматы, 2010.
- 2 Жаңаша оқыту жолында // Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. №5(6). 2016.
- 3 Қолөнер материалын технология сабақтарында оқытудың теориялық негіздері. – Алматы, 2007.
- 4 Шоланов Қ. Білім деңгейі бәсекеге лайық па? // Парасат, 2005, №1.
- 5 Шилинбекова Т. Оқыту қажеттілігінің қажетті шарты // Қазақстан мектебі, 2006, №5.
- 6 Марғұлан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Алматы: «Өнер», 1986.
- 7 Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы, 1997.
- 8 Тойлыбаева А. Сәндік қолданбалы өнердің мәні // Мектептегі технология. № 5. – 2008.

ҒТАМР 14.25.09

ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯНЫҢ ОҚЫТУДА ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Н.М. Орынбаева

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Қазіргі үздіксіз өзгеріп отыратын әлемде адамдардың барлық білімді меңгеруі мүмкін емес, сонымен қатар болашақ үшін қандай білімнің маңызды болатынын болжау қиын. Студентке болашақта кез келген қажетті білімді меңгеруге мүмкіндік беретін зерттеу қабілеттерді дамыту маңызды болып табылады.

Органикалық химия күнделікті өмірдің маңызды негізі ретінде қарастырылады. Біз химиялық инженерия, тамақ өнеркәсібі, экология және медицина сияқты көптеген басқа салаларды түсіндіретін кезде міндетті түрде химияны қарастыруымыз қажет.

Мақалада органикалық химияны оқыту процесінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың түрлі мүмкіндіктерін ескере келе, органикалық химияны оқытуда зерттеу дағдыларын қалыптастырудың негізгі әдістемелік негіздері ұсынылған. Басты назар зерттеу дағдыларын дамытатын технологияларды іс жүзінде білім беруде қолдануға аударылады.

Түйін сөздер: зерттеу дағдылары, педагогикалық технология, зертханалық жұмыс, әдістеме, тиімді оқыту тәжірибесі, органикалық химия.

Органикалық химия күнделікті өмірімізге үлкен әсер еткеніне қарамастан, жаман беделге ие. Ол көптеген жылдар бойы білім алушылардың жүрегінде қорқыныш тудырды және ұзақ уақыт бойы медицинаға немесе денсаулық сақтау ұйымына байланысты мамандықтарға түскісі келетін оқушылар ғана таңдайтын курс ретінде қарастырылды.

Органикалық химия пәні Бразилиядағы Сеара федералдық университетінің химия инженериясы, химия және фармацевтика курстарының студенттеріне оқытылған. Пән бойынша қарастырылған химиялық реакциялардың саны көп болуы, студенттер үшін қиын болды, нәтижесінде білім деңгейінің төмендеуі мен білім алушылардың оқуды тастап кету пайызы шамамен 50-60% болды. Осы себепті органикалық химия оқу бағдарламаларындағы ең қиын пән ретінде қарастырылды [1].

Оқыту тәжірибесін талқыламас бұрын, органикалық химияның не екенін және оны неге қиын курс деп есептейтіндігіне түсініктеме берген жөн.

Қарапайым тілмен айтқанда, органикалық химия көміртектен тұратын молекулалардың химиясы. Органикалық химияның қолдану аясы кең, ол медицина, агрохимия, косметика, тамақтану ғылымы және алдыңғы қатарлы технологияларды қамтиды, тек бірнеше саламен ғана шектелмейді. Біздің денеміздегі генетика мен әртүрлі физиологиялық процестерге жауап беретін молекулалардың көпшілігі органикалық қосылыстар (ақуыздар, ДНҚ, РНҚ, дәрумендер, ферменттер және т.б.) болып табылады. Дегенмен, білім алушылар органикалық заттардың түрлерін, молекулалардың құрылымдарын жазуды, функционалдық топтарды тану, екі өлшемді құрылымдарды үш өлшемде визуализациялауды тез үйренуі керек. Олар химиялық құрылымның негіздерін жаңа ғана сіңіріп жатқандықтан, химиялық реакциялар туралы біле бастайды, мұнда білім алушылар белгілі бір функционалды топтарды басқаларға қалай өзгерту керектігін үйренеді. Реакциялардың қалай және неге байланысты жүретіндігінің логикасын түсінеді.

Білім алушыларға тапсырма ретінде органикалық молекуланың құрылымы беріледі және функционалды топтық түрлендірулер сериясы арқылы анағұрлым қарапайым қосылыстарды пайдалана отырып, сол реакциялардың жүру механизмін түсіндіру қажет. Мұндай мәселелерді шешу үшін курс материалын меңгеру, шығармашылық, сыни тұрғыдан ойлау және білім алушылардың зерттеу дағдыларын дамыту қажет. Бұл мақсат қорқынышты болып көрінсе де, мен білім алушылардың зерттеу дағдыларын дамытып және оларда жақсы қолдау көрсетіп, химияға деген қызығушылығын арттыруды ұсынар едім.

Химияға және оның ішінде органикалық химия пәнінен қорқу секілді мәселелерге қысқаша тоқталған жөн. Химиядан қорқудың болмауы, оқытудағы тұрақты тәжірибеге бағытталған тәсілмен және студенттердің химия сабағында да, сабақтан тыс уақытта да өз бетімен жүргізетін нақты тәжірибелерінен қалыптасады [2].

Органикалық химияны оқыту білім берумен шектелмейді; ол академиялық және кәсіби өсу үшін маңызды зерттеу дағдыларын тәрбиелеуді қамтиды. Бұл мақалада органикалық химия саласында тиімді зерттеу дағдыларын дамыту үшін қажетті әдістемелер мен тәсілдер зерттеледі.

Зерттеудің негізгі мақсаты – органикалық химияны оқытуда зерттеу қабілетін дамытуға бағытталған оқу әдісінің білім алушылардың зерттеу дағдыларына әсерін зерттеу. Олардың метакогнитивті дамуына қатысты бұл зерттеу екі мәселені қарастырады:

1. Дәстүрлі әдіспен оқытылатын оқушылар мен оқушылардың зерттеу дағдыларын жетілдіруге бағытталған әдістердің ғылыми үдеріс дағдылары тұрғысынан айтарлықтай айырмашылығы бар ма?

2. Дәстүрлі әдіспен оқытылатын оқушылар мен зерттеу дағдыларын жетілдіруге бағытталған әдістердің химияға деген көзқарасы бойынша айтарлықтай айырмашылық бар ма?

Зерттеудің негізі: Зерттеу дағдылары студенттерге органикалық химия саласында зерттеуге, қызықтырған сұрақтарын қоюға, ойын ашық жеткізуге

және ғылыми жаңалықтар енгізуге мүмкіндік беретін ғылыми ізденістің негізін құрайды.

Мәселелерді шешуге бейімділік: Зерттеудегі шеберлік студенттерді күрделі органикалық химия тұжырымдамалары мен нақты әлемдегі болып жатқан маңызды экологиялық мәселелерді шешу қабілеттерімен қамтамасыз етеді.

Оқу жоспарындағы зерттеулерді интеграциялау.

– Білім алушыларды ғылыми зерттеу процесімен таныстыру үшін оқу бағдарламасына ертерек зерттеу әдістерін енгізу қажет.

– Сабақты практикамен байланыстыру: Оқушыларды теориялық білімдерін өз өмірлерінде қолдануға ынталандыру, қызығушылықты ояту және зерттеу дағдыларын жетілдіру.

Зерттеу дағдыларын дамыту стратегиялары.

– Қызығушылықты ояту: Ойландыратын сұрақтар қою және білім алушылардың белгіленген оқу жоспарынан тыс зерттеуге ынталандыру арқылы қызығушылық сезімін дамыту.

– Ынтымақтастыққа жәрдемдесу: студенттерге топта жұмыс істеуге, идеялармен бөлісуге және адамдардың әртүрлі көзқарастарынан білім үйренуге мүмкіндік беретін бірлескен жобаларды жасау.

– Тәлімгерлік және нұсқау: тәлімгерлік мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, студенттерді зерттеу процесі арқылы бағыттау, әдіснамаларды нақтылау және нәтижелерді рәсімдеу.

Зерттеу дағдыларын бағалау және дамыту.

– Бағалау әдістері: Студенттердің зерттеу құзыреттілігін анықтау үшін зерттеу жұмыстары, презентациялар және эксперименттік есептер сияқты бағалаудың әртүрлі әдістерін енгізіңіз.

– Конструктивті кері байланыс: зерттеу әдістемелерін үздіксіз жетілдіру мен жетілдіруді ынталандыру үшін кері байланыс ұсыну керек [3].

Жаратылыстану пәндері үшін, атап айтқанда химия үшін эксперимент, бақылау, сипаттау, өлшеу сияқты ғылыми әдістер басым болуы керек. Білім алушылардың эксперименттік іс-әрекетінсіз химияны оқыту тиімсіз. Кез келген химиялық құбылысты зерттеу теориялық түсініктің және эксперименттік тәжірибенің болуын талап етеді, өйткені кез келген эксперименттік деректер теория тұрғысынан түсіндірілуі керек. Химиядағы оқу және ғылыми зерттеу іс-әрекеті студенттің теория мен эксперимент арасындағы ажырамас байланыс туралы түсінігі мен зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал етуі керек. Әрине, мұндай байланыс оқушылардың зерттеушілік қабілеті мен зерттеушілік әрекетін дамытуға ықпал етеді. Студенттердің химия бойынша ғылыми зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда оның практикалық бағыттылығының маңызы зор. Білім алушылардың зерттеушілік әрекетін мынадай түрлерге бөлу қажет:

– ақпараттық-теориялық (әдебиет – талдау, аналитикалық шолу, қорытындылау);

- эксперименттік зерттеу (зерттелетін құбылыс немесе объект туралы жаңа білім алуға бағытталған, бұрын белгісіз нәтижемен эксперимент жүргізу);
- эксперименттік-қолданбалы – тексеруге бағытталған эксперимент, деректерді салыстыру (мысалы, әртүрлі өндірушілердің шырындарындағы С витаминінің құрамын салыстыру және т.б.);
- шығармашылық – дайындау, модельдеу, жеке тұлғалық көзқарас арқылы тапсырманы көру және оны жүзеге асыру.

Органикалық химия сабақтарындағы практикалық жұмыстар мен зертханалық тәжірибелер, әдетте, білім алушыларда зерттеушілік көзқарасты қалыптастырудың негізгі мақсаты болып табылатын зерттеу сабақтарының шеңберінде жүзеге асырылады.

Research-based learning (RBL) – әдісі студентке өз бетімен білімін толықтыруға, жұмыс орындарында тез бейімделуге мүмкіндік береді, өз қызметін жоспарлауға, ұйымдастыруға, кәсіби мәселені шешуге үйретеді. Оқу процессінде оқытушы рөлі өзгереді, білім алушының қабілеті мен ерекшелігін есепке алуы керек. Ол ынталандырып, кеңес беріп, оқу процессін бақылауға алады.

Білім алушы өз кезегінде:

- Берген ақпаратты игереді, тапсырмаларды оқытушы көмегімен, топпен және жеке орындайды;
- Өз бетімен ойлануға тырысады;
- Жаңалықты білуге, ізденіс жасауға бастама көрсетеді, өз бетімен білім алумен айналысады;
- Адамгершілік қатынас тәжірибесін иеленеді;
- Өзін өзі дамытады;
- Білім алушылар зерттеу дағдыларын дамытады [4].

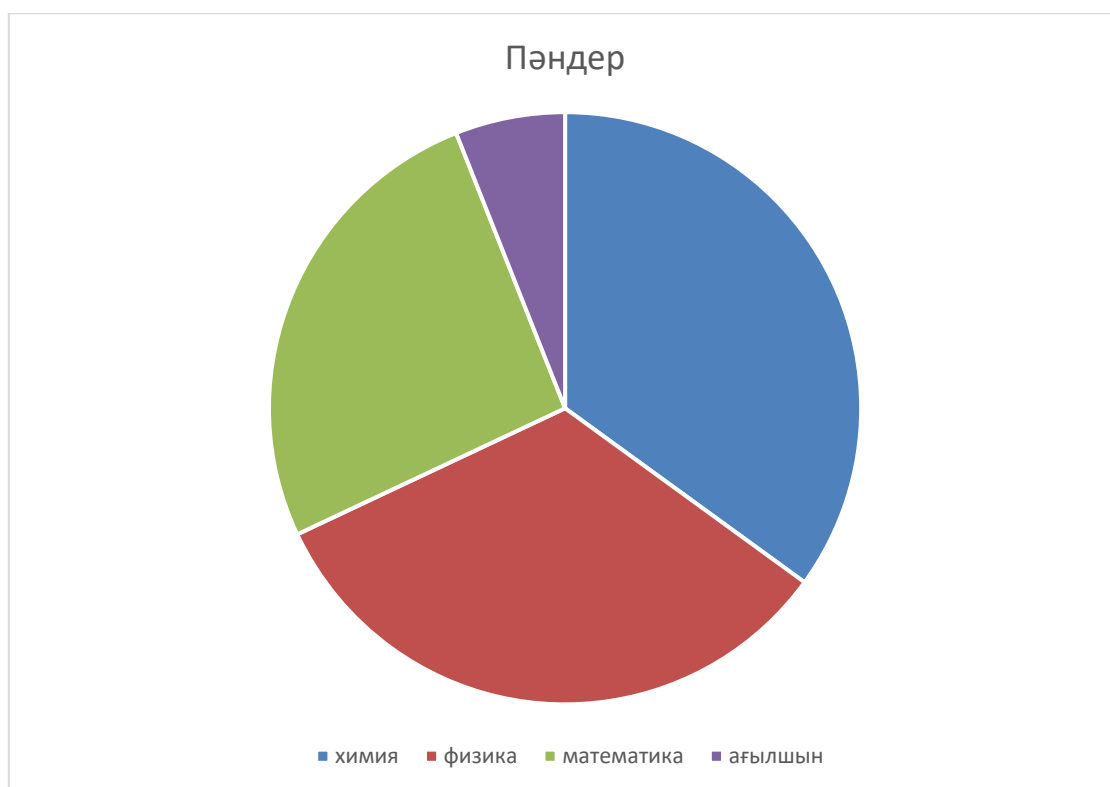
Педагогикалық эксперимент Маңғыстау облысындағы жалпы білім беретін 15 орта мектебінің 9 «А» сынып оқушыларына жүргізілді. Педагогикалық эксперимент келесі іс-әрекеттерді қамтыды:

- Білім алушыларға сауалнама өткізу арқылы олардың органикалық химияға деген көзқарасын анықтау;
- Органикалық химия бойынша сабақ өткізуде қолданатын әдістерді зерттеу;
- Органикалық химияға байланысты білім алушылар пайдаланатын кітаптарға талдау жүргізу;
- Білім алушылардың табиғатына байланысты сәйкес келетін әдісті анықтау;
- 9 сыныпқа арналған химия кітабына сәйкес «Оттекті органикалық қосылыстар» бөліміндегі зертханалық жұмыстарды білім алушыларға орындату арқылы зерттеу қабілеттерін дамыту;
- Білім алушылардың тәжірибеге дейінгі және кейінгі білім деңгейлерін салыстыру.

Қазіргі уақытта әртүрлі технологиялардың дамуына орай, адамдар қысқа мәтіндегі оңай ақпараттарды ғана қабылдауға үйреніп қалған. Оларға күрделі мәтіндегі ақпараттарды қабылдау және түсіну өте қиынға соғуда. Білім алушылар химияны өте қиын реакциялардан тұратын қиын және қызықсыз пән ретінде қарастырады. Осы себепті профессорлар білім алушылардың органикалық химияға деген қызығушылығын оятатын және ынталандыратын оқу ортасын құруы керек. Олар химияның ең тиімді оқыту және оқу процесін қолдануға тырысады.

Білім алушылардың органикалық химияға көзқарасын анықтау үшін 9 «А» сынып оқушыларынан сауалнама алынды.

Сауалнама бойынша білім алушыларға оқу бағдарламасында оқытылатын пәндер тізімі берілді. Оқушыларға берілген пәндерді күрделілігіне қарай орналастыру ұсынылды және не себепті олай орналастырғанын ашып түсіндіруі қажет болды. Зерттеу жұмысының бірінші кезеңінде ең қиын пәндер білім алушылардың қабылдауына қарай анықталды, олар төмендегі суретте көрсетілген, 1-суретті қараңыз.

Сурет 1. Білім алушылардың қабылдауына байланысты қиын пәндер көрсеткіші.

Сабақтарда білім алушылардың зерттеу қабілетін дамыту мақсатында зертханалық жұмыстар орындалды. Зертханалық жұмысты орындау кезінде оқушылар өз беттерінше зерттеу жұмыстарын жүргізіп, алынған нәтижелерімен бөліседі. Білім алушыларға «Сірке қышқылының қасиеттерін зерттеу» және «Нәруыздардың денатурациясы» бойынша зертханалық жұмыс жүргізілді.

Зерттеу жұмыс барысында алынған нәтижелерінің дұрыс немесе бұрыстығын салыстырып, талдап, алынған нәтижелері бойынша зерттеу жүргізді.

Жұмыстың барысы.

1-ші тәжірибе. Сірке қышқылының индикаторға әсері.

1. Сынауыққа 1 мл сірке қышқылының ерітіндісін құйыңдар.
2. Ерітіндіге әмбебап индикаторды қосыңдар.
3. Ерітіндінің РН мәнін анықтаңдар.

2-ші тәжірибе. Сірке қышқылының металдармен әрекеттесуі.

1. Екі сынауыққа 1 мл-ден сірке қышқылын құйыңдар.
2. Оның біреуіне – магний, екіншісіне мырыш түйірлерін салыңдар.
3. Сынауықтардағы газдың бөліну жылдамдығына көңіл аударыңдар.

Зерттеу жұмысы кезінде сірке қышқылының ортасы анықталады. Сірке қышқылының металдармен әрекеттескендегі өзгерісін, бөлінетін газдардың жылдамдығын зерттейді.

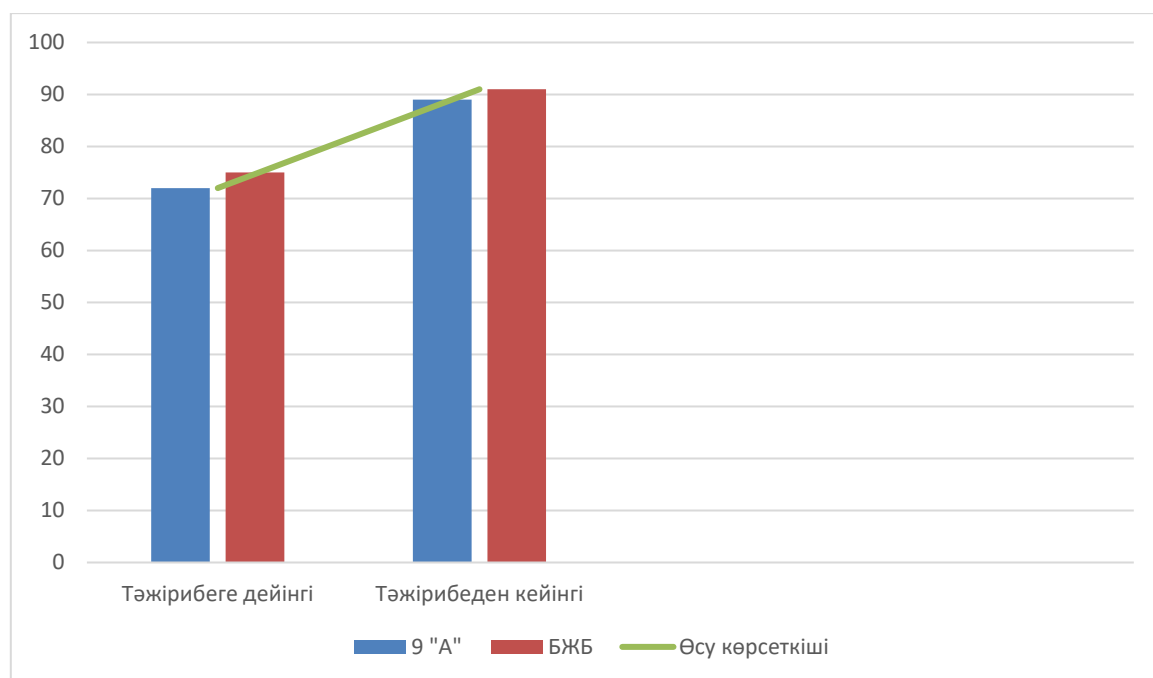
Жұмыстың барысы.

Нәруыздардың денатурациясы.

1. Үш сынауыққа 2 мл-ден нәруыз ерітіндісін құйыңдар.
2. Бірінші сынауыққа 0,5 мл мыс (II) сульфаты, екінші сынауыққа 0,5 мл қорғасын нитраты, үшінші сынауыққа 0,5 мл сірке қышқылының ерітіндісін қосып, олардышыны таяқшамен араластырыңдар.
3. Сынауықтағы өзгерістерді бақылаңдар [5].

Білім алушылар зерттеу жұмысы бойынша нәтижелерін анализдеп, сұрақтарға жауап беруі қажет. Нәруызға қышқыл және тұз ерітінділерін қосқанда, нәруыздарда қандай өзгеріс орын алады? Қыздырғанда нәруыз молекуласы қандай өзгеріске ұшырайды. Осы өзгерістер бойынша оқушылар зерттеу жұмыстарының нәтижесін ұсынады.

Зерттеу жұмысы нәтижесінде оқушылардың тәжірибеге дейінгі және кейінгі білім деңгейлеріндегі өзгерісті байқауға болады.

Сурет 2. Тәжірибеге дейінгі және кейінгі білім алушылардың білім деңгейлері.

Қорытынды.

Органикалық химияны оқытуда зерттеу дағдыларын қалыптастыру студенттерді осы салада шебер проблемаларды шешуші және жаңашыл болуға дайындау үшін маңызды болып табылады. Зерттеуге бағытталған әдістемелерді біріктіру, тиісті ресурстарды қамтамасыз ету және ізденімпаздық мәдениетін дамыту арқылы педагогтар студенттерге тек академиялық деңгейде ғана емес, сонымен қатар органикалық химия саласындағы болашақ күш-жігерінде де жетістіктерге жетуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 José Nunes da Silva Júnior. Design, implementation, and evaluation of a game-based application for aiding chemical engineering and chemistry students to review the organic reactions, *Education for Chemical Engineers*, Volume 34, 2021. – P. 106-114.
- 2 Garg N.K. How organic chemistry became one of UCLA's most popular classes. 2019. – P. 678-683.
- 3 Дробышев Е.Ю. Технология организации учебно-исследовательской деятельности учащихся в рамках учебного предмета «химия» // Школьные технологии. 2020. №2.
- 4 Кенжина Н.К. Медициналық білім беруде RESEARCH – BASED LEARNING (RBL) тәсілін қолдану бойынша тәжірибелік сабақтарға арналған әдістемелік нұсқаулық, 2021. – 7-17 б.
- 5 Оспанова М.Қ., Аухадиева Қ.С., Белоусова Т.Г. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 168 б.

ГРНТИ 14.01.07

ПРОБЛЕМА ЭСТЕТИЧЕСКИХ ОРИЕНТАЦИЙ И КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ХОРЕОГРАФОВ

А.С. Калдыбаева

*Аспирант 4 курса университета ФГБОУ «ЮУрГТТУ» г. Челябинск,
Преподаватель, магистр, Актюбинского Регионального университета имени
К.Жубанова, г. Актобе*

В данной работе рассматриваются теоретические и методические аспекты проблемы формирования эстетических ориентаций и компетенций у будущих педагогов и учителей хореографии, в частности. Любое искусство во все времена, во всех культурах является ценностью постольку, поскольку отличается качеством эстетического. В современной образовательной парадигме, ориентированной на удовлетворение потребностей личности, особое место занимают проблемы саморазвития, самообразования, самореализации человека. В связи с этим изменяются и требования, предъявляемые к современному специалисту, а это, в свою очередь, требует пересмотра организации, содержания, форм и методов профессиональной подготовки студентов в вузе в аспекте развития их художественно-эстетической компетенции. Хореография всегда была и останется той сферой искусства, которая призвана играть незаменимую роль в развитии художественно-эстетической компетенции.

Ключевые слова: художественное-эстетическое образование, педагогический принципы, компетенция будущих хореографов, подход, художественно-эстетические компетенции.

Подготовка специалистов-хореографов предполагает формирование прочной теоретической базы знаний, широкого спектра практических умений и навыков, необходимых в будущей профессии. Она имеет комплексную структуру, строится на основе взаимодействия различных видов хореографической деятельности в условиях глубокого и эффективного сочетания информационной и творческой функций обучения. Сегодня обществу нужны специалисты, способные решать задачи различного уровня сложности, проводить необходимые преобразования в соответствии с требованиями профессии и социокультурной ролью будущего специалиста. Профессиональная подготовка будущих – хореографов, благодаря специфике хореографического искусства и особенностям его восприятия, наиболее

естественно и органично влияет на развитие внутренней свободы и творчества, а интеграция форм хореографического искусства создает целостное, гармоничное социокультурное образовательное пространство, формирующее художественно-творческие способности личности студентов, обучающихся на хореографических отделениях художественных вузов. Качественное образование, подготовка высококвалифицированных кадров, формирование профессионального мастерства будущих специалистов являются главной задачей нынешнего времени в общей системе высшего образования. Результатом подготовки специалиста в высшем учебном заведении должна выступить его компетентность в профессиональной деятельности, что отражено в документах по модернизации образования, где отмечено, что основным результатом деятельности образовательного учреждения должна стать не просто система знаний, умений и навыков, а набор заявленных государством ключевых компетенций в интеллектуальной, общественно-политической, коммуникационной, информационной и прочих сферах.

На сегодняшний день возникает множество противоречий между:

- необходимостью повышения культуры граждан нашего общества и неиспользуемыми возможностями образовательного процесса педагогического вуза в приобщении к ней;

- накопленным уровнем знаний об эстетическом воспитании и отсутствием у преподавателей хореографического факультета системных знаний о путях и условиях приобщения будущих учителей к культуре;

- насущной потребностью в усвоении будущим учителем-хореографом эстетических ценностей, развитии у него личностных качеств, эстетической компетентности и недостаточной теоретико-технологической разработанностью этой проблемы профессиональной подготовки студентов-хореографов педагогического университета.

Особенно значима роль вкуса как способности судить о предмете на основании чувства удовольствия или неудовольствия. Логико-причинные связи и даже здравый смысл в этом случае никак не влияют. О «доле творческого простодушия» говорил в связи с этим А. Довженко, «волшебной ошибкой» называл живописец В. Суриков не всегда объяснимое, часто загадочное эстетическое чувство. Философ М. Хайдеггер считал понятие ценности логически «безопорным», определяемым через «благо», как и наоборот. Все более острыми становятся противоречия:

- между возросшими объективными требованиями современного общества к повышению уровня профессиональной компетентности специалиста-хореографа и реальным состоянием профессиональной подготовки в вузах культуры и искусств, не отражающих в должной мере необходимость мобильного реагирования выпускника на изменения социально-культурной среды;

- между сложившейся моделью высшего хореографического образования, отличающейся ограниченностью возможностей выбора содержания, образовательных траекторий, форм повышения образовательного уровня и

необходимостью эффективной реализации индивидуальных ресурсов личности студента-хореографа;

– между нарастающей потребностью в непрерывном профессионально-творческом становлении личности специалиста-хореографа и отсутствием концептуальных основ,¹ раскрывающих сущностные признаки, механизмы, пути и условия реализации данного феномена в вузах культуры и искусств;

– между узкой компетентностью, доминированием предметно-центрированного хореографического образования; традиционным опытом организации познавательной деятельности, ограничивающей образовательные возможности личности, и реальной потребностью студента-хореографа в интегрированных знаниях, создающих основу для комплексного решения проблем профессионально-творческого становления.

Эстетическая ценность артикулирует себя через форму, символ, метафору. Этими всеми способностями человека, свободно само проявляемыми в процессе бескорыстного созерцательного отношения, обусловлено эстетическое удовольствие. Смысло-содержательные элементы, порождаемые отношением к предмету, не оказывают существенного влияния на механизм возникновения такого удовольствия. В этом плане прекрасное и безобразное могут быть равновесными, особенно в искусстве. Определяющим является предметно-чувственное выражение смыслов, язык, способ их представления, «чувственное явление идеи» (Гегель).

Многие этические и эстетические нормы и представления деформируются под воздействием, например, средств массовой информации, под влиянием некоторых негативных проявлений подростковой субкультуры. Расхождения между традиционными представлениями о культурных ценностях и реальной действительностью становятся причиной того, что практически отрицаются общечеловеческие представления о красоте, добре, благе. В связи с этим формирование эстетической позиции средствами русского народного танца может выступать как одна из конкретных возможностей раскрытия личности будущего учителя хореографии. Парадигма современного образования, особенно высшего педагогического образования, способствует возрождению, сохранению и творческому развитию ценностных эстетических ориентации и компетенций будущего учителя хореографии.

Теория этических и эстетических учений не дает пока удовлетворительных ответов на запросы студентов и преподавателей высшей школы. Эстетические ориентации и компетенции будущего учителя, как сложный духовно-нравственный феномен, представляют собой качество личности, выражающееся в активном внутреннем стремлении к прекрасному (в искусстве и действительности, в творчестве) и в потребности в приобщении к ним своих учеников, проявляющейся в стиле педагогической деятельности.

Эстетические ориентации и компетенции ведут личность студента к цели – ценностной, эстетически значимой музыкальной деятельности, одной из основных задач которой является эстетическое воспитание, формирование у детей эстетических ориентаций и компетенций. С другой стороны, если в

эстетическом воспитании акцент смещен лишь на развитие эмоционально-нравственной стороны, на приобщение к искусству, музыке, то этого недостаточно для формирования креативности личности. В эстетическом воспитании важен аксиологический, ценностный подход. Приобщение к эстетической культуре будущего учителя как к элементу его профессиональной культуры должно основываться на знании источников, сущностных характеристик эстетической культуры и путей её актуализации в образовательном процессе. В ходе формирования эстетических ориентаций и компетенций у будущего учителя воспитывается, расширяется и углубляется личностная культура, которая проявляется в творческом стиле педагогической деятельности, реализующем эстетический потенциал будущего учителя.

Ценностный подход к формированию эстетических ориентаций и компетенций будущих учителей обеспечивает как реализацию адаптивной и гуманистической функций педагогической деятельности в их единстве, так и смещение, качественное преобразование адаптивной функции. Суть такого смещения в контексте ценностного подхода заключается в том, что на первый план в деятельности учителя выходит приобщение детей к системе ценностей, а не их подготовка к выполнению социальной роли. Приобщение детей к системе ценностей – это и есть деятельность воспитания. Такой подход к формированию эстетических ориентаций и компетенций будущих учителей чрезвычайно важен для современной социальной ситуации развития, поскольку возрастает действенность ценностных ориентации для выработки жизненной стратегии в условиях глобальных проблем современности.

Формирование эстетических ориентаций предполагает становление мотивационной сферы, осознанного отношения к выбору профессии учителя. Системообразующим звеном в решении проблемы формирования эстетических ориентаций могут выступать дисциплины предметной подготовки, в содержании которых и технологиях обучения целенаправленно актуализируется эстетический потенциал. Целенаправленное внимание преподавателей факультета к проблемам эстетической культуры и создание оптимальных условий для её развития может стать фактом эффективного приобщения будущих учителей к эстетической культуре.

Особое внимание при развитии эстетических ориентаций и компетенций у будущих студентов хореографов следует уделять меж предметным связям, таким, как танец и культурология, танец и история, танец и психология, в том числе и психология искусства, танец и философия. Особенно важно становление мировоззрения и системы ценностей, то есть аксиологический аспект, в образовании студентов кафедры культурологии и хореографии педагогического ВУЗа, ведь образование, которое получают студенты в стенах этого учебного заведения, уникально. Важно дать понять студентам, насколько велика ответственность их не только перед их будущими учениками, но и перед собственной Родиной, перед ее культурным наследием. Ведь именно им придется восстанавливать пошатнувшееся мироощущение их учеников,

возвращая их к корням предков, к традиции, которая должна быть основой культурного воспитания русского человека.

Для студента присвоить ценности – значит наделить смыслом значение объекта, в качестве которого выступает другой человек, ученик. Осмыслить, и значит наделить смыслом, значение же познается как нечто внешнее по отношению ко мне как субъекту и от меня независимое. Формирование эстетических ориентаций и компетенций будущих учителей хореографии необходимо строить с учетом специфики такого компонента общепедагогической подготовки, каким является система ценностных отношений к миру, людям и себе. Студенты не должны любить русский танец просто как один из видов хореографического искусства, искусство ради искусства не может принести богатые плоды, и только лишь оторвет студентов от реальности, а это недопустимо. Вовлекая студентов в деятельность и общение, можно создать условия для их приобщения к общечеловеческим ценностям, для присвоения ими этих ценностей, образующих содержание эстетических ориентаций и компетенций.

Заключение.

Анализ особенностей студенческого возраста позволяет сделать вывод о том, что он наиболее благоприятен для развития эстетических ориентаций в ходе личностно-профессионального становления будущего учителя, так как именно идеальные представления в этом периоде глубоко осмысливаются и включаются в систему личного опыта. Наша ментальность раскрывается через нашу культуру, через искусство, включая и русский танец. И то, что он стал забываться, не может не влиять на нашу культуру, на эстетические и этические ориентации людей. И если мы не уделяем танцу внимания, – и особенно танцу, наиболее полно отражающему нашу, русскую, культуру, национальный характер, саму идею, – то молодое поколение не сможет оправдать наши ожидания: уровень развития эстетических качеств личности будет страдать, дети не научатся чувствовать красоту, быть ответственными, чуткими.

Таким образом, педагогическое мастерство можно рассматривать как высшую степень развития профессиональных интересов. Каждый педагог – хореограф непосредственно связан с творчеством на занятиях, репетициях, концертах, во время педагогической практики. Эта систематическая творческая деятельность, многогранная и насыщенная интересными событиями жизнь хореографа способны разжечь в душе каждого педагога–хореографа огонь творчества и любви к искусству и своей профессии. Кроме этого, для развития профессионализма очень важны самообразование, самовоспитание и саморазвитие. Ведь систематическая работа над собой способна вывести человека на необычайно высокий, качественно новый уровень развития.

Литература

- 1 Андрощук Л.М. Структура педагогической модели формирования индивидуального стиля деятельности будущего учителя хореографии // Научное знание современности. – 2017. – № 6(6). – С. 6-10.
- 2 Буланкина М.К. Педагогические проблемы развития музыкальности учащихся профессиональных хореографических учебных заведений // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П.Астафьева. – 2015. – №. 4 (34). – С. 23-26.
- 3 Филановская Т.А. Структура компетентностной модели будущего педагога-хореографа // Высшее образование в России. – 2010. – №. 11. – С. 144-149.
- 4 Бухвостова Л.В. Балетмейстер и коллектив. – Орел: Орловский ГИИиК, 2011. – 248 с.
- 5 Ваганова А.Я. Основы классического танца. – М.: Искусство, 1980. – 192 с.
- 6 Вартапетова А.А. Воспитание социально-культурных качеств у участников хореографических коллективов в учреждениях дополнительного образования детей на общечеловеческих ценностях: дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 2012. – 182 с.
- 7 Громова Е.В. Педагогическое наследие А.Я. Вагановой как основа формирования профессиональных компетенций педагогов по классическому танцу // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2012. – Т. 4, №. 1 (42). – С. 138-140.
- 8 Давыдов В.П. Реализация принципа культуросообразности в хореографической педагогике (на примере подготовки специалистов хореографов) // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2017. – №. 41-2. – С. 166-173.
- 9 Калинина Е.А. Педагогические условия формирования творческой индивидуальности будущего руководителя хореографического коллектива в системе высшего профессионального образования // Педагогика искусства. – 2014. – №2. – С. 1-4.
- 10 Козловская А.З. Значение воспитания в процессе творческого развития // Вестник Академии русского балета. – 2012. № 28 – С.274-281.
- 11 Мярина Ю.Р. Учитель с большой буквы Вестник Якутского хореографического училища им. А.В. Посельских. – 2013. – С.24-25.
- 12 Палилей А.В. Процесс формирования профессиональной готовности педагога-хореографа к практической деятельности // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2017, №. 39. – С. 210-216.
- 13 Полятков С. Основы современного танца. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 80 с.
- 14 Цыренова Л.А. Самореализация личности как предмет философского исследования: дис.. канд. филос. наук. – М., 1992. – 154 с.

15 Чапаев Н.К. Теоретико-методологические основы педагогической интеграции: дис.. д-ра пед. наук. – Екатеринбург, 1998. – 462 с.

16 Чернышов О.В. Начальные этапы онтогенеза взаимодействия: дис.. д-ра философ, наук. – М., 1997. – 336 с.

17 Никитина Е.Ю. Теоретико-методологические подходы к проблеме подготовке будущего учителя в области управления дифференциацией образования: моногр. – Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2000. – 101 с.

ҒТАМР 15.31.31

ПСИХИКА ДАМУЫНЫҢ ЖАС ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

М.М. Тусупова

Аға оқытушы, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Мақалада баланың психикалық даму бойынша қарастырылған ғылыми теориялар талдау жасалған. Адамның психикалық даму барысына әсер ететін биогенетикалық және социогенетикалық көзқарастарға толығырақ тоқталған. Сонымен қатар, бала психикасының дамуы бойынша Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясына шолу жасалған.

Түйін сөздер: тұқым, даму, фактор, әлеуметтік орта, жүйке жүйесі.

Жас ерекшелік психологиясы адам дамуының барлық кезеңіндегі тұлғаның психикалық функцияларының дамуын зерттейді.

Психология ғылымының басқа салаларынан жас ерекшелік психологиясының айырмашылығы, тұлға дамуының динамикасын басты назарда ұстауы. Дегенменде жас ерекшелік психологиясы психология ғылымының басқа салаларымен тығыз байланыста: жалпы психология, тұлға психологиясы, әлеуметтік психология, педагогикалық психология, дифференциалды психология. Жалпы психология психикалық функцияларды зерттейтіні белгілі, ал жас ерекшелік психологиясы әрбір психикалық функциялардың даму процесін және әр жас ерекшелік кезеңдеріндегі функциялар арасындағы өзгерістерді қадағалап, зерттейді. Тұлға психологиясында қарастырылатын тұлға құрылымы мотивация, өзін-өзі бағалау мен тартылыс деңгейі, құндылық бағдар және т.б., жас ерекшелік психологиясында осы тұлғалық құрылымдар адам дамуының қандай кезеңінде пайда болады және олардың әр жас кезеңіндегі ерекшеліктері қандай екендігін қарастырады. Жас ерекшелік психологиясының әлеуметтік психологиямен байланысы адам дамуы мен жүріс-тұрысының қоршаған ортасының: отбасы, бала бақша тобы, мектептегі сыныптастары, жасөспірімдік ортасы және т.б. спецификасына тәуелділігін көруге мүмкіндік береді. Баланы оқыту және тәрбиелеудегі үлкендердің мақсатқа бағыттала әсер етуі педагогикалық психология аясында зерделенеді. Жас ерекшелік және педагогикалық психология бала мен үлкендер арасындағы өзараәрекет процесін әр түрлі көзқараста қарастырады: жас ерекшелік психологиясы баланың көзқарасы бойынша қараса, педагогикалық психология мұғалім, тәрбиеші көзқарасында

қарастырады. Дамудың жас ерекшелік заңдылықтарымен бірге, дифференциалды психология қарастыратын дара айырмашылықтар да бар: белгілі бір жастағы балалардың интеллект деңгейлері әр түрлі деңгейде бола алады, сол сияқты тұлғалық қасиеттері де әр түрлі болып келеді. Жас ерекшелік психологиясында жалпы барлық балаларға тән жас ерекшелік заңдылықтары зерттеледі. Сонымен қатар, даму барысында кездеуі мүмкін ауытқулар мәселесі де қамтылады.

Жас ерекшелік психологиясы – психологиялық білімдер ішіндегі ерекше сала. Бала дамуының процесін қарастыра отырып, «жас кезеңдері» және «балалық» деген ұғымдарға сүйенеді. Жас немесе жас кезеңдері – бұл өзіндік құрылымы мен динамикасы бар бала дамуының циклы.

Біріншіден, жекелеген баланың психологиялық жасы туу туралы куәлігінде кейін жеке бас куәлігінде көрсетілген хронологиялық жасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Жас кезеңдерінің өзіндік мазмұнына сәйкес – психикалық функцияның және бала тұлғасының даму ерекшелігі, оның қоршаған ортасымен өзарақарым-қатынас ерекшелігі және оның жетекші іс-әрекеті бойынша белгілі бір шегі бар. Бірақ бұл хронологиялық шекаралар жылжуы мүмкін, мысалы бір бала өз қатарласымен салыстырғанда келесі жас кезеңіне ерте өтеді. Әсіресе хронологиялық шекара балалардың жыныстық жетілуімен байланысты жасөспірімдік кезеңде өте «өзгермелі» болады.

Екіншіден, бастапқы жас ерекшелік кезеңді балалық құрайды – яғни ересектер өміріне дайындау, дербес еңбекке баулу. Балалық – тарихи көрініс: оның мазмұны, ұзақтығы ғасырлар бойы өзгеріп келеді. Балалық алғашқы қауымдық құрылыс дәуірінде қысқа болса, орта ғасыр кезеңінде әжептәуір уақытқа созылса, қазіргі қоғамдағы балалық кезеңі уақыты жағынан ұзағырақ және күрделі іс-әрекет түрлерімен толыққан – балалар ойнау барысында отбасылық қарым-қатынастарды, кәсіби рольдерді қайталап, ғылым негіздерін меңгере алады. Балалық сипаты баланың өмір сүріп жатқан, тәрбиеленіп, білім алып отырған қоғам дамуының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуымен анықталады. Қазіргі уақытта балалық қай жаста аяқталады? Дәстүрлі балалар психологиясы – жас ерекшелік психологиясының бастапқы бөлімі ретінде – баланың туғаннан 7 жасқа дейінгі даму процесін қамтиды. Бірақ қазіргі балалық баланың мектепке барғанынан кейінде жалғасады, бастауыш жасындағы оқушы бала болып қалады. Сонымен қатар, жасөспірімдік кезеңнің өзін «балалық» деп қарастыру психологтар арасында кездеседі. Қандай көзқарасты қолдасақ та, баланың толық ер жетуі мектептік кезеңнің аяқталуына сәйкес келеді, яғни 15 немесе 17 жас.

Зерттеу әдістеріне келетін болсақ, психологиялық зерттеулерді ұйымдастыру әр түрлі болып келеді. Көбіне жиі қолданылатыны срез әдісі: жеткілікті мөлшердегі балалар тобына дамудың нақты бір аспектісін анықтайтын әдіс арқылы зерттеу жүргізіледі, мысалы интеллекттің даму деңгейі. Нәтижесінде сол топтың балаларына тән – белгілі бір оқу бағдарламасымен оқитын, белгілі бір жастағы балалар немесе оқушылардың мәліметтері алынады. Бірнеше срез жасалған жағдайда салыстырмалы әдіс

болады: әр топ бойынша алынған мәліметтер салыстырылады да, қандай даму тенденциялары байқалатындығы және ол неге байланысты екендігі туралы қорытындылар жасалады. Мысалы интеллектті зерттеу арқылы – мектеп жасына дейінгі бала бақша тобындағы балалардың (5 жас), бастауыш сатыдан бастауыш сынып оқушыларының (9 жас) және орта буыннан жасөспірімдердің (13 жас) ойлау ерекшеліктерін салыстыру отырып жас ерекшелік тенденцияларын анықтай аламыз. Мұндай материал алу үшін өз зерттеу міндетімізге сәйкес жас айырмашылықтары бар балаларды таңдауымыз қажет. Егер міндетіміз интеллект дамуының оқу типіне тәуелділігін анықтау болса, онда әр түрлі бағдарламамен оқитын белгілі бір жастағы балалар тобы таңдалып, салыстырылады. Бірақ бұл жағдайда басқа қорытынды жасалады: жоғары нәтиже көрсеткен топта оқыту процесі айтарлықтай тиімді, сол бағдарламамен оқитын балалар интеллектуалдық жағынан қарқынды дамиды, және сол оқыту бағдарламасының дамытушылық әсері туралы да айта аламыз. Әрине срез жасауға таңдалатын балаларды таңдауда, психологтар топтағы ұл балалар мен қыз балалардың санының бірдей болуын және денсаулығы жақсы болуы, психикалық ауытқу болмауы және т.б. қадағаланады. Срез арқылы алынған мәліметтер орта және орта статистикалық болып табылады.

Лонгитюд (лонгитюдтік) әдісін көбіне «тігінен зерттеу» депте атайды, белгілі бір баланың дамуы ұзақ уақыт бойы қадағаланады. Мұндай зерттеу түрі арқылы дамудағы әлсіз тенденцияларды, яғни «көлденең» срез анықтай бермейтін интервалдар арасындағы кішкене өзгерістерді анықтай аламыз.

Срез әдісі мен лонгитюд әдісі, және тағы да басқа әдістер психологиялық зерттеуді тұтастай ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу міндетін нақтылап және оның негізгі шешу жолдарын анықтап алғанан кейін, психолог әрі қарай өзінің жұмыс қадамдарын қарастырады. Ол белгілі нәтиже алу үшін екі әдістің: байқау немесе эксперимент біреуін таңдайды.

Байқау – балалармен жұмыста қолдануға өте тиімді әдіс, дегенменде әр түрлі жастағы балаларды зерттеу де қолданыла береді. Байқау тұтастай болады, егер психологті бала жүріс-тұрысының барлық ерекшеліктері қызықтырса, немесе жүріс-тұрыс ерекшелігінің бір ғана қырын таңдап, назарды сол бағытқа аударуға болады. Байқау – күрделі әдіс, оны қолдану бір қатар талаптарға жауап беруі қажет. Ол нақты қойылған мақсат пен байқау жүргізудің кескіні (бақылаушы нені зерттеу керектігін, оны қалай көре алатындығын алдын ала біліп, және де алған мәліметті тез жазып алуы қажет); байқаудың объективтілігі (нақты факт жазылады – әрекеті, сөзі, баланың эмоционалды реакциясы, психолог ретінде субъективті талқылаудан сақ болу керек); байқаудың жүйелілігі (жағдайды байқау барысында балаға тән емес сәттерді көруге болады); баланың табиғи жүріс-тұрысын байқау (бала өзін біреудің бақылап жүргенін сезбеу керек әйтпесе, бала жүріс-тұрысында жасандылық болуы мүмкін). Байқау көбіне экспериментпен ұштасады.

Эксперимент көбіне балалардың үйреніскен жерінде жүргізіледі. Қалыптастырушы экспериментте сол уақытқа тән балалардың даму

ерекшеліктері мен деңгейлері анықталады. Сонымен қатар, тұлғалық дамуы мен баланың қоршаған ортасымен қарым қатынасы және интеллектуалдық дамуы да анықталады. Эксперименталды зерттеудің әр бағытына нақты әдістер болуы қажет. Қандай да бір әдісті таңдау барысында психолог әр баланың жасын есепке алады (түрлі әдістер әр түрлі жастағы балаларға арналған) және өзі қамтамасыз ете алатын эксперимент жүргізу жағдайында есепке алады.

Тұлға дамуы балалармен жүргізілетін әңгіме, жазбаша сұрақнама, қосалқы әдістер және проективті әдістер арқылы зерттеледі. Проективті әдіс проекция принципіне сүйенеді – тапсырманы орындау барысында өз қажеттілігін, қатынасын, қасиеттірін басқаға ауыстыру. Бала суретке қарап отырып, онда комескі салынған фигуралар бойынша (тематикалық апперцептивтік тест балалар нұсқасы) өз тәжірибесінен, өзінің ішкі сезімімен байланыстыра отырып олар туралы әңгіме айтады. Мысалы, бастауыш сынып оқушысы, оның басты мәселесі үлгірімі десек, онда ситуациялардың көбісін оқу тұрғысынан қарайды; ал үлгермейтін оқушы мұндай оқиғаларда жалқау баланы әкесі тағы да «екілік» алған үшін жазалап жатқандығын айтса, өте мұқиятты үздік оқушы осындай оқиғаны қарама-қарсы қасиеттерде баяндап, жетістіктері үшін мадақталып жатқандығын айтуы мүмкін. Әңгімені өз ойларымен аяқтау әдісінде де (әңгімені аяқтау әдісі), сөйлемді аяқтау әдісінде де (аяқталмаған сөйлем әдісі) осы механизмдер байқалады.

Бала бақша тобында немесе мектеп сыныбында балалар арасында қалыптасқан қарым-қатынасты социометриялық әдіс анықтауға мүмкіндік береді. Балаға өзі қалайтын үш қатарласын сұраққа жауап беру арқылы таңдау ұсынылады: «Кіммен бірге бір партада отырғың келер еді?». Балалардың таңдауының өзара таңдау болуы немесе бір жақты таңдау болуы топтағы қарым-қатынас құрылымын көрсетеді: көп таңдауды «жұлдыздар» алады – өте топта танымал балалар; қабылданатын балалар бар; аса қабылдана қоймайтын балалар бар, олар үшін өзара симпатия аса маңызды, аулақтанған, оқшауланғандар – оларды ешкім таңдамайды, олар айтарлықтай деңгейді көмекті қажет етеді.

Интеллектуалды даму әр түрлі әдістер көмегімен жүзеге асады, бірақ жиі қолданылатыны стандартты тесттер. Балалар психологиясы тарихында алғаш рет белгілі бір жасқа арналған сөздік формада ұсынылған Бине-Симон тесті. Альфред Бине экспериментінде қамтылған көп мөлшердегі балалар бойынша ақыл-ой дамуының нормасы қойылды. Бала ақыл-ой дамуының жеке көрсеткіші сол жас тобының орташа көрсеткішімен салыстырылады: жеке көрсеткіш бойынша өз жасына сәйкес келеді ма, әлде өз қатарластарымен салыстырғанда қалып барады ма, жоқ әлде озып барады ма осы анықталады. Қазіргі кезде 2 жастан 16 жасқа дейінгі балалармен жұмыста тесттің жетілдірілген нұсқасы – Стэнфорд-Бине тесті қолданылады.

Векслер тесті 4-16 жас аралығындағы балаларға арналған, сөздік және көрнекі (бейнелік) формада ұсынылатын тапсырмалардан тұрады. Оны қолдану арқылы екі көрсеткіш алады – сөздік және сөздік емес, сонымен қатар, барлық

жиын бойынша «жалпы интеллектуалдық көрсеткіш» алынады. Жалпы түрлі тесттермен жұмыс жасай отырып алынатын нәтиже – IQ – интеллектуалдық коэффициент: ақыл-ой жасы / хронологиялық жас *100%. Егер бала өз жасындағы тапсырмалардың бәрін шешсе, оның IQ 100 балл. 120 баллдан жоғары алған балалар дарынды деп саналады, өзінің жас нормасынан төменгі көрсеткішке ие болған балалардың ақыл-ой дамуында кешігулер бар.

Психологиялық зерттеу әдістерімен жұмыс жасау барысында балалар психологының этикалық аспектісін естен шығармаған дұрыс. Өйткені ақыл-ой дамуы жағынан жеткіліксіз деңгейде болған баланың тағдыры осыған көп тәуелді. Интеллектіні анықтау әдісін қолданып, ақыл-ой дамуындағы кешігу себебін зерттеместен, алынған көрсеткіш бойынша психолог, баланы жалпы білім беретін мектептен арнайы мектептерге (ақыл-ой кемістігі бар балалар үшін) ауыстыруға ұсыныс жасау арқылы баланы толыққанды келешегінен айырады. Себебі бала интеллект жағынан қалыпты болып, бірақ әлеуметтік қараусыз қалған болуы мүмкін – үйде баламен жеткілікті деңгейде қарым-қатынас жасалмайды, сабағы қадағаланбайды, сондықтан бала берілген тест тапсырмаларын өздігімен шеше алмайды.

Психологтың этикалық проблемасы басқада психологиялық әдістерді қолдану барысында сақталу қажет. Балның дамуы туралы ақпараттың барлығы дерлік ата-анасына, тәрбиешілерге, мұғалімдерге, басқа да балаларға айтыла бермейді. Мысалы, социометрия әдісінің нәтижесін айтуға болмайды – бұл топ арасындағы қақтығысқа, кебір балалар арасындағы қарым-қатынасты бұзуға әкеледі, топта «қабылданбай қалған» балалардың жағдайын ушықтырады. Сондықтан психолог өзі жұмыс жасайтын балалар үшін моральдық тұрғыда жауап береді. Сондықтан өз жұмысында «зиян келтірме» деген принципті басшылыққа алуы керек.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Академия, 2007.
- 2 Кулагина И.Ю. Возрастная психология: развитие ребенка от рождения до 17 лет. – М., 2011.
- 3 Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. – М., 2015.

ҒТАМР 14.29.01

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН (ІІІ ДЕҢГЕЙ) МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.Н. Оңғарова

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Қалыпты сөйлеуі дамыған бала деп қазіргі кезде ана тілінің барлық жүйесін меңгерген, біртұтас сөйлеп, өз ойын айта алатын, дыбыстар мен әріптерді дұрыс айта алатын баланы айта аламыз. Алайда, барлық жағдайларда даму барысы қауіпсіз жүрмейді: кейбір балаларда, тіпті қалыпты есту және ойлау дағдысы қалыпты болса да, тілдің әр компонентінің қалыптасуы күрт кешіктіріледі: фонетика, лексика, грамматика. Бұл бұзушылық сөйлеудің жалпы дамымауы ретінде анықталады.

Мақала авторы қазіргі кезде мектеп жасына дейінгі балаларда жиі кездесетін өзекті мәселесіне теориялық тұрғыдан шолу жасаған.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларда күрделі сөйлеу бұзылыстары, балаларда қалыпты есту және ойлау дағдысы кезінде оның дыбыстық және семантикалық жағына қатысты сөйлеу жүйесінің қалыптасуының бұзылу компоненттері белгіленген.

Қазіргі логопедиялық теория мен практикада ІІІ деңгейдегі сөйлеудің жалпы дамымауы бар балалардың байланыстырып сөйлеуінің ерекшеліктері талданған.

Түзете-дамыту технологиялары, отандық және шетелдік ғалымдардың мектеп жасына дейінгі балалардағы сөйлеу патологиясының әртүрлі формаларына жүргізген көп қырлы зерттеулер нәтижесі жүйеленген. СТЖД құрылымын, оның себептерін, бастапқы сонымен қатар қайталама бұзылулардың әртүрлі арақатынастарына, ең тиімді әдістеріне және мектепке дейінгі мекемелерде көрініс табатын түзету мысалдарына тоқталған.

Негізгі ұғымдарына анықтама беріліп, олардың балалардың сөйлеуін дамыту үшін маңызы анықталған.

Түйін сөздер: сөйлеу тілі жалпы дамымаған (ІІІ деңгей), ерекшелік, бұзылыс, мектеп жасына дейінгі балалар, байланыстырып сөйлеу, дамыту.

Сөйлеудің қалыпты дамуы бар мектеп жасына дейінгі жастағы балаларда ми құрылымдары мен когнитивті функциялардың жетілу дәрежесі келесі дағдыларды қамтамасыз етеді: ұсынылған тақырып бойынша сипаттамалық және сюжеттік оқиғаны дәйекті түрде нақты құрастыру, жағдайдан өз тұжырымдарын айту, оларды түсіндіре білу, жетекші сұрақтарды ескере отырып, осы тақырыпта әңгімелеу. Алайда, сөйлеу механизмдерінің дамуы артта қалған балалар үшін бұл сөйлеу кезеңінің басталуының кешігуі ғана емес, оның төменгі кезеңге ауысуы да байқалады, сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуі сияқты жоғарыда аталған дағдыларды қалыптастырудың бірқатар ерекшеліктері де анықталады [1].

Қазіргі заман тек тұрақты дамып келе жатқан ғылым мен техникамен емес, сонымен қатар дамуында ауытқулары бар балалар санының тұрақты өсуімен ерекшеленуде. Балалардағы дамудың жиі кездесетін ауытқуы— жалпы сөйлеудің дамымауы. Бұл ауытқудың пайда болу себептері, деңгейлері және олардың көріністері, сөйлеу және танымдық іс-әрекеттің ерекшелігі, мектеп жасына дейінгі балалардың осы санатында біртұтас қалыптасуының ерекшеліктері туралы жалпы мәліметтер отандық (Баймұратова Б., Өмірбекова К.Қ.), көршілес елдің зерттеушілері (В.К. Воробьева, В.П. Глухова, Т.А.Ткаченко, Д.Н. Чернова және т.б.) еңбектерінде сипатталған.

Олардың барлығы сөйлеуінде тежелісі бар балаларда біртұтас сөйлеуді дамытуда қиындықтар бар, бұл өз кезегінде қарым-қатынастың толыққанды процесін қамтамасыз етпейтіндігін, демек, сөйлеу және танымдық іс-әрекеттің дамуына ықпалын, білімді игеруге кедергі келтіретіндігін көрсете кеткен.

ЖСТД бар мектеп жасына дейінгі балаларда мәндік бағдарлаудың, мәлімдемелердің тілдік мағынасының да айтарлықтай бұзылуы, сөйлемнің айтылу, лексикалық-грамматикалық және мағыналық жақтарының қалыптасуының жеткіліксіз деңгейімен және олардың жетекші психикалық процестерінің (ойлау, зейін, қабылдау, есте сақтау, қиял) дамуындағы ауытқулармен байланысты. Сонымен қатар, ересектермен және балалармен қарым-қатынас жасауға, негіздер мен ғылымдарды игеруге, жеке қасиеттерді қалыптастыруға – қоршаған өмірдегі оқиғалар туралы әңгімелеу, өз ойларын толық, дәйекті түрде жеткізе білу мүмкіндік береді [5]. Теория мен практикада жалпы сөйлеу қабілеті қалыпты балаларда үйлесімді сөйлеуді қалыптастыру мәселелері зерттелген.

Алайда, бүгінгі таңда арнайы әдебиеттерде бар ақпарат ЖСТД бар балалардың сөйлеу қабілеттерін әр түрлі сөйлеу формаларында жан-жақты бағалауға мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалармен түзету-логопедиялық жұмыстың мазмұны, атап айтқанда, байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру бөлімі әдістемелік жоспарда толық және егжей-тегжейлі қарастырылмаған. Мұның бәрі сөйлеуінде тежелу бар мектеп жасына дейінгі балаларда байланыстырып сөйлеуді зерттеу және қалыптастыру бойынша жұмыстың әдістемелік мазмұнын іздеу және ғылыми негіздеу мәселесін өзекті, теориялық және іс жүзінде маңызды деп санауға мүмкіндік береді.

Мектеп жасына дейінгі балаларда байланыстырып сөйлеуді дамыту мәселесі пәнаралық сипатқа ие. Онтогенездегі сөйлеуді дамыту тетіктері Л.С.Выготский, С.Л. Рубинштейн және т.б. «Байланыстырып сөйлеу» ұғымының мәні және ЖСТД бар балалардағы мектепке дейінгі жаста оның қалыптасу ерекшеліктері В.П. Глухов, Т.А. Фотекова және т.б. ғылыми еңбектерінде келтірілген.

Р.Е. Левина [2] сөйлеу дамуының үшінші деңгейінің ерекшелігі дөрекі лексикалық-грамматикалық және фонетикалық-фонематикалық ауытқуларсыз кеңейтілген фразалық сөйлеудің болуы екенін көрсетті. Сөздік қоры сөйлеудің барлық бөліктерімен кеңейеді. Сөйлеуді түсіну процесі, сөзжасам және сөзжасам дағдылары жетілдірілуде. Сөйлеудің айтылу жағы жақсарады, сөздердің буындық құрылымы күрделене түседі. Балалардың мәлімдемелерінде құрмалас және күрделі бағынышты сөйлемдер бар. Соңғысы негізгі немесе қосымша мүшелердің жоқтығымен бірге жүруі мүмкін. Тұрақты аграмматизм шылауларды қолдануда көрінеді (сурет құлады және қабырғалар – сурет қабырғадан құлады), сын есімдерді әр түрлі зат есімдермен үйлестіру, зат есімдерден сын есімдер жасау, қосымша етістіктерді қолдану. Балаларда аз қолданылатын сөздермен байланысты лексикалық қателіктер жіберіледі («жаға – көйлек», «помпон – қалпақ»). Олар сурет бойынша әңгіме құруда, диалог жүргізуде қиындықтарға тап болады. Құрдастарымен қарым-қатынас жасау барысында олар өз ойларын тұжырымдай алмайды және оларды ауызша қарым-қатынас құралдары арқылы жеткізе алмайды. Балаларда басқалармен ауызша байланыста болудан қорқу мен ұялу, сөйлеу мінез-құлқын ұйымдастыруда айтарлықтай қиындықтар жиі кездеседі. Коммуникативті дағдылардың жетілмегендігі, өз кезегінде, осы сөйлеу деңгейіндегі балалардың жеке басының қалыптасуына және мінез-құлқына теріс әсер етеді.

Есту және ойлау қабілеті қалыпты, бірақ жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған балалардағы күрделі сөйлеу бұзылыстарын түсіну өте маңызды. Бұл бұзушылықтар келесі компоненттерді қамтуы мүмкін:

1. Фонематикалық бұзылулар: балалар сөздердегі жеке дыбыстарды ажыратуда және айтуда қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл олардың сөздерді дұрыс айту, буындар мен дыбыстарды құру қабілетіне әсер етуі мүмкін [6].

2. Грамматикалық бұзылулар: сөйлемдерде дұрыс грамматикалық құрылымдарды қолданудағы қиындықтар. Мысалы, олар уақыт пен сандарды сәйкестендіруде қателіктер жібереді.

3. Лексикалық бұзылулар: сөздерді және олардың мағынасын пайдалану және түсіну проблемалары. Балалардың сөздік қоры шектеулі болуы мүмкін және өз ойларын білдіру үшін дұрыс сөздерді табуда қиындықтар туғызады.

4. Байланыс пен мәндік құрылыстың бұзылуы: үйлесімді және логикалық мәтіндер мен әңгімелер құрудағы қиындықтар. Балалардың дәйекті оқиғалар мен идеяларды білдіруде қиындықтарға тап болуы.

5. Әлеуметтік және коммуникативті бұзылулар: балалардың басқалармен байланыс орнатуында және әлеуметтік жағдайларда өзара әрекеттесуіндегі қиындықтары [5].

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бастапқы және қайталама әртүрлі бұзылуларды қамтуы мүмкін. Жоғарыда айтып кеткен бұзылыстарды түзетудің әдістерінде айта кетсек болады.

Көптеген авторлардың еңбектерінде көрнекі бейнелер (тақырыптық суреттер) көмегімен үйлесімді мәлімдеме құруға негізделген әңгімелеуді оқыту процесінде келісілген сөйлеуді қалыптастыру әдістері мен технологиялары ұсынылған. Мысалы, әдіснамалық принциптерге сүйене отырып, Р.Е. Левина [2] түсінуді дамытуға да, белсенді сөйлеу әрекетінің қажеттілігін тудыруға бағытталған нақтырақ тапсырмалар кешенін белгілейді. Жұмысты сұраққа егжей-тегжейлі жауап беруден бастау ұсынылады, содан кейін қарапайым объектілерді сипаттауға көшу, содан кейін қарапайым сюжеті және айқын әрекет белгілері бар суретке негізделген әңгімеге көшу.

Т.Б. Филичева [3] келісілген сөйлеудің қалыптасу кезеңін көрсете отырып, келесі бөлімдерді негіздейді: сөздікпен жұмыс, затты өз бетінше сипаттауға үйрету, суреттер тізбегі бойынша әңгіме айтуға үйрету, өлең жаттау, көркем мәтінді қайталап айтып беруге үйрету.

В.К.Воробьева [4] үшінші дәрежелі жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларды оқыту үдерісін сөздік емес, заттық қатынасқа негіздейді. Сонымен қатар, логопед баланың психикалық мәселесін шешу жағдайында өзін табуы үшін оның әрекетін ұйымдастырады және бағыттайды. В.К. Воробьеваның сөйлеуді дамыту жүйесі: бірінші бөлім – дәйекті хабарды тану әрекетінің индикативті негізін қалыптастыру – әңгіме; екінші бөлім – жүйелі сөйлеудің бастапқы дағдысын қалыптастыру; үшінші бөлім – сөйлеудің мағыналық және лингвистикалық ұйымдасу ережелерін бекіту; төртінші бөлім – мәтіндік хабарламаның мағыналық және лингвистикалық ұйымдасу ережелеріне негізделген дербес келісілген сөйлеуге көшу; өзара байланысты 4 бөлімнен тұрады.

Осылайша, үйлесімді сөйлеуді дамыту баланың сөйлеуін дамыту процесінде жетекші рөл атқарады және сөйлеуді дамыту бойынша жұмыстың жалпы жүйесінде орталық орын алады. Біріктірілген сөйлеуді үйрену тілді практикалық меңгерудің мақсаты да, құралы да деп санауға болады. ЖСТД бар балалар үшін үйлесімді монологтық сөйлеу дағдыларын түзетуді оқыту қажеттілігін дербес міндет ретінде анықтайды.

Қорытындылай келсек, жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларда байланыстырылған сөйлеудің үшінші деңгейінің бұзылуы барлық кезеңдерінде көрінуі мүмкін. Бұл баланың тапсырманы түсінуі, әңгіменің ерекше қасиеттерін (тақырып, безендіру, мазмұн) талдау және анықтау, суретті немесе мәтінді мағыналық түсіну, хабарламаларды белгілі бір реттілікпен құра білуді қамтиды.

Сондай-ақ, сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі бала дәлірек сөз мағынасын таңдауда қиындықтарға тап болады. Осы қиындықтардың барлығы мектептегі оқудың басында күрделі мәселелерге әкелуі мүмкін, бұл балалардың мектепке бейімделуінің нашарлауына және нашар оқу үлгеріміне әкелуі мүмкін. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалармен коррекциялық логопедиялық жұмыс жүйесінде үйлесімді сөйлеуді мақсатты

түрде қалыптастыру маңызды. Сонымен бірге тек дер кезінде басталып, дұрыс құрылған коррекциялық және логопедиялық жұмыстар ғана балалардың дұрыс, біртұтас ауызекі сөйлеу дағдыларын қалыптастырады, бұл жалпы балаларды ана тілін меңгеру деңгейін жоғарылатады. Сондықтан СТЖД бар егде жастағы мектеп жасына дейінгі балалардың үйлесімді сөйлеу дағдыларын дамытудағы қиындықтарды жеңу үшін жүйелі логопедиялық көмек қажет.

Қолданылған әдебиеттер

1 Шанер-Воллес К., Хватцев М.Е. Языковое развитие ребенка: коммуникация между детьми и между детьми и взрослыми // Балабақша психологы. – 2011. – № 2. – 28-45 с.

2 Левина Р.Е. Воспитание отношения к информации в системе дошкольного образования // Педагогика. – 2009. – № 9. – 44-51 с.

3 Филичева Т.Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Нарушения речи у детей. Мектепке дейінгі мекемелерге арналған әдістемелік құрал. – М., 2010. – 44-46 б.

4 Воробьева В.К., Методика развития связной речи у детей с системным недоразвитием речи. – М.: Астрель, – 2006. – 92-105 с.

5 Устюгова И.А. Жалпы сөйлеу дамымаған мектеп жасына дейінгі балаларда байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру // Жас ғалым. – 2022. – № 50 (445). – 430-433 б.

6 Тулебиева Г.Н. Мектеп жасына дейінгі жалпы сөйлеу тілі дамымаған қазақ тілді балалардың фонематикалық түсініктерінің қалпы // «Арнайы педагогика». – 2017. – №2.

ҒТАМР 77.01.75

СПОРТТЫҚ-САУЫҚТЫРУ КЛУБТАРЫНДАҒЫ ФИТНЕС МЕНЕДЖМЕНТ

А.А. Имангазиев

Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

А.Б. Дошыбеков

Ғылыми жетекші, PhD-доктор, қауым.профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Мақалада спорттық-сауықтыру клубтарындағы фитнес менеджментінің ерекшеліктері баяндалған. Қазіргі уақытта фитнес қызметтері нарығы қарқынды дамып келеді. Спортпен, бимен және фитнеспен айналысқысы келетіндер көбейіп келеді. Біздің елімізде де фитнес-қызметтерге сұраныстың артуына байланысты осы қызметтерді ұсынатын фитнес орталықтарының саны да артып келеді.

Түйін сөздер: фитнес, клуб, қызметтері, ұйымдастыру, денсаулық.

Бүгінгі таңда фитнес-клубтар Қазақстандағы денсаулық пен сұлулық нарығының үлкен бөлігін алады. Фитнес-кәсіпқойлар қауымдастығы бұл нарық жылына орта есеппен 20%-ға өсетінін айтады. Егер бұрын халыққа мемлекеттік негізде алуға болатын нәрсені төлеу қиын болса, қазір қазақстандықтар өз қаласындағы фитнес-клубқа жазылуға өте қабілетті.

Бұл бұл нарықтың танымалдылығының артып келе жатқанын білдіреді. Фитнес индустриясының дамуымен қауымдастықтар, академиялар, студиялар мен сауықтыру клубтары көптеп пайда бола бастады, бұл сәйкесінше олардың арасындағы бәсекелестіктің күшеюіне алып келеді. Сондықтан спорттық-сауықтыру клубтарының иелеріне өз саласын басқарудың негізгі құрамдастарын түсіну маңызды, ал фитнеспен айналысатындар олар алатын қызметтің сапасын анықтайтын факторларға назар аударуы керек.

Фитнес-орталық немесе спорттық-сауықтыру клубы халыққа коммерциялық дене шынықтыру және сауықтыру қызметтерін көрсетуі керек. М.В.Карасеваның [1] зерттеуде дене шынықтыру және денсаулық сақтау қызметінің әрбір түрінің кірістері мен шығыстарын құрайтын элементтерге талдау жасалып, жаңа фитнес-сауықтыру кешенін ұйымдастыру кезінде рентабельділікті арттыру үшін ескерілетін факторлар тұжырымдалған. Дене

шынықтыру және денсаулық сақтау қызметтерінің бағасы фитнес орталығын ашу кезінде қойылған мақсатқа байланысты, атап айтқанда:

– төмен бастапқы баға белгілеу арқылы сату көлемін ұлғайту, беделге ие болу және дене шынықтыру және денсаулық сақтау қызметтерін тұтынушылардың ең көп санын тарту;

– қысқа мерзімде барынша көп пайда алу, қызметтің жаңа түрлеріне ақшаны одан әрі инвестициялау, демек, ондағы пайданың үлесі жоғары баға белгілеу;

– тұрақтылықты қамтамасыз ету, бағаны тіпті минималды табыстылықты қамтамасыз ететін деңгейге дейін төмендету.

Сонымен қатар сәйкес коммерциялық кәсіпорынның өз қызметтері үшін алатын максималды бағасы, әдетте, белгілі бір қызмет түріне сұраныспен, минимумы – шығындармен анықталады. Сондықтан дене шынықтыру-сауықтыру орталықтары мен спорттық-сауықтыру клубтарының ұзақ мерзімді жұмыс істеуі және рентабельділігі үшін жұмыс процесіндегі барлық шығындар мен мүмкін болатын тәуекелдерді жабуды қамтамасыз ету қажет.

Бірқатар зерттеулердің нәтижелері адамның дене шынықтырумен айналысуына әсер ететін және бұл әрекеттерді оның күнделікті жұмысының ажырамас құрамдас бөлігіне айналдыратын барлық факторлардың ішінде денсаулықты сауықтыру саласындағы кәсіби маманның тұлғасы маңызды екенін көрсетеді. Шет елдерде сауықтыру фитнес бойынша мамандарды даярлау жүйесі фитнес қызметін көрсету технологиясымен тығыз байланысты және мамандарды даярлауды, біліктілігін арттыруды және сертификаттауды жүзеге асыратын әртүрлі ұйымдардың кең желісі бар. Біздің елдің де халықтың әртүрлі топтарымен дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын жүргізуде кең ауқымды ұйымдастырушылық және басқарушылық дағдылары бар жоғары білікті мамандарға сұраныс артып келеді [2].

Фитнес-индустриядағы (фитнес орталықтары) персоналды басқару – бұл ұйым басшылығы мен мамандарының жұмыстың барлық салаларындағы мақсатты қызметі, ол персоналды басқарудың жаңа тұжырымдамаларын, стратегияларын, принциптері мен әдістерін әзірлеуді қамтиды. Бұл персоналды басқару жүйесін қалыптастырудан, персонал жұмысын жоспарлаудан, персоналмен жұмыс істеудің операциялық жоспарын әзірлеуден, персонал маркетингін жүргізуден, кадрлық әлеуетті және ұйымның кадр қажеттіліктерін анықтаудан тұрады.

Персоналды басқару – фитнес-орталық қызметкерлерінің қызметін арттыруға бағытталған әдістер мен формалардың жиынтығы.

Персоналды басқару кең ауқымды функцияларды қамтиды: қызметкерлерді қабылдаудан (таңдау, іскерлік бағалау) жұмыстан босатуға дейін, сонымен қатар қызметкерлерді аттестациялау, кәсіптік бағдар беру, бейімдеу, ынталандыру, демалыс пен еңбекті ұйымдастыру, еңбек этикасын сақтау, мінез-құлық, күйзеліс және қақтығыстарды басқару.

Персоналды басқару, оның тұжырымдамасы персоналды басқарудың мазмұнын, мақсаттарын, міндеттерін, критерийлерін, әдістері мен

принциптерін анықтау және түсіну, сондай-ақ басқару механизмін қалыптастырудың практикалық тәсілдерін ұйымдастыру бойынша теориялық және әдістемелік көзқарастар жүйесінде жатыр. ұйымның жақсы жұмыс істеуі. Тұжырымдама мыналарды қамтиды: персоналды басқару жүйесін қалыптастыру, басқару әдіснамасы мен технологиясын дамыту [3].

Фитнес-клубты басқарудың тиімділігі фитнес-қызмет нарығындағы нақты жағдайды барабар бағалауға және спорттық бизнестің осы саласының ерекшеліктерін ескеретін іс-қимыл бағдарламасына байланысты. Бұл ретте спорттың дәстүрлі құндылықтарын, дене шынықтырудың артықшылықтарын және салауатты өмір салтын ұстануды қалайтын, бірақ жүйелі түрде дене шынықтырумен айналысқысы келетін, бірақ екіталай халықтың көпшілігінің ұстанымын ескеру қажет.

Сондай-ақ, көптеген адамдар басқалардың көзінше дене жаттығуларын орындауға ұялатынын, әсіресе олардың сыртқы келбеті немесе жаттығуларының сапасы туралы басқалардың келеке-мазағын бастан кешіретінін ескеруіміз керек. Бұл ішінара неге менеджерлер клуб үшін жақсы репутация жасауда маңызды рөл атқарады, өйткені олармен қарым-қатынас клиенттің ұсынылатын қызметтер мен жалпы клуб туралы пікіріне әсер етеді. Ал, кәсіби менеджермен қарым-қатынас тек белсенді өмір салтын бастауға деген ұмтылысты күшейтеді.

Фитнес-клубтарды қамтитын спорттық коммерциялық ұйымдар ұқсас ұйымдардың қатаң бәсекелестігі жағдайында жұмыс істейді. Бәсекелестерге қарсы тұру, олардан кем дегенде бір қадам алда болу – бұл әрі міндет, әрі менеджердің кәсіби деңгейін бағалау. Бұған қалай қол жеткізуге болатыны туралы дайын рецепттер болмаса да, фитнес-клуб басшылығының алдында олардың ұйымының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін негізгі міндеттер ретінде келесі бағыттарды анықтауға болатынын атап өтуге болады:

- қызметтер – қызмет көрсету бағытын одан әрі кеңейту;
- бағалар – клубтық карталар мен бір реттік сапарлардың бағасымен мұқият жұмыс істеу;
- сату – жаңа мақсатты нарық сегменттеріне қол жеткізу;
- шақыру – коммуникация элементтерін барынша тарту;
- тұтынушыларға қызмет көрсету процесін жетілдіру;
- материалдық орта – үй-жайларды корпоративтік стильге сәйкес жөндеу;
- кадрлық мәселелер – қызметкерлерді аттестациялау, олардың кәсіби деңгейін арттыру, үздіктерді марапаттау, лауазымға сәйкес келмейтін қызметкерлерді жұмыстан шығару.

Фитнес индустриясындағы менеджмент нарықты негізгі тұтынушылар топтары бойынша сегменттеумен сипатталады: әйелдер, ерлер, балалар, жұптар; клиенттер байлық деңгейіне қарай қарастырылады және әлеуетті клиенттердің әрбір тобы үшін сәйкес ұсыныстар бар.

Адам денсаулығына деген көзқарас әлеуметтік құндылық ретінде дене тәрбиесі жүйесіне нақты талаптар қояды. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде рекреациялық-сауықтыру процесі кешенді тәсілді көрсетуі керек. Сонымен

қатар, фитнес орталықтары мен сауықтыру клубтарына бару заманауи адамның күнделікті жұмысының ажырамас бөлігі болып табылады. Елдегі фитнес-сауықтыру орталықтары мен спорт клубтарының жұмысын кезең-кезеңімен ұйымдастыру, сондай-ақ олардың жұмыс істеу жүйесіндегі табыстылықты арттыру факторлары халықтың әртүрлі топтарына дене шынықтыру қызметтерін көрсетуді сапалы арттыруға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Карасева М.В. Педагогические и экономические факторы, обеспечивающие рентабельное функционирование коммерческих физкультурно-оздоровительных клубов // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2007. – № 5. – С. 100-105.

2 Иноземцева Е.С. Особенности фитнес-менеджмента в спортивно-оздоровительных клубах // Теория и практика физической культуры. – 2022. – № 11. – С. 27-29.

3 Смертина А.А., Иноземцева Е.С. особенности фитнес-менеджмента в спортивно-оздоровительных клубах // Физическая культура, здравоохранение и образование. Материалы XVI Международной научно-практической конференции, посвященной памяти В.С. Пирусского. – Томск, 2022. – С. 579-585.

ҒТАМР 14.25.09

ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕНІҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РОЛІ

Э.Н. Айтжанова

П.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

А.М. Елубаева

Студент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада ерте заманнан ата-бабаларымыз өскелең ұрпақты елін, жерін сүйеге, тектілікпен, жан-жақты тәрбиелеуді басты мұрат тұтқандығы, ұлттық тәрбиені балалардың бойына сіңіру қарастырылады. Қазіргі дамыған дәуірде озық қоғамға ілесе алатын ұрпақ тәрбиелеу – бүгінгі күннің басты талабы. Себебі, еліміздің дамыған мемлекеттердің қатарына қосылуы білімге, мәдениетке және ұлттық тәрбиеге байланысты. Тәрбиенің қуатына тең келетін рухани күш, қуат көзі жоқ екенін жақсы түсінеміз. Ұлттық тәрбиеден нәр алған адам – рухани құндылықтарды бойына сіңіріп биік дәрежеге көтеріледі. Оның ең маңыздысы адамды ойлануға бағыттайды, жеке тұлға болып қалыптасуына көмектеді. Бауыржан Момышұлының өскелең ұрпақ тәрбиесіне байланысты көзқарастары мен ой-пікірлерінің құндылығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие, патриоттық тәрбие, халық педагогикасы, білім беру.

Еліміздің тәуелсіздік алуы ұлттық тәрбиеге кең өріс ашты. Білім беру жүйесі мен мазмұнының жаңа талаптарға сай болуы өмір қажеттілігінен туындап отыр. Өркениетке қадам басқан қоғамда жеке тұлғаны тәрбиелеуде ең алдымен, білім берудің ұлттық жүйесі адамның ішкі жан-дүниесін, рухани әлемін жетілдіру бағытындағы тәрбие ісі ұлттық тәлім-тәрбие арқылы жүзеге асуы қажет. Заман жетістіктері негізінде ұрпаққа сапалы білім беруді мақсат ете отырып, жаңа қоғамға лайықты өмірден өз орнын табатын, зерделі тұлға тәрбиелеу – бүгінгі күннің басты талабы. Ұрпақ тәрбиесі – қай қоғамның, қай заманның болмасын көкейкесті мәселесі екені даусыз. Себебі, еліміздің көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы, халықаралық деңгейге шығуы бүгінгі ұрпақ бейнесі арқылы көрініс табады [1].

Бәсекеге қабілетті, талғамы биік, жаңа заман адамын қалыптастыруда ұлттық тәлім-тәрбие құндылықтары мен ұлы мұраларымызды зерделей білудің мәні ерекше. Ұлттық тәрбие құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақ қана ұлт тағдырын тереңнен бағалап, болашағын болжайтын тұлға ретінде танылады.

Себебі, халықтық педагогика құндылықтары жас ұрпақтың бойында ұлттық сананы қалыптастырады.

Ұлттық тәлім-тәрбиенің асыл арналары болып табылатын ізгілік, имандылық, парасаттылық ұғымдарының бастауы тарихта мәңгі аты қалған ғұлама өсиеттерінде, мақал-мәтелдер мен тыйым сөздерде, шешендік сөз өнерінде, жұмбақтарда, өлең-жырларда, дастандарда және дала данышпандарының нақыл сөздерінде ерекше көрініс тапқан.

Ғасырлар бойы ұмытылмай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бала бойына жастайынан тәрбие нәрін себетін ұлттық тәлімнің негізінде халықтық тәрбие мәселелерін қозғайтын ойлар жатыр. Жасөспірімді өнегелі қасиеттерге, мәдениетке тәрбиелеуде тәрбиелі адаммен жолдас болудың әсері мол екенін халқымыз ежелден-ақ бағалай білген. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани жан-дүниесі бай адамды қалыптастыру баланың өмірге келген кезінен басталуы бекер емес.

Мұндай мақсатқа бағытталған жұмыс адамды еңбек сүйгіштікке, ізгілікке, ұжымдық пен патриотизмге тәрбиелейді. Адамгершілік – әр адамға тән асыл қасиеттер. Адамгершіліктің қайнар бұлағы халқымыздың салт-дәстүрінде, әдет-ғұрпында, отбасында қалыптасады. Әр адам адамгершілікті күнделікті тұрмыс-тіршілігінен, өзін қоршаған табиғаттан бойына сіңіреді. Демек, жеке тұлғаға жан-жақты терең білім берумен бірге оның жүрегіне адамгершіліктің асыл қасиеттері адамды құрметтеу, оған сену, кішіпейілділік, қайырымдылық, ізеттілік, ізгілік, қарапайымдылықты ұялата білсек, жеке тұлғаның өзіндік көзқарасының қалыптасуына ықпал етері сөзсіз. Ол тұлғаның қоғамдық бағалы қасиеттері мен сыйласымдық қарым-қатынастарында қалыптасады.

Бүгінгі таңда зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде ата-бабаларымыз сақалған халық педагогикасының негізінде ұрпаққа саналы тәрбие беру мен қатар ұлттық тәлім-тәрбиелік асыл мұралардың назарға алынуы бұл мәселенің көкейкестілігін айқындап отыр.

Ұлттық дәстүр, рухани мәдениет негізінде болашақ ұрпақтың рухани адамгершілік тәрбиесін жаңа сатыға көтеру міндеттерін жүзеге асыру туралы зерттеуші ғалымдар: »Қазіргі білім, ғылым мен мәдениетті жаһандандыру процесі кезінде әр ұлт өз мемлекетінің рухани мәдени құндылықтарын сақтай отырып, әлемдік өркениетке кірігуі заңды құбылыс», [2] «Халықтық педагогика – тәлім-тәрбиелік, ой-пікірдің ілкі бастауы, халықтың рухани мұрасы... Ұрпақ тәрбиесінің негізгі түйіні – адамгершілік, имандылық, ақыл-ой, еңбек, эстетика, дене, отбасы тәрбиесіне байланысты мәселелерге келіп тіреледі», – деп атап көрсетті. [3, 348 б.] Мұндағы басты қағида – ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар арқылы мәдени дағдыларды игеру, өзіне, сондай-ақ, өзгелерге де жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру. Әйтсе де, бұл мәселені, келешек ұрпақ тәрбиесін белгілі адамдарға ғана жүктеумен шешілмейді, ол үшін тәрбие әдістері мен тәсілдерін жаңаша көзқарастармен байытып, ұлттық тәлім-тәрбие арқылы ұрпақ тәрбиелеуді өмірге батыл түрде енгізген жөн. Өйткені, адам

өмірін өзгертер әділет, ынсап, қанағат сияқты адамның рухани ізгі қасиеті дамымайынша, қоғамда өркендеу болмайды.

Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни, адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өзіне сенімділікті арттыруда ұлттық тәлім-тәрбиенің мәні ерекше. Отанға деген сүйіспеншілік, қоғам игілігі үшін адал еңбек ету, көмек беру, сондай-ақ қоғамға тән адамгершіліктің өзге де формалары, сананың, сезімдердің, мінез-құлық пен өзара қарым-қатынастың бөлінбес негізінде ұлттық құндылықтар жатады.

Халқымыздың тәлім-тәрбиелік мұрасына үнілсек, ол адамгершілікті, қайырымдылықты, мейірбандықты дәріптейді. Адамгершілік қасиеттердің түп негізі отбасында қалыптасатыны белгілі. Халқымызда: «Тәрбие – тал бесіктен» деген ұлағатты сөз бар. Отбасындағы ізеттілік, қайырымдылық, имандылық – бәрі балаға тал бесіктен берілетін алғашқы тәрбие. Баланың өмірге белсенді көзқарасының бағыты отбасы арқылы беріледі. Қазақ халқының әлеуметтік өмірінде үлкенді сыйлау ұлттық дәстүрге айналған. Ата-бабаларымыздың тағлымында баланы бесігінен-ақ, жақсы әдеттерге баулыған. Отбасында, балабақшада, қоғамдық орындарда үлкенді сыйлау дәстүрін бұзбау және оны қастерлеу әрбір адамның борышы болып саналады. Адамгершілік тәрбиенің нәтижесі тұлғаның қоғамдық бағалы қасиеттері мен танымы арқылы қалыптасады. Бұл – ұлттық тәрбиенің ең озық көріністері.

Қай заманда болмасын, адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттерінің ең бастысы – өзінің ісін, өмірін жалғастыратын саналы ұрпақ тәрбиелеу. Халқымыздың аяулы ұлы зиялы азаматы Б. Момышұлы былай деген екен: «жаудан да, даудан да қорықпаған қазақ едім. Енді, қорқынышым көбейіп жүр. Балаларын бесікке бөлемеген, бесігі жоқ елден қорқам. Дәмді, дәстүрді сыйламайтын балалар өсіп келеді, оның қолына қылыш берсең, кімді де болса шауып тастауға даяр. Қолына кітап алмайды. Үйреніп жатқан бала жоқ, үйретіп жатқан әке, шеше жоқ» Бауыржан атамыз бүгін де арамызда жоқ, ол кісі көтерген мәселе бәрімізді де алаңдатуы тиіс. Бұл ата-анаға да, ұстазға да ой салады деп ойлаймын.

XXI ғасырдың көкейкесті мәселелері тоғысқан кеңістігінде көне мұраларымыздағы адамның болашағын бағыттауға қажетті рухани күш, ізгі ілім, өшпес үлгідегі ақыл-кеңестердің ұлттық мәдениетіміз, тіліміз бен дініміздің бүгінгі мен ертеңіне де негіз әрі тірек болары осыған дәлел. Кез келген халықтың рухани мұрасында әлемдік философияның, әлемдік педагогиканың ортақ қазынасын байыта түсетін құнды ой-пікірлер, пайымдаулар болатыны белгілі. Қазақ дүниетанымының өзегі саналатын құндылықтың әрбір тынысы, әрбір сөз орамы мен ой түйіні ізгілікпен байланысты. Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі – жас ұрпаққа-адамгершілік-рухани тәрбие беру. Руханилық – жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Мұның өзі адамды мейірімділікке, ізгілікке шақырады. Адамгершілік тәрбие бұл дұрыс дағдылар мен өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым-қатынас

мәдениетінің тұрақтылығын қалыптастырады. Жеке адамның адамгершілік санасының дәрежесі оның мінез-құлқы мен іс-әрекетін анықтайды.

Қазіргі ақпараттық ғасыр мен ғаламданудың күшейіп тұрған уақытында ұлттық идея мен ұлттық сананы қалыптастыруда ұлтымыздың салт-дәстүріндегі үлгі-өнеге, асыл қасиеттеріміз: үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету, барға қанағат етушілік, жомарттық пен қонақжайлылық, мейірімді болу, қайырымдылық жасау сияқты көптеген адамгершілік, ізгілік, өнеге-сипаттар жайлы ғұлама көзқарастары педагогика тарихын байытып қана қоймайды, жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру үрдісіндегі мәнін арттыра түседі. Баланы үлкенді сыйлауға, кішіге ізет көрсетуге, иманды болуға, адамгершілікке баулу ұлттық тәлім-тәрбиенің жемісі екенін дәлелдейді. Адам баласы мінез-құлқында отбасынан алған тәрбие мен тәлім арқылы білім мен ақылды ұштастыра білгенде өз орнын адаспай табады. Өйткені, ол қоғамда өзінің адамгершілік қасиетімен, адамдығымен, қайырымдылығымен ардақталады.

Ұрпақ тәрбиесі – келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өрісі озық азамат етіп тәрбиелеу – біздің қоғам алдындағы борышымыз.

Қазақтың көрнекті педагогы Ж. Аймауытов: «Өткен өмірде күн сайын адам қай бағытта машықтанып әдет етсе, егде болғанда да сол бағытта өзгереді...» дейді [4]. Бұдан шығатын түйін адамдар арасындағы жақсы қарым-қатынас көбінесе, іскерлік қарым-қатынастың адамгершілік және психологиялық үлгісін қалыптастырады. Ата-ананың болашақ бала тәрбиесі үшін жауапкершілігі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады. Жеке тұлғаның бойындағы жалпыадамзаттық құндылықтардың қалыптасуы осы қалыпта жүзеге асады, сөйтіп, оның өзін-өзі тануына, өзіндік бағдарын анықтауына мүмкіндік туғызатындай тәлім-тәрбие берілуі керек. Демек, ұрпақ тәрбиесінде ұлтжандылыққа тәрбиелеу үшін олардың ар-ұятын, намысын оятып, мейірімділік, қайырымдылық, кішіпейілдік, қамқорлық көрсету, адалдық, ізеттілік сияқты қасиеттерді бойына сіңіру қажет.

Қоғамдағы саяси-экономикалық, әлеуметтік, рухани-мәдени өзгерістер айналадағы құбылыстарға, заттарға деген адамның ішкі сана-сезімі мен көзқарасына, қарым-қатынасына өзінің әсерін тигізеді. Осы орайда, бүгінгі таңда жастарымыздың жан-дүниесі мен рухани әлемі өз халқының салт-дәстүрінен ажырап, шетел мәдениетіне бой алдыруы ойланарлық мәселе. Бұған тосқауыл болу керек. Ендеше, жастардың бойына адамгершілік, ізгілік қасиеттерді қалыптастыру, ұлттық тәлім-тәрбие негіздерінен қол үзбеу жас ұрпақтың рухани мәдениетін арттырып, көркемдік әлемін байытады. Ғасырлар бойы халқымыздың қанына сіңген имандылық қағидалары: адамдар арасындағы ізгілік, қайырымдылық, адалдық, әділдік қарым-қатынас негізінде жас ұрпақты тәрбиелеудің сыры тереңде жатыр.

Тәрбие беру, тәрбиелеу мақсаты қоғамның даму сұранысымен анықталады және оның өзіндік тәсіліне, әлеуметтік және ғылыми-техникалық прогрестің қарқынына, педагогикалық теория мен практиканың дамуының жеткен деңгейіне, қоғамның, оқу орындарының, білім беруші мен білім алушы

мүмкіндіктеріне тәуелді. Осындай тәрбие жұмысының түрлі формаларын есепке ала отырып, ұжымдық шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістемесін меңгеру аса маңыздылыққа ие.

Ендеше, қазіргі жаһандану процесінде ел болашағын ойлайтын, жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдениеті мен ғылыми өресі жоғары ұрпақ тәрбиелеу – қоғам алдындағы міндет.

Қолданылған әдебиеттер

1 Қалиев С., Молдабеков Ж., Иманбекова Б. Этнопедагогика: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2007. – 400 б.

2 Әбиев Ж. Педагогика тарихы: Оқу құралы. – Алматы: Дарын, 2006. – 480 б.

3 «Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы, 2 том. Құрастырған: Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. – Алматы: «Рауан», 1998. – 416 б.

ҒТАМР 14.25.09

ФИЗИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯ БӨЛІМІ БОЙЫНША АРНАЙЫ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ

Ғ.Б. Ерман

Магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

К.Ш. Оразымбетова

Ғылыми жетекші, г.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Бұл аннотация физикалық география бөлімі бойынша арнайы қосымшаларды пайдалану тиімділігін зерттеуге арналған. Мұндай тиімділікті анықтау маңызды міндет болып табылады, өйткені оқу процесін оңтайландыруға және оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында әртүрлі қосымшалар мен олардың функционалдық мүмкіндіктері қаралды, сондай-ақ олардың оқу процесінде практикалық қолданылуына талдау жүзеге асырылды. Аталған қосымшалардың тиімділік деңгейін бағалау үшін мұғалімдер мен оқушыларға сауалнама жүргізілді. Зерттеу нәтижелері физикалық география бөлімі бойынша арнайы қосымшаларды пайдалану материалды түсінуді айтарлықтай арттыратынын, білімді меңгеруді жеңілдететінін және практикалық дағдыларды қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетті. Алайда, оң нәтижеге қол жеткізу үшін қосымшаларды дұрыс таңдау және нақты білім беру қажеттіліктеріне бейімдеу қажеттігін ескеру қажет. Сондықтан, алдағы уақытта қосымша зерттеу жұмыстары жүргізілуі тиіс деп санаймын.

Түйін сөздер: физикалық география, геоақпараттық жүйелер, арнайы қосымшалар, ГАЖ тиімділігі.

Географиядағы арнайы қосымшалар – бұл географиялық деректермен және кеңістіктік талдаулармен жұмыс істеу үшін әзірленген бағдарламалық қосымшалар немесе құралдар. Олар зерттеушілерге, ғалымдар мен географтарға географиялық құбылыстар мен процестерді зерттеу үшін географиялық деректерді жинауға, талдауға, көзбен шолуға және түсіндіруге мүмкіндік береді.

Географиядағы арнайы қосымшалар географиялық деректерді сақтауға, басқаруға және талдауға, сондай-ақ карталар мен кеңістіктік модельдерді жасауға мүмкіндік беретін географиялық ақпараттық жүйелерді (ГАЖ) қамтиды. Оларға сондай-ақ демографиялық деректерді, климаттық жағдайларды, экологияны, көлікті, қалалық жоспарлауды және басқа да

географиялық аспектілерді талдауға арналған бірқатар құралдар енгізілуі мүмкін. Бұдан басқа, географиядағы арнайы қосымшалар орналасқан жерінің координаттарын анықтау және карталар жасау үшін ғаламдық навигация жүйесін (ГЛОНАСС, GPS және басқалар) пайдаланатын геопозициялау мен навигациялық жүйелерді, сондай-ақ мұздық салаларының өзгерістерін, дефорестацияны, климаттың өзгеруін және басқа да экологиялық процестер арқылы жүзеге асырылады.

Арнайы қосымшаларды қолдану тиімділігі.

Физикалық география бөлімі бойынша арнайы қосымшалар сабақтарда географияны оқытуда тиімді құрал болуы мүмкін. Міне, осындай қосымшаларды пайдаланудың артықшылықтары:

Визуализация: Арнайы қосымшалар әртүрлі физикалық процестер мен құбылыстарды көзбен шолуға көмектесе алады, бұл оларды оқушылар үшін түсінікті етеді. Мысалы, қосымшалардың көмегімен жаһандық тектоникалық плиталарды және нақты уақыттағы плиталық шекаралардың қозғалысын көрсетуге болады.

Интерактивтілік: Көптеген арнайы қосымшалар оқушыларға физикалық географияны өз бетінше зерттеуге мүмкіндік беретін интерактивті функцияларды ұсынады. Бұл климаттық жағдайлар, геологиялық факторлар немесе карта ауқымының өзгеруі сияқты параметрлерді өзгертуді қамтуы мүмкін.

Өзектілігі: Арнайы қосымшалар жаңартылатын және физикалық құбылыстар туралы өзекті ақпаратты қамтуы мүмкін. Мысалы, олар жанартаулардың ағымдағы белсенділігі немесе өрттер туралы деректерді ұсына алады.

Қолжетімділік: Арнайы қосымшалар мобильді құрылғыларға орнатылуы мүмкін, бұл оқушыларға кез келген уақытта және кез келген жерде қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл білім алушыларға сынып бөлмесінен тыс оқуға және сол жердегі қосымшалардың көмегімен зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді.

Арнайы қосымшаларды қолдану оқушыларды, әсіресе интерактивті оқыту әдістерін қалайтындарды қызықтыра алады. Бұл материалды жақсы меңгеруге және географияны зерттеуге ынталылықты арттыруға ықпал етуі мүмкін. Жалпы, физикалық география бойынша арнайы қосымшалар география сабақтарында оқытудың тиімділігін айтарлықтай жақсарта алады. Олар оқушыларға материалды жақсы түсінуге және есте сақтауға көмектеседі, сондай-ақ осы ғылымды үйренуге деген қызығушылығын арттырады.

Арнайы қосымшалар.

Физикалық географияны бөлуге арналған әртүрлі арнайы қосымшалар бар, олар физикалық географияның әртүрлі аспектілерін зерттеуге және түсінуге көмектеседі. Мұндай бағдарламалардың кейбірі мыналарды қамтиды:

Google Earth: Бұл қосымша пайдаланушыларға Жерді зерттеуге, оның бетін бақылауға және оның физикалық географиясының бедер, климат, гидрология және басқа да элементтерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Topo Maps: Бұл бағдарлама әлемнің түрлі өңірлерінің топографиялық карталарына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Ол пайдаланушыларға түрлі жерлердің бедері мен геоморфологиясын зерттеуге жағдай жасайды.

World Weather Map: Бұл қосымша әлемнің әр өңіріндегі ауа райы туралы ақпарат береді. Ол климаттық үлгілерді, жел жүйелерін және жауын-шашынды зерттеуге мүмкіндік береді, бұл физикалық географияны зерттеуге көмектеседі. Бұл қосымша пайдаланушыларға жануарлардың, өсімдіктер мен саңырауқұлақтардың түрлі түрлерін зерттеуге және тіркеуге мүмкіндік береді. Ол әлемнің әр өңірінде биомды және биологиялық алуан түрлілікті зерттеуге көмектеседі.

EarthViewer: Бұл қосымшаны НАСА әзірледі және пайдаланушыларға Жердің дамуын миллиардтаған жылдар бойы зерттеуге мүмкіндік береді. Ол планетарлық геологияны және континенттердің орын ауыстыруы мен климаттың өзгеруі сияқты жаһандық өзгерістерді зерттеуге көмектеседі.

Картография мен навигацияға арналған қосымшалар: Google Maps немесе Yandex.Maps сияқты қосымшалар жергілікті жер туралы географиялық ақпаратты ұсынады, маршруттар құруға және нысандардың географиялық орналасуын анықтауға мүмкіндік береді.

Климатты зерттеуге арналған қосымшалар: Weather Underground немесе AccuWeather типті қосымшалар белгілі бір аумақтағы ауа райы туралы ақпаратты, соның ішінде желдің температурасы, ылғалдылығы, жауын-шашыны және жылдамдығы туралы деректерді ұсынады.

Экожүйелерді зерттеуге арналған қосымшалар: iNaturalist немесе Plantsnap сияқты қосымшалар фотосуреттер негізінде жануарлар мен өсімдіктердің түрлерін анықтауға көмектеседі, сондай-ақ осы түрлердің тіршілік ету ортасы мен экологиялық мәртебесі туралы ақпарат береді.

Гравитация мен магниттік өрісті зерттеуге арналған қосымшалар: Physics Toolbox Suite немесе Magnetometer сияқты арнайы қосымшалар гравитациялық өрістің күшін және белгілі бір аумақтағы магниттік өрісті өлшеуге мүмкіндік береді.

Жер сілкіністері мен жанартау белсенділігіне арналған қосымшалар, мысалы, Earthquake Alert, нақты уақыт режимінде жер сілкіністері мен жанартау белсенділігі туралы ақпарат береді, сондай-ақ болған оқиғалардың тарихын бақылауға мүмкіндік береді.

Геоморфологияны зерттеуге арналған қосымшалар: мамандандырылған қосымшалар, мысалы, Geology Toolkit немесе Landforms, шатқал, плато, аңғар және басқалар сияқты әртүрлі геоморфологиялық нысандар туралы ақпарат береді, сондай-ақ олардың картада географиялық орналасуын көрсетеді. Бұл қосымша минералдар, тау жыныстары, палеонтология және тектоника сияқты геологияның түрлі аспектілері туралы ақпарат береді. Ол геологиялық талдау арқылы физикалық географияны зерттеуге көмектеседі.

Арнайы қосымшалар мен ГАЖ. Арнайы қосымшалар мен географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЖ) әртүрлі салаларда ерекше міндеттерді шешу үшін

жиі қолданылады. Төменде осындай қосымшалар мен ГАЖ-дың кейбір мысалдары келтірілген:

Қалалық жоспарлау және дамытуға арналған ГАЖ: мұндай жүйелер аумақты талдау, жаңа құрылыс объектілерінің оңтайлы орналасуын анықтау, көлік инфрақұрылымын жоспарлау және халықтың өсуін болжау үшін пайдаланылады.

Экология және қоршаған ортаны қорғауға арналған ГАЖ: бұл жүйелер осал экожүйелерді сәйкестендіруге және мониторингілеуге, климаттың өзгеруін болжауға, ластануларды анықтауға және оларды жою жөніндегі іс-шараларды жоспарлауға көмектеседі.

Жерге орналастыру және ауыл шаруашылығына арналған ГАЖ: мұндай жүйелер топырақ сапасын бағалауға, жерді оңтайлы пайдалануды жоспарлауға, ауыл шаруашылығы алқаптарын мониторингілеуге және су ресурстарын басқаруға арналады.

Транспорт және логистикаға арналған ГАЖ: Бұл жүйелер маршруттарды жоспарлау, жүктерді бөлуді оңтайландыру және көлік желілерінің мониторингі үшін пайдаланылуы мүмкін.

Геология және геофизика үшін арналған ГАЖ: мұндай жүйелер пайдалы қазбаларды іздестіруге және зерттеуге, геологиялық құрылымдарды зерттеуге және жер сілкіністері мен жанартау атқылаулары сияқты табиғи апаттарды болжауға қолданылады.

Туризм мен рекреацияға арналған ГАЖ: бұл жүйелер туристік бағыттарды жоспарлау, көрікті жерлер мен демалыс орындары туралы ақпарат беру үшін арналған.

Криминалистика және құқық қорғау органдарына арналған ГАЖ: мұндай жүйелер қылмысты талдау, қылмыстарды картографиялық визуализациялау, криминалдық үрдістерді болжау және аумақтың қауіпсіздігін жоспарлау үшін пайдаланылады.

Бұл тек арнайы қосымшалар мен ГАЖ қолдану салаларының шағын тізімі. Нақты міндеттерге байланысты басқа да мамандандырылған қосымшалар мен ГАЖ жүйелері болуы мүмкін.

Қорытынды. Физикалық география бөлімі бойынша арнайы қосымшалар сияқты қазіргі заманғы технологиялық әзірлемелер география сабақтарында оқыту процесіне айтарлықтай тиімділік енгізеді. Олар оқушыларға материалмен көрнекі және интерактивті қарым-қатынас жасауға бірегей мүмкіндік береді, бұл білімді тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді.

Арнайы географиялық қосымшаларды пайдаланудың негізгі артықшылықтарының бірі – олар абстрактілі тұжырымдамалар мен күрделі процестерді көзбен шолуға мүмкіндік береді. Мысалы, осындай қосымшалардың көмегімен климаттың өзгеру динамикасын, өсімдіктердің бөлінуін немесе жер қыртысының геологиялық құрылымын көрсетуге болады. Бұл оқушыларға материалды жақсы түсінуге және есте сақтауға, сондай-ақ физикалық география туралы өз білімдерін тереңдетуге көмектеседі.

Сонымен қатар, арнайы географиялық қосымшалар оқушыларға географиялық карталармен белсенді өзара іс-қимыл жасауға және ақпаратты зерттеу мен талдау үшін түрлі құралдарды пайдалануға мүмкіндік береді. Мысалы, олар ауқымды өзгертуге, ақпарат қабаттарын қосуға немесе жоюға, географиялық талдау жүргізуге және графиктер құруға болады. Мұндай тәсіл оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына ықпал ете отырып, география сабақтарын қызықты және интерактивті етеді.

Арнайы географиялық қосымшаларды қолдану оқушыларға жаңартылған және өзекті деректерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл климаттың өзгеруі, экологиялық қауіпсіздікке қатер төнуі немесе күрделі геосаяси жағдайлар сияқты өзекті проблемаларды зерделеу жағдайында ерекше маңызды. Қосымшалар нақты уақыттағы ақпаратты жаңартады және оқушыларға өзгерістерді бақылауға және оларды талдауға мүмкіндік береді, бұл физикалық география туралы кешенді және өзекті түсінікті қалыптастыруға көмектеседі.

Осылайша, география сабақтарында физикалық географияны бөлу бойынша арнайы қосымшаларды пайдалану оқытудың тиімділігін айтарлықтай арттырады. Олар күрделі процестерді көзбен шолуға, ақпаратпен белсенді өзара іс-қимыл жасауға және өзекті деректерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл материалды тереңірек меңгеруге және оқушылардың физикалық географияны кешенді түсінуін қалыптастыруға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Дорожнова Е.Н. Информационные технологии в обучении географии. – М.: Учитель, 2018.
- 2 Безродный В.Н., Гордеева Т.В. Использование информационных технологий в обучении географии. – М.: Просвещение, 2011.
- 3 Федорова Н.А. Применение специальных приложений в образовательном процессе по географии. – СПб.: Лань, 2016.
- 4 Лоскутова И.Г., Степанов В.Г. Использование геоинформационных технологий в обучении географии. – М.: Дрофа, 2015.
- 5 Камишина Е.Н. Видеоуроки по географии: проблемы и перспективы. – М.: Гуманитарное издательство «Экономика», 2019.
- 6 Костюченко В.В. Проектная деятельность в обучении географии с использованием информационных технологий. – М.: Педагогика, 2014.
- 7 Лебедева Е.А. География с использованием интерактивных технологий. – М.: Просвещение, 2013.
- 8 Сергеев С.А. Возможности использования мобильных приложений в обучении физической географии. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2017.
- 9 Грекова Е.Н., Соколова Н.И. Применение компьютерных технологий в обучении географии. – М.: Т8. Независимый институт развития образования, 2012.
- 10 Шевченко Н.А. Использование интерактивных приложений в обучении физической географии. – М.: Астрель, 2020.

ҒТАМР 77.03.05

АРНАЙЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТОП СТУДЕНТТЕРІМЕН САБАҚТАР ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ

С.С. Жанбосинов

Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Арнайы медициналық топтар – дене шынықтыру сабағында денсаулығына қатысты сырқаттарын ескере отырып, дене тәрбиесіндегі физикалық күш түсіретін ауыр жаттығуларды жасамай, оның орнына жеңілдетілген сауықтыру жаттығуларын ұсынатын арнайы секция болып табылады. Осыған сәйкес мақалада арнайы медициналық топтың студенттерімен дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастырудың және өткізудің әдістемелік ерекшеліктері сипатталған. Жұмыста сауықтыру-профилактикалық жұмыстың, салауатты өмір салтын қалыптастырудың, жоғары білікті мамандарды даярлаудың міндеттері, мәселелері мен перспективалары қарастырылады.

Түйін сөздер: білім алушылар, дене тәрбиесі, арнайы медициналық топ, физикалық, жаттығулар.

Жоғары кәсіптік білім берудің өзекті мәселелерінің бірі білім алушылардың денсаулық жағдайын, оны сақтау және нығайту жолдарын зерттеу болып табылады. Университетте мұндай білім алушылардың оқу жағдайларына бейімделу қиын. Білім алушыларға тән гиподинамия, жыл сайын өсіп келе жатқан оқу жүктемесі, дұрыс тамақтанбау, компьютермен жұмыс істеудің үлкен көлемі, әлеуметтік ыңғайсыздық, әртүрлі психоэмоционалды факторлардың әсері бейімделу жүйелерінің шиеленісін тудырады. Мұның бәрі жыл сайын оқу жүктемелеріне бейімделу процесінде дененің физикалық және функционалдық жағдайының нашарлауымен байланысты оқу қиындықтарын бастан кешіретін білім алушылардың үлесінің артуына әкеледі [1].

Арнайы медициналық топтардағы білім алушылардың дене тәрбиесінің негізгі міндеттері:

– денсаулықты нығайту, аурулардан туындаған бұзушылықтарды жою, ең жақсы жағдайда оларды жою;

– дене шынықтырудың дұрыс дамуына ықпал ету, ағзаның иммунитеті мен ауруын арттыру, қатаю;

- өмірлік маңызды қозғалысты және дағдыларды игеру, физикалық даму деңгейін жақсарту, аурудан әлсіреген органдар мен жүйелердің функционалдық деңгейін арттыру;
- денені және физикалық белсенділікті бейімдеу;
- бар ауруларды ескере отырып, ағзаға әсер ететін арнайы жаттығулар дағдыларын игеру;
- мөлшерлеу және жүктемені өзін-өзі бақылау тәсілдерін практикада оқыту және іске асыру;
- дене шынықтырумен өз бетінше айналысуға қызығушылықтарды тәрбиелеу.

Денсаулығында ауытқулары бар білім алушылармен сабақтар бүкіл оқу кезеңінде жүйелі түрде өткізілуі маңызды.

Сабақтар оқу түрінде де, дербес түрде де өткізілуі мүмкін. Сонымен қатар, дене шынықтыру жаттығулары, дене шынықтыру минуттары, таңертеңгі гигиеналық гимнастика, сондай-ақ оқудан бос уақытта жаппай, сауықтыру, дене шынықтыру, туристік іс-шаралар сияқты күнделікті режимге физикалық жаттығуларды қосу қажет.

Таза ауадағы сабақтар қатысушылардың денесіне үлкен әсер етеді. Мұнда серуендеу, жүгіру, серуендеу мен жүгірудің үйлесімі, шаңғы тебу сияқты циклдік спорт түрлеріне артықшылық беру керек.

Төзімділік, жылдамдық, күш жаттығулары шектеулі. Біз аурудың сипатын ескеру қажет, циклдік спорт түрлері, тыныс алу және созылу жаттығулары кардиореспираторлық жүйенің аурулары кезінде дене бітімі бұзылған кезде дененің бұлшықет буынын нығайтуға арналған жаттығулар енгізіледі.

Кесте бойынша оқу сабақтарына шығатын топтың құрамы үлкен болмауы керек. Әдетте мұндай топта 15 адамнан аспайды. Тиімді сабақтар үшін топтарда білім алушыларды дұрыс таңдау өте маңызды. Егер топ бірдей диагноз қойылған студенттерден тұрса жақсы. Сонымен қатар, оқу топтарын толықтыру кезінде білім алушылардың функционалдық мүмкіндіктерінің шамамен бірдей деңгейін ескеру маңызды. Сондықтан әртүрлі ауруларды бастан өткерген білім алушылардың жүктемелерді орындауға дайындығы ұқсас болған жағдайда бірлескен сабақтар үшін топқа қабылдануға рұқсат етіледі.

Арнайы топтары бар сабақтарда дене шынықтыру сабақтарының жалпы қабылданған құрылымын ұстанған жөн. Алайда, оны ұйымдастыру мен өткізу әдістемесінің ерекшелігі бар: сабақ үш емес, төрт бөліктен тұрады, оған алдымен баяу, содан кейін орташа қарқынмен орындалатын жалпы даму жаттығуларын орындау ғана емес, сонымен қатар жүрек соғу жиілігін есептеу, жүрек-тамыр жүйесінің бейімделу мүмкіндіктерін және бұлшықет жағдайларын жақсартуға ықпал ететін қозғалыс жаттығулары кіреді.

Арнайы медициналық топқа жатқызылған студенттермен оқу сабақтары аптасына 80 минуттан 2 сабақ есебінен негізгі оқу сабағынан бөлек өткізіледі. Жүрек-қан тамыр жүйесінің ауруы, қан айналымының жеткіліксіздігі, гипертония студенттерде жиі кездеседі, сондықтан дене шынықтыру мұғалімі

патологияның негіздерін жақсы білуі керек, өйткені оның қолында жаттығу сияқты күшті құрал бар. Дене шынықтыру мұғалімдері, шын мәнінде, профилактикалық медицинаның қызметкері болып табылады, өйткені дұрыс дене тәрбиесі адамның денсаулығын нығайтады, оның ауруларға төзімділігін арттырады және бірқатар ауруларды емдеуге көмектеседі. Мысалы, жүрек-қан тамырлары жүйесінің ауруы бүкіл ағзаның функционалдық белсенділігінің төмендеуіне әсер етеді, ал физикалық жаттығулар олардың сипатына қарамастан, бүкіл ағзаның қамтамасыз етеді.

Денсаулық жағдайы бойынша арнайы медициналық топқа жатқызылған студенттермен сабақ кезінде дене белсенділігі, жаттығуларды таңдау және қарқындылығы негізінен қатысушылардың денесінің функционалдық мүмкіндіктерімен анықталады.

Дененің ішкі ағзалардың, атап айтқанда, қан айналымы және тыныс алу мүшелерінің физикалық жүктемелерге бейімделу сипаты көп жағдайда бірдей, сондықтан әртүрлі жүйелердің ауруларымен ауыратын студенттердің бірлескен сабақтары қолайлы.

Негізінен, әсіресе, студенттердің жүректері ескеріледі. Арнайы медициналық топта дене шынықтыру жаттығулары кезінде жүректің функционалдық жағдайын ескеруге ерекше назар аудару кез келген дене жаттығуларын орындау кезінде ең жауапты рөл атқаратын жүрек екеніне байланысты [2].

Дайындық кезеңіндегі сабақтар бірінші семестрде жоспарланады. Бұл кезде оқытушы білім алушылардың функционалдық мүмкіндіктерін зерттеп, олардың қозғалысымен танысады.

Бұл бүкіл кезең дене белсенділігімен айналысатындардың денесінің бейімделуін біртіндеп дамытуға бағытталған. Негізгі кезең екінші семестрде жоспарланады, бұл кезде студенттердің денесін неғұрлым қарқынды түрде дайындау жүзеге асырылады және мыналарды қамтиды: қарқынды жүгіру, күрделі гимнастикалық жаттығулар. Мысалы, дайындық кезеңінде тыныш жүгірулер 20-дан 40 секундқа дейін беріледі, оларды жаяу жүрумен ауыстырады, алдымен бір рет, содан кейін олар артады. Негізгі кезеңде жалғыз жүгіру 50 секундқа дейін артады – 1 минут, қайталау сеансқа 5-6 рет жетеді. Бірақ жүгіру қатаң түрде жеке тағайындалуы керек. Арнайы медициналық топтың студенттерімен сабақ үстіндегі жұмыстармен қатар таңертеңгілік гигиеналық гимнастика жүргізіледі.

Әр білім алушының дене шынықтыру оқытушысы құрастырған жеке кешені болады. Негізінен таңғы гигиеналық гимнастика тыныс алу жаттығуларының кешенінен тұрады, мұндай білім алушылар бағдарламаға енгізілген элементтерді орындау техникасын оқу үшін үй тапсырмасын алады; спорттың бір түрін насихаттау ережелерімен таныстыру. Бірақ арнайы медициналық топқа бекітілген студенттермен жұмыстың негізгі түрі – сабақтар.

Кіріспе бөлім 20 минутқа дейін созылады және жалпы дамыту жаттығуларынан тұрады, дайындық кезеңінде 4-5 рет қайталаумен баяу, тыныш

қарқынмен орындалады, ал негізгі кезеңде жаттығулардың дозасы 8-ге дейін артады.

Сабақтың негізгі бөлігі 55 минутқа дейін созылады. Негізгі бөліктің оқу материалын дене белсенділігіне жауап ретінде айналысатын ағзаның физиологиялық өзгерісі сабақтың ортасында аздап көтерілетіндей етіп бөлу керек, сондықтан бұл сабақтарда қозғалыстың тек бір түрін, оның ішінде орташа ұтқырлық ойынын үйрету керек. Ойын тәжірибенің қуанышты эмоцияларын тудырады және білім алушылардың жалпы тонусын арттырады.

Сабақтың соңғы бөлігі 10 минутқа дейін созылуы керек. Сабақтың бұл бөлігінің құралдары-жүрудің әртүрлі түрлері, назар аудару жаттығулары, тыныс алу жаттығулары, олардың мақсаты физикалық белсенділікті азайту. Арнайы медициналық топпен сабақ өткізу кезінде оқытушы білім алушылардың денсаулық жағдайындағы өзгерістерді бақылауы керек. Арнайы медициналық топ білім алушылармен сабақ кезінде жүктеменің дұрыстығының ең объективті көрсеткіші сабаққа дейін, сабақтың негізгі бөлігінен кейін және сабақтан кейін жүрек соғыс жиілігін үш рет өлшеу болып табылады. Егер сабақтың негізгі бөлігінен кейін жүрек соғу жиілігінің жоғарылауы 50-60% болса, содан кейін сабақтың соңғы бөлігінде бастапқы шамаларға дейін қысқарса, физикалық белсенділік қалыпты болды деп санауға болады [3, 4].

Сабаққа жақсы қатысуды қамтамасыз ету үшін білім алушының дене шынықтыру процесіне деген қызығушылығын төмендететін нақты себептерді білу маңызды. Әдетте, мұндай себептер мазмұнның сапасыздығы және сабақтарды ұйымдастыру, кейде білім алушылардың физикалық жаттығулар мен әдістерді, әрекеттерді жүйелі түрде орындамауы болып табылады, бұл білім алушылардың өз күштеріне деген сенімін жоғалтуға әкеледі. Осыған байланысты әрбір дене шынықтыру мұғалімі білім алушылардың дене шынықтырумен айналысуға деген қызығушылығын арттыруға қамқорлық жасауы керек. Білім алушылардың дене тәрбиесіне деген қызығушылығын арттыратын тәсілдер мен әдістердің ішінде ерекше назар аударуға лайық:

– Дене шынықтырумен айналысуға деген қызығушылықты және зерттелетін қозғалыс әрекеттеріне саналы қатынасты дамыту арқылы білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыру.

– Оқу сабағының білім беру құндылығын арттыру.

– Әр түрлі аурулары бар білім алушыларға сараланған көзқарас және дене шынықтыру сабақтарына деген көзқарас.

– Білім алушыларға сабақтардың әсерінен олардың физикалық дамуында болатын қолайлы өзгерістерді көрсету үшін медициналық куәландыру және антропометриялық өлшеу деректерін пайдалану.

– Білім алушылардың білімін, іскерлігі мен дағдыларын шынайы бағалауды шығару.

Осылайша, дененің жеке ерекшеліктері арнайы медициналық топтармен айналысатын білім алушылар үшін дене шынықтыруды тандаудағы негізгі фактор болып табылады, ал дене шынықтыру арнайы медициналық топтардағы дене шынықтыру сабақтарының мақсаттары мен міндеттерінен анықталады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Методика оздоровительных занятий по физическому воспитанию студентов специальных медицинских групп. URL: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=788873>.

2 Попова И.В. Организация и методика проведения занятий по физическому воспитанию со студентами специальной медицинской группы с различными заболеваниями: учебно-методическое пособие для студентов специальной медицинской группы с различными заболеваниями. – Хабаровск: Дальневосточный государственный медицинский университет, 2010. – 79 с.

3 Таштанов М.А. Организация и проведение занятий по физическому воспитанию со студентами, отнесенными к специальной медицинской группе // Наука и новые технологии. – 2007. – № 3-4. – С. 114-116.

4 Дармонкова А.В. Особенности организации и проведения занятий в вузах по физической культуре со студентами специальной медицинской группы // Здоровье человека, здоровый образ жизни, здоровьесберегающие технологии, физическая культура и спорт: Материалы III Всероссийской научно-практической конференции. – СПб.: ООО «НИЦ АРТ», 2020. – С. 20-27.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities**

Орынбасар Д.Ш., Исаева М.У. XXI ғасырда әл-Фарабидің кемел адам идеясының мәні	5
Әжібаева А.Б., Бегимбаева Ж.С. 1920-1930 жылдары Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшырағандардың әлеуметтік сипаты	11
Үегізбай А.Т. John Rawls' Theory of Justice: A Philosophical Analysis	16

**Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics**

Zheng Yajun, Tazhieva S.K. Comparative Analysis of Corporate Social Responsibility Development in Global Markets	21
Jia Xiao, Tazhieva S.K. Management methods of a modern organization and ways to improve them .	26
Qiao Yi, Nietalina G. Innovative transformations in improving the organizational structure of the company	31
Wu Xiao Xiang, Masakova S. Research on the problems and countermeasures of cross-border e-commerce development by small and medium-sized enterprises in China	37
Алжанова Н.С. Оптимизация финансовых потоков: основные шаги и подходы на производственном предприятии	45

Өнертану салалары
Отрасли искусствоведения
Branches of art criticism

Исина Р. М., Татиев Е.Е.

А. Дүзелхановтың картина талғампаздығы және оны көркем еңбек сабағындағы маңыздылығы 52

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Тәжібай А.Е., Махмудов Ж.У.

Биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесінің теориялық-әдіснамалық негіздері 59

Айнагулова Г.С.

Егеуқұйрықтардың өкпе тініндегі липидтердің асқын тотығуына және антиоксиданттық жүйе ферменттерінің белсенділігіне хризотил асбесттің әсері 65

Дауек Ә.Б., Муратбекова М.А.

Күрделі тригонометриялық теңсіздіктерді шешуді үйрету әдістемесі 70

Ақболат А.Н., Жунусова Ж.Х.

Логарифмдік теңдеулердің маңыздылығы мен есептерді шешудің тамаша әдістері 77

Жунісов Д.Ж., Таймуратова Л.У.

Физиканы оқытудағы эксперименттік әдістер 83

Жылысбаева Г.Н., Бакирова Б.А.

Химия пәнінде өзіндік жұмыстарды жүргізудің инновациялық әдістері. 91

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Мугаз Қ.К., Сагиндыков К.М.

Take-Grant моделі негізінде компьютерлік жүйенің қауіпсіздігін тексеру алгоритмін құру 101

Онайбаева Н.Н. Білім беру саласында мобильді қосымшаларды құру және дамыту	106
Бұланов Қ.Б. Компьютерлік криминалистика құралдарын дамытудағы Computer Forensic Tool Testing (CFTT) жобасының рөлі мен маңызы	111
Алтынбаева А.Т., Жақсыбекова Б.А. Мақта матасына антимикробтық қасиет беретін наножабын технологиясын жасау	116
Әуесхан Е.Т., Джумабаев А.А. Релевантность использования рулонных кровельных материалов	119
Дарменбаева А.С., Аубакирова Д.М., Орынбекова А.А. Темір негізіндегі нанобөлшектерді алу және олардың қасиеттерін зерттеу	123

Қызмет көрсету салалары
Сферы услуг
Service sector

Каражанова М.Х., Урузбаева Н.А. Экологический потенциал туризма для развития экобрендинга в Казахстане	128
---	-----

Ауыл шаруашылығы ғылымдары
Сельскохозяйственные науки
Agricultural Science

Ермекбаев К.А., Иембергенова Ж.Ж. Актуальность и значимость создания генофонда	136
---	-----

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Kamzina Zh.M., Abdol E.D. Applying critical thinking in teaching secondary school students english as a foreign language	142
---	-----

Айтжанова Э.Н., Манатауова М.Қ. Адамгершілік құндылықтар негізінде бастауыш сынып оқушыларын әлеуметтендіру	147
Айтжанова Э.Н., Әбітахун А.О. Балалардың гендерлік ерекшелігін ескере отырып тәрбиелеу	151
Қолғанатова Г.Н. Бастауыш сынып оқушыларының көшбасшылық қасиетерін коллаборативтік оқыту арқылы қалыптастырудың педагогикалық- психологиялық ерекшеліктері	157
Нысанбаева А.К. Бастауыш сынып оқушыларының оқу белсенділігін коучинг технологиясы арқылы дамытудың теориялық негіздері	161
Мырзабаев А.Б., Жұмырова А.А. Биологиядан дарынды балалардың оқу мотивациясын арттырудағы инновациялық технологиялар	167
Есенов М.А. Волейболмен айналысатын орта сынып оқушыларының жылдамдық- күш қабілеттерін дамыту әдістемесі	171
Белхайрова А.С. Волейболшылар командасының оқу-жаттығу процесін басқару	175
Бектурсинов А.А. Гимнастикалық жаттығуларды сәтті оқытудың әдістері, жолдары мен шарттары	180
Абдикаримов Д.Ұ. Дене шынықтыру саласындағы адамгершілік тәрбие	184
Ишанханқызы А. Ертегі терапиясы эмоционалды-еріктік сферасында бұзылыстары бар оқушыларды түзету әдісі ретінде	188
Музафаров Д.Т. Жас баскетболшылардың қозғалыс-үйлестіру қабілеттерін дамытуда қолданылатын әдістер мен жеке әдістемелік әдістер	193

Нарымбаева М.А. Инклюзивное образование: вызовы и перспективы преподавания информатики	198
Айтжанова Э.Н., Бабаомар А.А. Қазіргі таңдағы бала құқығының тапталу жағдайына қатысты мәселелер	203
Амангелдина А.Б. Қазіргі педагогикалық мәселе ретінде бастауыш сынып оқушыларының технологиялық біліктерін қалыптастыру	207
Әлмұрат М. А., Мырзаханов М.С. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастырудағы сәндік қолданбалы өнердің дидактикалық негіздері	211
Орынбаева Н.М. Органикалық химияның оқытуда зерттеу дағдыларын қалыптастыру	217
Калдыбаева А.С. Проблема эстетических ориентаций и компетенций будущих хореографов	224
Тусупова М.М. Психика дамуының жас заңдылықтары мен зерттеу әдістері	231
Оңғарова М.Н. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған (III деңгей) мектеп жасына дейінгі балалардың байланыстырып сөйлеу тілінің даму ерекшеліктері	236
Имангазиев А.А., Дошыбеков А.Б. Спорттық-сауықтыру клубтарындағы фитнес менеджмент	241
Айтжанова Э.Н., Елубаева А.М. Ұлттық тәлім-тәрбиенің ұрпақ тәрбиесіндегі ролі	245
Ерман Ғ.Б., Оразымбетова К.Ш. Физикалық география бөлімі бойынша арнайы қосымшаларды пайдалану тиімділігі	250
Джанбосинов С.С. Арнайы медициналық топ студенттерімен сабақтар ұйымдастыру және өткізу	255

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«Priority directions of science and education development»
25-26 December 2023.
Astana, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 29.12.2023
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order No. 15269

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Astana city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін